

Počeci kritičke historiografije u djelu De rebus Dalmaticis Dinka Zavorovića

Kurelac, Iva

Doctoral thesis / Disertacija

2010

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:701240>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Iva Kurelac

**Počeci političke historiografije u djelu De
rebus Dalmaticis Dinka Zavorovića**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2010.

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Iva Kurelac

**Počeci političke historiografije u djelu De
rebus Dalmaticis Dinka Zavorovića**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof. dr. sc. Mijo Korade
Izv. prof. dr. sc. Tamara Tvrtković

Zagreb, 2010.

I. UVOD

Unatoč tome što suvremena hrvatska historiografija neobjavljeno djelo *De rebus Dalmaticis* (1602.) šibenskog humanista i povjesničara Dinka Zavorovića (Šibenik, oko 1540.-5. 10. 1608.) opisuje kao prvu povijest Dalmacije, a njezinog autora kao prvog novovjekovnog historioografa i prethodnika znamenitog Trogiranina Ivana Lučića,¹ u sklopu historiografske struke još uvijek ne postoji cjelovito istraživanje koje bi definiralo ulogu tog teksta unutar tradicije hrvatske humanističke historiografije. Nedostatno je istražen i metodološki pristup povijesnim izvorima i temama u historiografskim djelima hrvatskih humanista, nastalim na prijelazu iz renesanse u novovjekovlje, kada se javljaju prvi nagovještaji kritičke historiografije.

Budući da Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis*, s obzirom na doba kada je napisano, ali i s obzirom na autorove specifične metodološke postupke, pruža dovoljno praktičnih elemenata za istraživanje, u ovom će se radu na primjeru tog neobjavljenog i slabo istraženog teksta pokušati analizirati najvažniji principi i obilježja početaka kritičke historiografije čiji je začetnik Ivan Lučić.

Dosadašnja znanstvena istraživanja u sklopu hrvatske historiografije na temu Zavorovićeve djela *De rebus Dalmaticis* i humanističke metodologije rada na povijesnim izvorima i temama razmjerno su oskudna i necjelovita. Unatoč tome, neosporna je popularnost tog teksta tijekom novovjekovlja, o čemu svjedoči njegovih sedam latinskih prijepisa i šest prijepisa prijevoda na talijanski.

¹ Kukuljević-Sakcinski, Ivan, Dinko Zavorović, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1886., str. 138; Šišić, Ferdo, Dinko Zavorović, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Naklada kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, Zagreb, 1914., str. 38; Šupuk, Ante, Sitniji prilozi biografiji prvog hrvatskog historioografa, *Zadarska revija* XVII/2, Zadar, 1968., str. 149; Kurelac, Miroslav, Dinko Zavorović, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8., Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1971., str. 611; Antoljak, Stjepan, *Hrvatska historiografija do 1918.*, sv. I., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1992., str. 70; Livaković, Ivo, Dinko Dominik Zavorović, *Poznati Šibenčani: Šibenski biografski leksikon*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2003., str. 511.

Istraživanje opusa Dinka Zavorovića vjerojatno je otežavala činjenica da su mu dva djela ostala neobjavljena (*Trattato sopra le cose di Sebenico* i *De rebus Dalmaticis*), a tiskano je jedino njegovo djelo o propasti Bosanskog kraljevstva (*Ruina et presa del Regno della Bossina*, 1602., Venecija). Djelo *De rebus Dalmaticis* 1714. na talijanski je preveo Alberto Papalić, koji je redakcijom cjelokupni tekst od osam knjiga sveo na pet, a splitski primjerak latinskog prijepisa istoga djela na talijanski je preveo i fra Ivan Raičević.²

1. 1. Djelo *De rebus Dalmaticis* u sklopu hrvatske i inozemne historiografije

O djelu *De rebus Dalmaticis* prvi je pisao otac hrvatske historiografije – Ivan Lučić (Trogir, prije rujna 1604.-Rim, 11. 1. 1679.). Lučić je bio dobro upoznat s rukopisom *De rebus Dalmaticis*, a osobno je izradio i veći dio prijepisa koji se danas čuva u Znanstvenoj knjižnici u Zadru.³ U svojem djelu *De Regno Dalmatiae et Croatiae* (1666., Amsterdam) Lučić je uz priznanje prvome piscu dalmatinske povijesti uputio i zamjerke zbog nekritičkog pristupa izvorima, no tekst djela *De rebus Dalmaticis* nije detaljnije komentirao.⁴

U 19. stoljeću istraživački se pristup djelu *De rebus Dalmaticis* zadržava na razini deskripcije te ne pruža cjelovit niti analitičan uvid u spomenuti tekst. Ipak, iz 1845. potječe prvi sustavan opis sadržaja djela *De rebus Dalmaticis*, koji je u 16. i 17. broju časopisa *La Dalmazia* objavio Petar Antun Fenzi.⁵ Prema narudžbi Ivana Kukuljevića-Sakcinskog u

² *Historia Dalmatina di Domenico Zavoreo, nobile di Sebenico 1603* (prijevod Alberta Papalića) i *La storia della Dalmazia divisa in cinque libri dal suo autore un certo nobile Dalmatino 1603*. (prijevod fra Ive Raičevića). Antoljak, *Hrvatska historiografija*, str. 69.

³ Kurelac, Miroslav, *Život i djelo Ivana Lučića - Luciusa*, u: Lučić, Ivan, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, [priredila i prevela: Bruna Kuntić-Makvić, uvodna studija i bibliografija: Miroslav Kurelac], Latina et Graeca, Zagreb, 1986., str. 32., bilj. 53.

⁴ Lučić, Ivan, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, [priredila i prevela: Bruna Kuntić-Makvić, uvodna studija i bibliografija: Miroslav Kurelac], Latina et Graeca, Zagreb, 1986., str. 363.

⁵ Fenzi, Petar Antun, Domenico Zavoreo de Sebenico, *La Dalmazia*, 1845., br. 16., str. 145-148, br. 17., str. 153-155.

venecijanskoj je biblioteci Marciana 1864. izrađen prijepis djela *De rebus Dalmaticis*, a Šime Ljubić 1883. prvi put piše o provenijenciji nekoliko latinskih i talijanskih prijepisa tog djela.⁶

Tijekom sljedećih desetljeća, sve do suvremenih istraživanja Darka Novakovića,⁷ koja su javnosti predstavila Zavorovićevo jedino tiskano djelo o povijesti Bosne, gotovo da i nije bilo nikakvih drugih saznanja o opusu Dinka Zavorovića. Čini se da su se u proteklom stoljeću parcijalna i razmjerno rijetka istraživanja fokusirala prvenstveno na lik i život Dinka Zavorovića, dok saznanja o djelu *De rebus Dalmaticis* nisu odmakla dalje od prerađenih podataka iz 19. st.

Unatoč tome, djelo *De rebus Dalmaticis* u domaćim i inozemnim znanstvenim krugovima nije sasvim nepoznato. O tome svjedoči činjenica da se prva povijest Dalmacije Dinka Zavorovića tijekom proteklog stoljeća spominjala u radovima istaknutih hrvatskih i inozemnih istraživača stvaralaštva renesanse i humanizma, no zbog oskudnih saznanja o tom djelu u tim su tekstovima kompilirani šturi i otprije poznati podaci. Među starijim radovima u kojima se nalaze osnovni podaci o djelu *De rebus Dalmaticis* valja izdvojiti članke Krste Stošića i Ferde Šišića.⁸ U drugoj polovici 20. st. o tom Zavorovićevom djelu pišu hrvatski znanstvenici Stjepan Antoljak, Marin Franičević, Miroslav Kurelac, Vladimir Muljević i Vjekoslav Štefanić, a djelo se spominje i u radovima uglednih inozemnih stručnjaka za historiografiju humanizma - Gina Benzonija, Marianne D. Birnbaum i Michaela B. Petrovicha.⁹ U novije vrijeme, početkom 21. st., podaci o djelu *De rebus Dalmaticis*

⁶ Ljubić, Šime, Novi izvori za dalmatinsku epigrafiju, *Rad JAZU*, LXV., Zagreb, 1883., str. 129-154.

⁷ Novaković, Darko, Šibenska povijest Bosne: Priča u tri dijela, *Vijenac* 8, 167-169, Matica Hrvatska, Zagreb, 2000., str. 32-33.

⁸ Stošić, Krsto, Dominik Zavorović, *Galerija uglednih Šibenčana*, vlastita naklada, Šibenik, 1936., str. 98-99; Šišić, Dinko Zavorović, str. 38-39.

⁹ Antoljak, *Hrvatska historiografija*, str. 67-71.; Franičević, Marin, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1983., str. 679-680; Kurelac, M., Dinko Zavorović, str. 611; isti, Život i djelo Ivana Lučića, str. 32-33; isti, Hrvatska historiografija, *Hrvatska i Europa: Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)*, sv. 3., [ur. Ivan Golub], Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 302; Muljević, Vladimir, *Faust Vrančić: Prvi hrvatski izumitelj*, Hrvatska zajednica tehničke kulture, Zagreb, 1998., str. 20-21; isti, Hrvatski znanstvenici Antun i Faust Vrančić, *Encyclopaedia moderna*, XIV., 2 (42), Zagreb, 1993., str. 128; Štefanić, Vjekoslav, Tisuću i sto godina moravske misije, *Slovo*, br. 13., Zagreb, 1963., str. 38-39; Benzioni, Gino, La storiografia e l'erudizione storico-antiquaria: Gli storici municipali, *Storia della cultura veneta dalla controriforma alla fine della repubblica*, vol. 4/2, Neri Pozza, Venezia, 1985., str. 92; Birnbaum, Marianna D., *Humanists in a Shattered*

uklopljeni su u leksikone i monografije, među kojima se ističu monografija Milivoja Zenića *U pohvalu od grada Šibenika*, leksikon Ive Livakovića *Poznati Šibenčani* te *Leksikon hrvatske književnosti – Djela*.¹⁰

1. 2. Humanistička historiografija i pitanje humanističke historiografske metodologije u sklopu hrvatske i inozemne historiografije

Osim nedostatnih saznanja o djelu *De rebus Dalmaticis*, u domaćoj i inozemnoj historiografiji jednako su oskudna istraživanja na temu humanističke metodologije rada na povijesnim izvorima i temama. Nedostatak modela koji bi sistematizirao saznanja o metodologiji u historiografskim djelima humanista otežava njihovo cjelovito vrednovanje, zbog čega je u konačnici u takvim tekstovima teško identificirati čimbenike koji su u historiografiji doveli do formiranja kritičkog pristupa povijesnim izvorima i temama.

Velik dio suvremene inozemne literature na temu humanističke historiografije problematizira definiranje fenomena humanizma, te početke humanizma i renesanse. U pripreмноj fazi ovoga istraživanja korištene su monografije Petera Burkea *The European Renaissance* i Jacoba Burckardta *Judgements on History and Historians* te zbornici radova *Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europaischer Humanisten*, *The Renaissance in the National Context* i *Renaissance Historiography* s recentnim studijama Roberta Blacka, Petera Burkea, Riccarda Fubinja, Jamesa Hankinsa i

World: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century, P.E.N. Croatian Centre & Most / The Bridge, Zagreb - Dubrovnik, 1993., str. 378; Petrovich, Michael B., *Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, *Slavic Review*, vol. 37., no. 4., Washington, 1978., str. 629.

¹⁰ Kurelac, Iva, O dalmatinskoj povijesti u osam knjiga, *Leksikon hrvatske književnosti: Djela*, [ur. Dunja Detoni-Dujmić i dr.], Školska knjiga, Zagreb, 2008., str. 533-534; Livaković, Dinko Dominik Zavorović, str. 511; Zenić, Milivoj, *U pohvalu od grada Šibenika*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2002., str. 143-147.

dr., koji iz različitih perspektiva sintetiziraju rezultate recentnih istraživanja na temu humanističke historiografske produkcije.¹¹

Brojni su radovi fokusirani na sistematizaciju opusa važnijih europskih humanističkih pisaca povijesti te kronološkog pregleda humanističke produkcije historiografskih djela unutar pojedinih europskih nacija. U tom se smislu ističe literatura na temu talijanske humanističke historiografije, koja je zbog uzajamnih utjecaja i refleksija na dalmatinske humanističke historiofrafte također dio neizostavne teorijske podloge za istraživanje teme ovoga rada. U svrhu preliminarnih istraživanja korištena je monografija Erica Cochranea *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, te radovi P. O. Kristellera, Gina Benzonija i Gherarda Ortallija.¹² Slične humanističke tendencije na području između Alpa i Jadrana analizirane su u radu Darje Mihelič.¹³ Knjige Marianne D. Birnbaum *Humanists in a Shattered World* i Slobodana Prosperova-Novaka *Slaveni u renesansi* te rad Dražena Budiše *Humanism in Croatia* korišteni su kao teorijska podloga razmatranjima kulturno-povijesnog ozračja u kojem je nastalo i djelo *De rebus Dalmaticis*.¹⁴ Navedeni pregled radova pokazuje raznolikost suvremenih aspekata i metoda istraživanja humanističke historiografije, no unatoč tome zamjetan je nedostatak radova koji analiziraju i sistematiziraju historiografsku metodologiju djela nastalih tijekom humanizma i na prijelazu u novovjekovlje.

¹¹ *Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, [ur. Johannes Helmuth i dr.], Wallstein Verlag, Göttingen, 2002; *The Renaissance in the National Context*, [ur. Roy Porter i dr.], Cambridge University Press, Cambridge, 1992; Burke, Peter, *The European Renaissance: Centres and Peripheries*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1998; Burckhardt, Jacob, *Judgements on History and Historians*, Routledge Classics, 2007; *Renaissance Historiography*, [ur. Jonathan Woolfson], Palgrave Macmillan, Hampshire, 2005.

¹² Cochrane, Eric, *Historians and Historiography*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1981; Kristeller, Paul Oskar, *The European Diffusion of Italian Humanism*, *Italica*, vol. 39, no. 1., 1962., str. 1-20; Benzoni, La storiografia, str. 68-93; Ortalli, Gherardo, *Cronisti e storici del Quattrocento e del Cinquecento*, *Storia di Vicenza*, vol. 3/1., Neri Pozza, 1989., str. 354-380.

¹³ Mihelič, Darja, Retorični dodatki v interpretacijah humanističnega zgodovinopisja o prostoru med Alpami in Jadrantom v zgodnjem srednjem veku, *Acta Histriae*, 17, Koper, 2009., str. 23-42.

¹⁴ Birnbaum, *Humanists in a Shattered World*; Prosperov-Novak, Slobodan, *Slaveni u renesansi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009; Budiša, Dražen, *Humanism in Croatia*, *Renaissance Humanism*, [ur. Albert Rabil], vol. 2., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988., str. 265-293.

1. 3. Objavljeni izvori i studije

Tijekom posljednja dva desetljeća hrvatska je historiografija obogaćena monografijama o životu i djelu važnijih hrvatskih povjesničara koji su djelovali tijekom humanizma i novovjekovlja, te izdanjima i prijevodima njihovih povijesnih djela. Pojedini radovi te vrste korišteni su za potrebe ovoga istraživanja, i to ponajprije u svrhu komparativne analize teksta Zavorovićevo djela *De rebus Dalmaticis* i njegovih metodoloških obilježja, a jednim dijelom i kao metodološki model monografskog pristupa istraživanju humanističkih historiografskih djela i njihovih autora.

Od monografija koje na cjelovit način sintetiziraju saznanja o životu i djelima pojedinih istaknutih hrvatskih historiofafa u ovom su radu kao model korištena izdanja sa studijama Miroslava Kurelca *Ivan Lučić: O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* i Vlade Rezara *Ludovik Crijević Tuberon: Komentari o mojem vremenu* te knjige Miroslava Kurelca *Ivan Lučić Lucius: Otac hrvatske historiografije* i Tamare Tvrtković *Između znanosti i bajke: Ivan Tomko Mrnavić*.¹⁵

Osim toga, korištena su recentna kritička izdanja i prijevodi djela onih humanističkih pisaca povijesti koji su kao istaknuti pripadnici pojedinih dalmatinskih kulturnih krugova mogli utjecati na Dinka Zavorovića ili ih je on opsežno citirao. U tom smislu valja izdvojiti izdanja *Vinko Pribojević: O podrijetlu i slavi Slavena*, *Mavro Orbini: Kraljevstvo Slavena*,

¹⁵ Lučić, *O Kraljevstvu*; Kurelac, Miroslav, *Ivan Lučić Lucius: Otac hrvatske historiografije*, Clio Croatica, Školska knjiga, 1994; Crijević Tuberon, Ludovik, *Komentari o mojem vremenu*, [uvodna studija i prijevod: Vlado Rezar, bilješke i kazalo: Tamara Tvrtković], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001; Tvrtković, Tamara, *Između znanosti i bajke: Ivan Tomko Mrnavić*, Hrvatski institut za povijest-Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Zagreb-Šibenik, 2009.

Toma Arhidakon: *Historia Salonitana i Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* Marka Marulića.¹⁶

Od starijih izdanja pisaca citiranih u djelu *De rebus Dalmaticis* u ovome su radu korištena djela Jakova Lukarevića *Copioso ristretto de gli annali di Rausa libri quattro* te djelo Antonija Bonfinija *Rerum Hungaricarum decades*.¹⁷

Pri analizi diplomatskih izvora citiranih u djelu *De rebus Dalmaticis* korištene su zbirke objavljene diplomatske građe *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, *Šibenski diplomatarij* i *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*.¹⁸

1. 4. Problemi, metode i ciljevi istraživanja djela *De rebus Dalmaticis* i struktura rada

Istraživanje Zavorovićeve djela *De rebus Dalmaticis* temeljit će se na dva glavna aspekta, a to su analiza autorove specifične humanističke metodologije rada na povijesnim izvorima i problem historiografske metodologije u humanizmu.

Povijesni izvori u djelu *De rebus Dalmaticis* obuhvaćaju narativne, diplomatske i epigrafske izvore. Zavorovićeve rad na izvorima analizirat će se na primjerima iz teksta izvornika djela te će se komparirati s objavljenim izdanjima pojedinih izvora.

¹⁶ Pribojević, Vinko, *O podrijetlu i slavi Slavena*, [preveli: Veljko Gortan i Pavao Knezović, priredio: Miroslav Kurelac], Golden marketing, Zagreb, 1997; Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, [prevela: Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju: Franjo Šanjek], Golden marketing, Zagreb, 1999; Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, [predgovor, prijevod i kritički aparat: Olga Perić, komentar: Mirjana Matijević-Sokol, uvodna studija: Radoslav Katičić], Književni krug, Split, 2003., (dalje: *Toma*); *Ljetopis Popa Dukljanina*, [priredio, napisao uvod i komentar: Vladimir Mošin, hrvatski prijevod latinske redakcije: Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić], Matica hrvatska, Zagreb, 1950; *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta a Marco Marulo, Spalatensi patritio, Latinitate donata*, [priredio: Neven Jovanović], *Colloquia Maruliana XVIII*, Književni krug, Split, 2009.

¹⁷ Lukarević, Jakov, *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quattro*, Venezia, 1605; Bonfini, Antonio, *Rerum Hungaricarum decades*, Carolus Andreas Bel, Lipsiae, 1771.

¹⁸ *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. I-XVIII., [ur. Tadija Smičiklas i suradnici], Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1904-1990., (dalje: CD); *Šibenski diplomatarij*, sv. I., [priredili: Josip Barbarić i Josip Kolanović], Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1986., (dalje: ŠD); *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. II., [sakupio: Šime Ljubić], Zagreb, 1870., (dalje: MS).

Pod specifičnom humanističkom metodologijom ponajprije se misli na pitanje proizvoljnih autorskih zahvata u tekst citiranih izvora, što u sklopu historiografske struke do sada nije dostatno istraženo. Rezultati tog dijela istraživanja potom će se uklopiti u analizu primjene takvih metodoloških postupaka na pojedine tematske cikluse o svjetovnoj i crkvenoj povijesti te o jezičnim, kulturološkim i etničkim pitanjima unutar djela *De rebus Dalmaticis*. Analiza najvažnijih Zavorovićeve autorskih zahvata na reprezentativnom tekstualnom uzorku izvora citiranih u djelu *De rebus Dalmaticis* te njihova funkcija unutar tematskih ciklusa tog teksta trebala bi poslužiti za stvaranje modela za analizu humanističkog metodološkog pristupa povijesnim izvorima i temama.

U strukturnom smislu, u radu će se unutar dvije veće cjeline, podijeljene u poglavlja, analizirati Zavorovićeve metodologija rada na povijesnim izvorima i temama. Na početku dijela rada o izvorima, na temelju filološke analize bit će obrazloženo zbog čega će se istraživanje djela *De rebus Dalmaticis* temeljiti na kritički priređenom tekstu triju prijepisa tog djela, od kojih se jedan čuva u Biblioteci Marciana u Veneciji, drugi u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a treći u Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Potom će slijediti kronološka klasifikacija svih Zavorovićeve srednjovjekovnih i novovjekovnih izvora. Bit će izneseni osnovni biobibliografski podaci o autorima i djelima te će se ubicirati pripadajući citati u tekstu rukopisa *De rebus Dalmaticis*. Slijedit će poglavlje s detaljnom analizom Zavorovićeve autorskih zahvata u tekstove iz reprezentativnog uzroka najvažnijih srednjovjekovnih izvora koje je koristio, a to su djela *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* Marka Marulića, *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona, te *Rerum Hungaricarum decades* Antonia Bonfinija. Budući da je Zavorovićevo djelo poveznica s humanističkom i novovjekovnom historiografijom dalmatinskog kulturnog kruga, pitanje metodološkog pristupa izvorima razmotrit će se i u kontekstu djela Ludovika Crijevića Tuberona, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija, i Ivana Tomka Mrnavića. U zasebnim poglavljima analizirat će

se izgubljeni i slabo poznati izvori, citirani u djelu *De rebus Dalmaticis*, zatim liturgijski i epigrafski izvori koje je Zavorović citirao.

Saznanja dobivena analizom povijesnih izvora, korištenih u djelu *De rebus Dalmaticis*, u obliku teorijske će se podloge uklopiti u razmatranja o tematskim ciklusima prezentirana u drugoj velikoj cjelini ovoga rada. U kratkom uvodu preglednog karaktera objasniti će se klasifikacija tematskih ciklusa, a potom će se u zasebnim poglavljima, uz primjere iz teksta djela *De rebus Dalmaticis*, obraditi teme iz svjetovne i crkvene povijesti, etnogeneze Slavena te pitanja jezične i kulturološke problematike. Analizom navedenih tematskih ciklusa pokušat će se identificirati elementi koji najavljuju početke kritičke historiografije u djelu *De rebus Dalmaticis* te će se pokušati dokazati Zavorovićev napredniji historiografski pristup pojedinim povijesnim i kulturološkim pitanjima u odnosu na tradiciju starije hrvatske humanističke historiografije.

Tijekom istraživanja poseban će naglasak biti stavljen na činjenicu da je Zavorovićeva kasno humanistička dalmatinska komunalno-regionalna historija – djelo *De rebus Dalmaticis* – važna poveznica s dalmatinskom ranohumanističkom historiografijom te da je neizostavan dio historiografske tradicije šibenskog, a potom i dalmatinskog humanističkog kruga.

Saznanja dobivena istraživanjem ove teme mogla bi doprinijeti boljem poznavanju neobjavljenog i nedovoljno istraženog djela *De rebus Dalmaticis* šibenskog humanista i povjesničara Dinka Zavorovića, ali i jasnijem razmišljanju humanističke metodologije rada na povijesnim izvorima i temama. U konačnici bi se trebalo dokazati da je Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis* legitimna preteča kritičkoj historiografiji koja je u 17. st. zaživjela s Ivanom Lučićem.

U stručnom smislu, rezultati ovoga istraživanja mogli bi se primijeniti i pri analizi drugih djela hrvatske historiografije iz razdoblja humanizma, a cjelokupan bi rad

istraživačima kulturne povijesti toga razdoblja mogao koristiti pri razmatranju metodoloških pitanja u humanizmu.

II. IZVORI U DJELU *DE REBUS DALMATICIS*

1. 1. UVOD

Djelo *De rebus Dalmaticis (O dalmatinskoj povijesti)* iz 1602., šibenskog humanista i povjesničara Dinka Zavorovića strukturno je podijeljeno u osam knjiga. Zavorovićeve povijest obuhvaća razmjerno širok vremenski raspon te opisuje zbivanja s područja Dalmacije, počevši od doba kada je ona bila dio rimske pokrajine Ilirik, pa sve do smrti kralja Žigmunda 1437. Zavorović pritom koristi velik broj različitih povijesnih izvora, o čemu će biti riječi upravo u ovom poglavlju. Jedan dio njih, točnije, antički izvori, analizirani su u sklopu prethodnog istraživanja Zavorovićeve rada na staroj povijesti i antičkim izvorima u prvoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*.¹⁹ Stoga će u ovom dijelu rada istraživanje biti fokusirano na izvore kojima se Zavorović služio u preostalim knjigama svojeg djela – od druge do osme.

Prethodno je potrebno definirati temeljne principe klasifikacije povijesnih izvora koji će se analizirati u ovome radu. Izvore u djelu *De rebus Dalmaticis* možemo grupirati na temelju dva osnovna kriterija, a to su kriterij kronologije, odnosno kriterij pripadnosti izvora pojedinom književnom razdoblju te kriterij podjele povijesnih izvora prema njihovom tipu.

Na planu kronološke kategorizacije izvora, zamjetna je uska veza između pojedinih razdoblja dalmatinske povijesti i književno-povijesnih razdoblja kojima pripadaju pojedini citirani izvori. Iz teksta Zavorovićeve djela jasno je da on za pojedina povijesna razdoblja koristi izvore koji su im bliski po vremenu svojeg nastanka. Zavorović antičku povijest

¹⁹ Kurelac, Iva, *Dinko Zavorović i njegov rad na staroj povijesti u I. knjizi djela «De rebus Dalmaticis»*, sv. I., magistarski rad, Zagreb, 2006., str. 84-138.

Dalmacije opisuje služeći se antičkim piscima, razdoblje srednjovjekovlja opisuje na temelju srednjovjekovnih izvora, a razdoblje kasnog srednjeg vijeka i rane renesanse opisuje služeći se većinom novovjekovnim izvorima.

Promatrano iz humanističke perspektive, Zavoroviću su samo djela antičkih i srednjovjekovnih pisaca mogla služiti kao izvori, a djelima novovjekovnih pisaca, od kojih su neki bili i njegovi suvremenici, u svoje se doba već služio kao literaturom. Ipak, za potrebe ovoga istraživanja koristit će se isključivo suvremena kategorizacija, te će svi tekstovi, bez obzira na vrijeme njihovog nastanka, biti tretirani kao izvori.

Zavorović u djelu *De rebus Dalmaticis* koristi sva tri tipa povijesnih izvora – narativne, diplomatske i epigrafske izvore, pa će i analiza izvora biti prilagođena navedenom kriteriju njihove podjele.

Budući da je jedan od ciljeva ovoga rada istražiti metodologiju Zavorovićeva rada na povijesnim izvorima, u ovome će poglavlju prvo taksativno biti navedeni svi narativni izvori kojima se Dinko Zavorović služio u knjigama od druge do osme djela *De rebus Dalmaticis*. Potom će biti izneseni osnovni podaci o svakom pojedinom izvoru, njegovom autoru i sadržaju djela, te o smještaju izvora unutar pojedinih knjiga Zavorovićeva djela. Slijedit će poglavlje s detaljnom analizom Zavorovićevih autorskih zahvata u tekstove iz reprezentativnog uzorka najvažnijih srednjovjekovnih i novovjekovnih autora koje je koristio (Toma Arhiđakon, Pop Dukljanin/Marko Marulić i Antonio Bonfini). Kako bismo u sklopu hrvatske humanističke historiografije mogli što bolje vrednovati osobine Zavorovićeve metodologije, navedeni će izvori biti analizirani i u kontekstu historiografskih djela nekolicine reprezentativnih Zavorovićevih prethodnika i suvremenika (Vinko Pribojević, Ludovik Crijević Tuberon, Mavro Orbini i Ivan Tomko Mrnavić). U zasebnom poglavlju analizirat će se neobjavljeni i danas izgubljeni narativni izvori iz djela *De rebus Dalmaticis* (Život sv. Ivana Trogirskog, Baltazar Splicićanin, Matej Izaro, Mihovil Solinjanin i Corrado Velmedio).

Naposljetku će se analizirati Zavorovićeva metodologija rada na liturgijskim tekstovima, diplomatskoj i epigrafskoj građi, čime bismo trebali dobiti cjelovit uvid u njegovu historiografsku metodologiju rada na povijesnim izvorima. Tako dobivena saznanja trebala bi pomoći ustanoviti u kojoj mjeri Zavorovićev rad na povijesnim izvorima utjelovljuje začetke kritičkog pristupa historiografiji, što je ujedno glavni cilj ovoga rada.

1. 2. Obilježja najboljeg prijepisa djela *De rebus Dalmaticis*

Kao polazište za istraživanje Zavorovićeva djela *De rebus Dalmaticis* poslužit će nam rukopis koji se čuva u venecijanskoj Biblioteci Marciana pod signaturom Cl. X. Cod. XL-3652 (dalje: M). Detaljnom filološkom analizom ustanovljeno da je taj latinski prijepis ujedno najbolji rukopisni primjerak djela *De rebus Dalmaticis*. Riječ je o verziji djela od osam knjiga, čiji rukopis broji 133 folija, a pisan je kurzivnom humanistikom. Prema paleografskim obilježjima pretpostavlja se da rukopis datira iz 17. stoljeća.

Uz dva prijepisa podijeljena u osam knjiga (među kojima je i izvorniku najbliži venecijanski prijepis M), postoji i pet prijepisa istog djela redakcijom podijeljenih u pet knjiga, no filološka je analiza pokazala da niti jedan od tih rukopisa nije relevantno polazište za daljnje istraživanje. Također je s velikom vjerojatnošću ustanovljeno da niti jedan od dostupnih latinskih prijepisa Zavorovićeve povijesti Dalmacije nije autograf.²⁰

²⁰ O tome vidi više u: Kurelac, Iva, *Dinko Zavorović: Šibenski humanist i povjesničar*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2008., str. 84-92.

1. 3. Popis svih izvora s početka djela *De rebus Dalmaticis*

Popis izvora s početka djela *De rebus Dalmaticis* broji ukupno pedeset četiri imena. U ovom poglavlju izvori će biti navedeni točno u onom obliku u kojem se nalaze u rukopisu.

Autores citati

Apianus Alexandrinus
Eustachius
Strabo
Polibius
Wolfangs Lazzius
Raphael Volateranus
Cuspinianus
Iohannes Zonara
Titus Livius
Antonius Bonfinius
Iorandes
Divus Hieronymus
Plinius
Ioseph Rosatius
Cesaris comentaria
Auli Hiritii commentaria
Didone
Onuphrius Panvinus
Spartianus
Spalatinum Cronicha
Balthasar Spalatensis
Corradus Veneseldius
Ioannes Magnus
Procopius Cēsariensis
Pauca privilegia levi sanctę Dalmatiae ex divinis literis publicis et licentium comentariibus liber.
Martinus Cromerus
Ioannes Olmucensis Episcopus
Comentariolus Regum Dalmatiae
Ioannes Curoplata
Hertman Schedel
Cardinalis Baronii anotationes in martirologium
Eginhardus Caroli Magni secretarius
Paulus Aemilius
Laurentius Surius
Aeneas Syluius

Marius Nigrus
Michael Salonitanus
Sabelicus
Coriolanus Caepio Traguriensis
Franciscus Sansovinus
Beati Ioannis Traguriensis Episcopi vita
Polibius
Fratris Vincentis Puboevii oratio
Mateus Mercouvia
Cahupius
Iacobus Lucari
Ioannes Zonart
Matei Marii Commentaria Illyrica
Paulus Diaconus
Petrus Guernianus
Brinariium Fratrum 3i Ordinis Sancti Francisci
Breviarium Polonicum
Blondus
Giugonius adrenus

Autor popisa, bilo da je riječ o Dinku Zavoroviću ili o prepisivaču rukopisa, pri sastavljanju je slijedio standard humanističke historiografije. Zbog toga je krajnji rezultat prilično neprecizan, nedosljedan i netočan popis izvora, koji Zavorovićevom suvremeniku nije stvarao veće poteškoće, ali modernom istraživaču znatno otežava snalaženje i identifikaciju izvora. Zbog toga niti nakon pomnijeg pregleda popisa izvora nije lako izdvojiti neki osnovni kriterij prema kojem su navedena imena autora i naslovi djela. Sigurno je da izvori nisu navedeni niti po abecednom niti po kronološkom redu (prema starosti), ali niti po redoslijedu pojavljivanja njihovih citata u djelu *De rebus Dalmaticis*. Dodatna poteškoća odnosi se na pouzdanost popisa, jer postojanje određenog izvora na popisu ne jamči da je on zaista i upotrijebljen u djelu. Premda je za veliku većinu navedenih izvora moguće dokazati da je riječ o djelima koja je Zavorović zaista čitao i dobro poznavao te je iz njih citirao veće ili manje odlomke, analizom citata ustanovljeno je da se na popisu nalaze i autori čija imena nisu zabilježena pored citata u tekstu (to su: Flavio Biondo, Georgije Cedren, Pavao Đakon, Jakov Lukarević i Vinko Pribojević). Postoji i obrnut slučaj kada se u tekstu djela nalazi citat određenog autora, ali njegovo ime nije navedeno na popisu (takav je slučaj s grčkim

geografom Ptolemejem). Premda popis broji ukupno pedeset četiri izvora, imena rimskog povjesničara Polibija i bizantskog povjesničara Ivana Zonare zabilježena su dva puta, iz čega proizlazi zaključak da su na popisu zapravo nabrojana pedeset dva izvora.

Od pedeset dva izvora s popisa u prvoj knjizi upotrijebljeni su citati iz djela ukupno dvadeset četiri autora. Šest izvora iz prve knjige upotrijebljeno je i u ostatku djela *De rebus Dalmaticis* – to su Toma Arhiđakon, Antonio Bonfini, sv. Jeronim, Plinije, Baltazar SPLICANIN i Ivan Zonara. Osim ovih šest autora, u popisu se nalazi još dvadeset šest izvora, prema čemu ukupan broj izvora upotrijebljenih u knjigama od druge do osme iznosi trideset dva.

Zavorović je u djelu *De rebus Dalmaticis* koristio tri vrste povijesnih izvora: narativne, diplomatske i epigrafske izvore. Pregledom popisa s početka djela uočiti ćemo da su u njemu relativno dosljedno nabrojani samo narativni izvori.

Na diplomatsku građu, koju je Zavorović često citirao, u tekstu djela upućuje čak četrdeset opaski, no u popisu s početka djela na tu vrstu izvora upućuju samo tri navoda:

Pauca privilegia levi sanctę Dalmatiae ex divinis litteris publicis et licentium comentariibus liber.

Zavorović je u svom djelu koristio i brevijare, koji su u početnom popisu navedeni na sljedeći način:

Briniarium Fratrum 3i Ordinis Sancti Francisci (Breviarium fratrum tertii ordinis Sancti Francisci)

Breviarium Polonicum (Breviarium Polonicum)

Epigrafski izvori u djelu *De rebus Dalmaticis* citirani su ukupno dvadeset sedam puta (21 natpis u prvoj knjizi, te još 6 natpisa u ostatku djela), ali u popisu s početka nisu uopće zabilježeni.

1. 4. Struktura djela *De rebus Dalmaticis* i sadržaj knjiga od 1. do 8.

Na temelju sadržaja Zavorovićeve poslanice Faustu Vrančiću i Tomi Suričeviću s početka djela *De rebus Dalmaticis* moguće je zaključiti da ono u izvornom obliku broji osam knjiga.²¹ Radi što boljeg i cjelovitijeg uvida u strukturu djela *De rebus Dalmaticis* na ovom će mjestu biti iznesen kratki sadržaj svih osam knjiga.

Prva knjiga (M, ff. 1r-34v) opširno opisuje najstariju povijest Dalmacije i doba kada je ona pripadala rimskoj pokrajini Ilirik. Zavorović većinom na temelju djela grčkih i rimskih pisaca te epigrafskih izvora opisuje razdoblje rimske vladavine u Dalmaciji i širenje kršćanstva. Pozivajući se na drevne granice Ilirika Zavorović pokušava dokazati da je Dalmacija u prošlosti bila prostranija nego u njegovo vrijeme. Birane epizode iz djela antičkih pisaca svjedoče o čestom otporu Dalmata prema Rimljanima. Knjiga završava opisom provale Gota u Dalmaciju.

Druga knjiga (M, ff. 34v-41r) djela *De rebus Dalmaticis* kronološki se nastavlja na prvu, a započinje opisom zbivanja koja su se u Dalmaciji odigravala za vladavine careva Marcijana i Valentinijana. Ključni događaj te knjige je opis provale Huna u Rimsko Carstvo i njihovo pustošenje Ilirika pod Atilinim zapovjedništvom. Zavorović pritom najviše pažnje pridaje stradanju gradova koje su nastanjivali Dalmati, pa na temelju izvora detaljno opisuje njihovo zauzeće i pustošenje. Potom opisuje provalu Huna u Istru, navalu Istočnih Gota na Dalmaciju i Teodorikov dolazak na vlast. Detaljno su opisane i borbe koje su rimski carevi tijekom nekoliko generacija vodili s Gotima i trenutak kada se Dalmacija za vladavine cara

²¹ *Unde illusus ab illo, timens, ne meos partus ac labores alii sibi adiudicarent, ad nova studia me contuli et primum librum erroribus respersum, novum copiosiore et priore veriore totum reformavi. Reliquos, qui novem fuerant, multis quae superflua mihi videbantur, expurgatis, in septem libros congessi.* (M, ff. IIv-IIIr). Pri transkripciji rukopisa M osuvremenjeno je pisanje velikih i malih slova te interpunkcija. Kratice su razriješene. Zadržane su nedosljednosti pri bilježenju dvoglasa, udvojenih konsonanata i pisanju -ci- i -ti- pred vokalom. Izostavljeni su akcenatski znakovi. Oscilacije u bilježenju -i- (-y-), -i- (-j-), te -u- i -v- nisu zadržane, pa su ta mjesta transkribirana prema današnjim pravilima.

Konstantina oslobodila Gota. Knjiga završava pobjedom kralja Totile u Saloni nad rimskim vojskovođom Klaudijanom.

Zavorović je u drugoj knjizi upotrijebio citate iz djela četvorice autora – to su Antonio Bonfini, Iohannes Magnus, Prokopije i slabo poznati talijanski povjesničar Corrado Velmedio.

Treća knjiga (M, ff. 41r-78v) sadržajno je i tematski najkompleksniji dio Zavorovićeva djela. Okosnicu zbivanja iznesenih u ovoj knjizi čini najstarija povijest Slavena i njihov dolazak na područje jugoistočne Europe, koji se prema Zavorovićevim navodima odigrao u doba bizantskog cara Justinijana (483.-565.). Zavorović opisuje Sarmatiju, govori o Slavenima, Vinidima i Vinulima te iznosi vlastitu interpretaciju legende o Čehu, Lehu i Mehu. To je ujedno dio teksta u kojem Zavorović pristupa izvorima aktivnije nego što je to inače slučaj, pa uz neke njemu važne dijelove teksta nalazimo i njegove osobne komentare. Povijesni dolazak Slavena na područje Dalmacije Zavorović smješta u doba vladavine cara Mauricija. Potom piše o panonskom knezu Ratimiru, o razaranju Salone i o gusarenju Neretljana. Doba hrvatskih narodnih vladara, koje naziva dalmatinskim kraljevima (*Dalmatiae reges*; M, f. 52r), Zavorović opisuje uz pomoć opširnih citata preuzetih iz Marulićeva latinskog prijevoda hrvatske redakcije *Ljetopisa Popa Dukljanina*.

Treća knjiga djela *De rebus Dalmaticis* prednjači i po broju citiranih povijesnih izvora. U tom dijelu teksta zastupljeni su narativni i epigrafski izvori, a važno je istaknuti da Zavorović tu počinje citirati i diplomatske izvore, pa možemo kazati da je to prva knjiga djela *De rebus Dalmaticis* u kojoj su zastupljena sva tri tipa povijesnih izvora. Najveći broj citata preuzet je iz narativnih izvora, točnije iz njih čak 25 (od čega su četvorica autora danas slabo poznati). Riječ je o ukupno 58 citata, što treću knjigu ovog djela po opsežnosti i broju citata iz narativnih izvora bez sumnje svrstava na sam vrh. Omjer domaćih i stranih citiranih izvora u trećoj knjizi ide u korist potonjih, kojih ima ukupno 19 (to su: Cesare Baronio,

Antonio Bonfini, Martin Kromer, Ivan Kuropalat, Iohannes Dubravius, Einhard, Pietro Giustiniano, sv. Jeronim, Matej Miechowita, Mario Domenico Nigro, Emilio Paolo, Enea Silvio Piccolomini (Pio II.), Plinije, Prokopije, Marco Antonio Coccio Sabellico, Francesco Sansovino, Herman Schödel, Laurentius Surius i Ivan Zonara), dok je domaćih izvora tek 6 (to su: Toma Arhiđakon, Koriolan Ćipiko, Matej Izaro, Marko Marulić, Mihovil Solinjanin i Baltazar Splicićanin). Ipak, taj nas podatak ne bi trebao zavarati jer je sadržajna analiza pokazala da Zavorović u trećoj knjizi vrlo opširno citira domaće izvore, među kojima prednjače Marulićev prijevod *Ljetopisa Popa Dukljanina* i *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona, a osobito su vrijedni i njegovi citati iz izgubljenih djela Mateja Izara, Mihovila Solinjanina i Baltazara Splicićanina. Od stranih izvora u trećoj knjizi najzastupljeniji su Antonio Bonfini i Pietro Giustiniano. I to Bonfini sa šest opširnih citata, a Giustiniano samo sa šest navoda koji se po kontekstu podudaraju s Bonfinijevim tekstom.²²

Četvrta knjiga (M, ff. 78v-90r) tematski je fokusirana na dolazak kralja Kolomana i Arpadovića na prijestolje Ugarske, Hrvatske i Dalmacije. Zavorović se pritom najviše služio djelom *Rerum Hungaricarum decades* talijanskog povjesničara s ugarskog dvora, Antonija Bonfinija. Manji broj citata preuzet je iz djela *Historia Salonitana*, *Beati Ioannis Episcopi Traguriensis vita*, iz djela talijanskog povjesničara Pietra Giustiniana te iz jedne isprave.

Peta knjiga (M, ff. 90r-94v) Zavorovićeve povijesti na temelju djela talijanskih povjesničara Antonija Bonfinija i Pietra Giustiniana te dubrovačkih ljetopisa opisuje zbivanja s područja Dalmacije u razdoblju od dolaska Kolomanova sina Stjepana na vlast, pa do Bele II.

Počevši od **šeste knjige** (M, ff. 94v-109v) pa do kraja djela, zamjetan je znatan porast broja citata preuzetih iz isprava. Uz brojne isprave, Zavorović u toj knjizi citira Bonfinija, Pietra Giustiniana, Tomu Arhiđakona i Hermana Schödela. Opisana su povijesna zbivanja s

²² Usp. tablica izvori, prilog 1., **str.**

područja Dalmacije, počevši od vladavine Bele III., njegova sina Emerika, pa do dolaska Ludovika I. na vlast. Uz to, Zavorović piše o povijesti Dubrovnika, a spominje i Nemanjiće. Potom piše o knezovima Bribirskim.

Izuzev nekolicine isprava, možemo kazati da je **sedma knjiga** (M, ff. 109v-122v) gotovo u cijelosti pisana na temelju citata iz Bonfinijeva djela *Rerum Hungaricarum decades*. Na početku je riječ o vladavini Ludovika I. Anžuvinca i o zbivanjima u Bosni. Opisana su i zbivanja u Dubrovniku i Kotoru, a jedan dio knjige posvećen je i mletačkim osvajanjima Dalmacije.

Osma knjiga (M, ff. 122v-135r) Zavorovićeve povijesti ostaje vjerna izdašnom citiranju brojnih isprava i djela Antonija Bonfinija. Uz to, Zavorović citira Hermana Schödela i Pietra Giustiniana. Opisane su političke borbe i ratovi vođeni za vladavine Ludovikove kćeri, kraljice Marije i kralja Žigmunda. Djelo završava godinom 1437. i Žigmundovom smrću.

2. 1. NARATIVNI IZVORI U DJELU *DE REBUS DALMATICIS*:

Metodologija klasifikacije narativnih izvora u djelu *De rebus Dalmaticis*

Kada je riječ o djelima autora iz razdoblja humanizma važno je riješiti pitanje klasifikacije izvora. Glavna dvojba sastoji se u tome treba li pritom slijediti izvorni autorov obrazac navođenja izvora ili klasifikaciju valja prilagoditi suvremenim kriterijima navođenja bibliografije. U razdoblju humanizma u praksi je bio uvriježen stil navođenja izvora koji nije blizak niti osnovnim kriterijima sastavljanja suvremene bibliografije. Budući da bi primjena takvog nedosljednog humanističkog obrasca navođenja izvora znatno otežala znanstvenu analizu djela *De rebus Dalmaticis*, u nastavku ovoga istraživanja zanemarit ćemo humanističku klasifikaciju, te ćemo kriterije podjele izvora prilagoditi suvremenim znanstvenim standardima.

O intervencijama u smislu preinaka pogrešno zabilježenog imena autora ili naslova djela, te izbacivanja ponovljenih imena već je bilo riječi. Preostaje razlučiti po kojem kriteriju razvrstati izvore kojima se Zavorović služio u knjigama od druge do osme. Slijedimo li princip sastavljanja bibliografije temeljen na abecednom razvrstavanju izvora upitno je hoće li takav način klasifikacije biti od koristi pri njihovoj detaljnijoj analizi. Grupiramo li izvore kronološki, dakle, prema starosti, lakše ćemo dobiti kvalitetan uzorak pomoću kojeg ćemo Zavorovićev povjesničarski rad moći uklopiti u daljnja razmatranja o počecima kritičke historiografije u djelu *De rebus Dalmaticis*.

Izvori će stoga biti podijeljeni u tri osnovne skupine, ovisno o tome u kojem su razdoblju nastali. U prvoj skupini naći će se antički izvori, nastali u razdoblju od 9. st. pr. Kr., pa do sredine 5. st. po Kr.²³ Drugu skupinu izvora obuhvaćaju srednjovjekovni izvori, dakle,

²³ Navedena periodizacija književnih razdoblja preuzeta je iz *Povijesti svjetske književnosti* Milivoja Solara. Za antičku književnost usp. Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb, 2003., str. 57.

djela čiji su autori živjeli od sredine 5. do sredine 15. st.,²⁴ a u posljednjoj, trećoj skupini, naći će se novovjekovni autori čija su djela nastala u razdoblju od sredine 15. pa do kraja 16. st.²⁵

Prva knjiga djela *De rebus Dalmaticis* opisuje najstariju povijest Dalmacije i doba kada je ona bila dio rimske pokrajine Ilirik. Dinko Zavorović pritom se služio narativnim i epigrafskim izvorima. Analiza prve knjige pokazala je da su u tom dijelu teksta korištena ukupno dvadeset četiri pisca. To znači da je Zavorović već u prvoj knjizi upotrijebio nešto manje od polovine svih izvora s početnog popisa.

Riječ je o djelima antičkih pisaca te o srednjovjekovnim i novovjekovnim autorima. Od toga je dvanaest autora djelovalo između 5. st. pr. Kr. i 5. st. po Kr. pa se ubrajaju u antičke izvore. To su Apijan, Gaj Julije Cezar, Dion, Eutropije, Aulo Hircije, sv. Jeronim, Tit Livije, Gaj Plinije Sekundo Stariji, Polibije, Ptolemej, Elije Sparcijan i Strabon. Srednjovjekovnim piscima pripadaju Eustatije, Jordan i Ivan Zonara. Na popisu se nalaze i trojica naših autora, od kojih se Toma Arhidakon i Baltazar Splicićanin ubrajaju među srednjovjekovne, a Vinko Pribojević među humanističke pisce. Preostala šestorica autora pripadaju novovjekovnim piscima, a to su Antonio Bonfini, Johannes Spiesshammer, Wolfgang Latz, Onofrio Panvini, Giuseppe Rosaccio i Raffaello Maffei.

Zavorović u prvoj knjizi najviše citira antičke autore, dok se na srednjovjekovne i novovjekovne pisce često pozivao samo u obliku kratkih navoda i referencija, što govori o važnosti koju je pri pisanju tog dijela dalmatinske povijesti pridavao antičkim izvorima. Zavorović antičke izvore uvijek donosi na latinskom, pa čak i onda kad je riječ o grčkim autorima (u prvoj knjizi o dalmatinskoj povijesti nalazi se ukupno 72 % referencija iz djela grčkih i 28 % referencija iz djela rimskih pisaca).²⁶

Filološkom analizom opsežnih citata iz djela *Ab Urbe condita* Tita Livija otkriveni su Zavorovićevi proizvoljni autorski zahvati u tekst citiranog izvornika, čime su postavljene

²⁴ Solar, *Povijest svjetske*, str. 95.

²⁵ Solar, *Povijest svjetske*, str. 117.

²⁶ Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, sv. I., magistarski rad, str. 133.

daljnje smjernice za analizu njegovog metodološkog pristupa povijesnim izvorima.

U nastavku istraživanja zadržat ćemo se samo na onim izvorima koje je Zavorović koristio u knjigama od druge do osme. Razvrstamo li ih prema gore obrazloženim kriterijima, dobit ćemo jasan kronološki obrazac koji će nam poslužiti kao temelj za daljnje istraživanje. U ovome dijelu rada prvo će taksativno biti navedeni svi pisci, razvrstani po pripadajućim književnim razdobljima. U daljnjim poglavljima će uz ime svakog autora biti navedeni njegovi osnovni biografski i bibliografski podaci, a u popratnom tekstu pokušat će se ubicirati pripadajući citati u djelu *De rebus Dalmaticis* te će se ukratko opisati njihov kontekst.

Antički izvori:

1. Jeronim, sv; (4./5. st.)
2. Plinije, Gaj Sekundo Stariji; (1. st.)

Srednjovjekovni izvori:

1. *Beati Ioannis Episcopi Traguriensis vita*; (nepoznat autor, 12. st.)
2. Cedren, Georgije; (11./12. st.)
3. Einhard; (8./9. st.)
4. Pavao Đakon; (8. st.)
5. Prokopije; (6. st.)
6. Skilica, Ivan Kuropalat; (11. st.)
7. Toma Arhiđakon; (oko 13. st.)
8. Zonara, Ivan; (12. st.)

Novovjekovni autori:

1. Baltazar Splicićanin; (vjerojatno 16. st.)
2. Baronio, Cesare; (16./17. st.)
3. Biondo, Flavio; (14./15. st.)
4. Bonfini, Antonio; (15./16. st.)
5. Ćipiko, Koriolan; (15. st.)
6. Dubravius, Iohannes; (15./16.st.)
7. Emilio, Paolo; (15./16. st.)
8. Giustiniano, Pietro; (16. st.)
9. Izaro, Matej; (16. st.)
10. Kromer, Martin; (16. st.)
11. Lukarević, Jakov; (16./17. st.)
12. Magnus, Iohannes; (15./16. st.)

13. Marulić, Marko; (15./16. st.)
14. Miechowita, Matej; (15./16. st.)
15. Mihovil Solinjanin; (15./16. st.)
16. Nigro, Mario Domenico; (15. st.)
17. Piccolomini, Enea Silvio (papa Pio II.); (15. st.)
18. Sabellico, Marco Antonio Coccio; (15./16. st.)
19. Sansovino, Francesco; (16. st.)
20. Schödel, Herman; (16. st.)
21. Surius, Laurentius; (16. st.)
22. Velmedio, Corrado (na zna se kada je živio)

Na ovom mjestu valja napomenuti da su u djelu *De rebus Dalmaticis* citirani Matej Izaro, Mihovil Solinjanin, Baltazar Splicićanin, Corrado Velmedio i djelo *Beati Iohannis episcopi Traguriensis vita* – redom slabo poznati i danas izgubljeni izvori. Ti će dijelovi Zavorovićeve teksta biti detaljno analizirani u zasebnom poglavlju. Stoga se pri predstojećem navođenju osnovnih biobibliografskih podataka o slabije poznatim citiranim narativnim izvorima u djelu *De rebus Dalmaticis* neće detaljnije analizirati citati iz djela gore spomenutih autora, nego će to biti učinjeno u zasebnom poglavlju.

2. 2. Antički izvori²⁷

U skladu s kanonom humanističke historiografije i Dinko Zavorović u svojem djelu *De rebus Dalmaticis* učestalo poseže za djelima pisaca grčke i rimske književnosti. Antička književnost, čije se trajanje računa od 9. st. pr. Kr., pa do sredine 5. st. po Kr. izuzetno je književno razdoblje koje je zbog svojeg bogatstva i raznolikosti bilo jedan od temeljnih uzora humanističke historiografije, pa je u to doba pozivanje na djela grčkih i rimskih autora bilo

²⁷ Za bilješke i biobibliografske podatke o autorima i narativnim izvorima citiranim u knjigama od druge do osme djela *De rebus Dalmaticis* korištena je sljedeća literatura: *Der Grosse Brockhaus*, vol. I-XX., F. A. Brockhaus, Leipzig, 1928.-1935; *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1-10., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1999.-2008; *Encyclopaedia Britannica 2009*, DVD-ROM; *Enciclopedia Italiana*, vol. I-XXXV., Istituto Giovanni Treccani, Milano-Roma, 1929.-1948; *Repertorium fontium historiae medii aevi*, vol. II-X, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma, 1967.-2004.

uobičajeno i očekivano.

U djelu *De rebus Dalmaticis* udio antičkih izvora očekivano je najveći u prvoj knjizi koja opisuje povijest Dalmacije u doba kada je ona bila dio rimske pokrajine Ilirik. U knjigama od druge do osme udio antičkih izvora znatno je manji, što je i razumljivo s obzirom na to da u tom dijelu Zavorović opisuje povijesna zbivanja s područja Dalmacije u razdoblju nakon propasti Rimskog Carstva, pa sve do sredine 15. st. Budući da izvori vjerno prate kronološki razvoj povijesnih zbivanja, logično je da se u knjigama od druge do osme Zavorović više služio srednjovjekovnim i novovjekovnim piscima. Zato u tom dijelu Zavorovićeva teksta nalazimo citate iz samo dva djela antičkih autora – sv. Jeronima i Plinija Starijeg.

Sveti Jeronim (*Sophronius Eusebius Hieronymus, Divus Hieronymus*, oko 340.-420.), crkveni otac i naučitelj, rodom iz Stridona. Preveo je Bibliju na latinski (*Vulgata*), autor je komentara biblijskih tekstova, nekoliko dogmatsko-polemičkih spisa i literarno-povijesnog djela *De viris illustribus*, kojim se poslužio i Dinko Zavorović.

Osim u prvoj knjizi, Zavorović na tog autora referira još samo u trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*. U prvom primjeru (M, f. 51r) riječ je o Jeronimovim pismima Julijanu, Rufinu i Heliodoru, i to u kontekstu sačuvanih svetačkih relikvija u Dalmaciji. Sljedeći važan spomen sv. Jeronima nalazimo u M, ff. 55v-56v, i to u kontekstu Zavorovićevih razmatranja o autorstvu prijevoda Biblije na slavenski te o izumu slavenskog pisma i jezika, o čemu će više riječi biti u zasebnom poglavlju ovoga rada. Po tom pitanju, Zavorović se pozvao na Jeronimovo pismo Grku Sofroniju (*Tum ex sanctorum scriptis, Martirologio vero Romano Divique Hieronymi epistolis...*).

Plinije, Sekundo Stariji, Gaj (*Gaius Plinius Secundus Maior*, 23.-79.). Rimski političar, prirodoslovac i povjesničar, rodom iz Koma. Autor je opsežnog enciklopedijskog priručnika *Naturalis historia* u 37 knjiga. To je i jedino danas sačuvano djelo Plinija Starijeg. Prvo izdanje objavljeno je 1469. u Veneciji, a prvo kritičko izdanje 1492. u Rimu.

Jedini spomen Plinija Starijeg u preostalim sedam knjiga ovog Zavorovićevog djela nalazi se u trećoj knjizi (M, f. 57r). Sudeći prema načinu citiranja, najvjerojatnije je riječ o tome da je Plinijev tekst o povijesti Kotora u rimsko doba preuzet posredno, preko djela mletačkog geografa Marija Nigera (*ex Mario Nigro sexto geographiae libro Plinii*), koji je citirao šestu knjigu Plinijeva djela *Naturalis historia*.

2. 3. Srednjovjekovni izvori

Srednjovjekovna književnost, koja je obilježila razdoblje od sredine 5. do sredine 15. st. uvelike je određena ispreplitanjem antičkog književnog naslijeđa i biblijske, odnosno kršćanske kulture. Unatoč tome što je u to doba latinski još uvijek bio dominantan jezik srednjovjekovne kršćanske civilizacije, za to je razdoblje specifičan i razvoj književnosti na različitim nacionalnim jezicima.

Obratimo li pozornost na popis srednjovjekovnih autora citiranih u djelu *De rebus Dalmaticis*, uočiti ćemo da je on, premda ne osobito opsežan (broji tek osam autora), ipak vrlo raznolik. Citirajući kršćanske i bizantske pisce Zavorović je, s obzirom na doba nastanka pojedinih djela, uspio pokriti otprilike čitavo razdoblje srednjega vijeka, o čemu svjedoči podatak da u njegovu djelu, primjerice, nalazimo citate iz Prokopija i Tome Arhiđakona. U djelu šibenskog povjesničara zastupljena su dva hrvatska srednjovjekovna pisca povijesti, četiri bizantska povjesničara, te po jedan franački i talijanski autor. Za hrvatsku je historiografiju važna spoznaja da su Zavoroviću, u doba kada je pisao o povijesti Dalmacije, bili dostupni rukopisni primjerci djela *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona i *Beati Ioannis Episcopi Traguriensis vita* nepoznatog autora.

Beati Ioannis Traguriensis episcopi vita (nepoznat autor, vjerojatno 12. st.)

Cedren, Georgije, (*Georgius Cedrenus*, 11./12. st.), bizantski kroničar, autor opće povijesti *Σύνοψις ἱστοριῶν* o kojoj je obuhvatio zbivanja od postanka svijeta, pa do 1057. kada je car Izak Komnen došao na vlast. O njegovom se životu ne zna gotovo ništa. Pretpostavlja se da je bio redovnik. Njegova kronika prvi put je tiskana zajedno s latinskim prijevodom i komentarom G. Xylandera 1566. u Baselu.

Cedren je jedan od autora čije se ime nalazi u popisu citiranih djela s početka rukopisa *De rebus Dalmaticis*, no ubiciranje dijela (ili dijelova) teksta preuzetih od tog autora onemogućio je Zavorovićev katkad vrlo nedosljedan način navođenja citata. Zbog toga Cedrenovo ime niti naslov njegova djela ne nalazimo u Zavorovićevu tekstu, no u njegovu početnom popisu taj je pisac zabilježen kao *Giugonius Adrenus*.

Einhard, (oko 770.-840.), biograf Karla Velikog i pisac franačkih anala. Najvažnije djelo mu je *Vita Caroli Magni* (objavljeno 1911. u *Monumenta Germaniae Historica (MGH), Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Vol. 6.). Osim toga, napisao je djelo *Translatio sancti Marcellini et Petri* (objavljeno u *MGH, Scriptores*, Vol. 16.), a zbirka Einhardovih pisama objavljena je u *MGH, Scriptores*, Vol. 5.).

Jedini citat tog pisca franačkih anala Zavorović najavljuje u trećoj knjizi svojeg djela (M, f. 52r) riječima *Eginhardo Caroli Magni secretario teste*. Na tom mjestu Zavorović je preuzeo dio teksta u kojem je opisano kako je Karlo Veliki pod svoju vlast i jaram stavio Istru, Liburniju i Dalmaciju, izuzev primorskih gradova koji su tada bili pod vlašću Bizantskog Carstva.

Pavao Đakon, (*Paulus Diaconus Casinensis*, oko 720.-799.), potomak plemenitaške lombardske obitelji. Najveći dio života proveo je kao redovnik u samostanu Monte Cassino. Prvo djelo mu je kompilacija *Historia Romana*, u 16 knjiga. To je zapravo proširena verzija Eutropijeva djela *Breviarium historiae Romanae*, koje je nadopunio opisujući zbivanja zaključno s vladavinom cara Justinijana. Najvažnije povijesno djelo mu je *Historia gentis Langobardorum libri VI*. Djelo je nedovršeno, a u maniri kronike opisuje povijesna zbivanja između 568. i 744. Osim povijesnih djela, Pavao Đakon napisao je zbirku homilija naslovljenu *Homiliarium*.

Pavao Đakon jedan je od autora čije citate nije bilo moguće ubicirati, a njegovo je ime navedeno je samo u popisu s početka djela *De rebus Dalmaticis*, i to kao *Paulus Diaconus*.

Prokopije (*Procopius*, vjerojatno između 490. i 507.), bizantski povjesničar. Njegov opus obuhvaća tri djela – *De bellis* (8 knjiga), *De aedificiis* (6 knjiga) i *Historia arcana*. U djelu *De bellis* Prokopije opisuje Justinijanove borbe s Perzijancima, Gotima, Vandalima, te spominje prve provale Slavena na Balkan. Djelo *De aedificiis* sadrži popis najvažnijih javnih građevinskih radova izvedenih za Justinijanove vladavine. Djelo *Historia arcana* objavljeno je nakon njegove smrti, a oštro napada despotizam i raskalašenost Justinijanova dvora.

Zavorović Prokopija citira ukupno tri puta, i to u drugoj i trećoj knjizi. Prvi citat popraćen je formulacijom *prout Procopius ait* i govori o tome kako su Goti ušli u Salonu i sukobili se s Rimljanima (M, ff. 38r-38v) te kako je Konstantin potom oslobodio Dalmaciju od Gota (M, ff. 40v-41r). U trećoj knjizi Zavorović Prokopijev tekst citira riječima *Procopio teste* (M, ff. 42v-43r) i *ut in Procopio legitur* (M, ff. 50r-50v) te na temelju njegova djela opisuje kako su Slaveni došli iz Sarmatije, prešli Karpate, pokorili Panoniju, došli u Trakiju i Ilirik te pokušava odrediti kada je zapravo razorena Salona.

Skilica, Ivan Kuropalat, (*Johannes Curopolata*, 11. st.), Grk iz Male Azije. Visoki dostojanstvenik na dvoru bizantskog cara. Autor je kronike *Historiarum compendium*, sačuvane u latinskom prijevodu iz 16. st. i u nekolicini originalnih fragmenata, a najbolje u djelu Georgija Cedrena koji ju je preuzeo u svoju povijest. Kronika je obuhvaćala je razdoblje od 811. do 1057. g., a nepoznati sastavljač ju je nastavio do 1079. g.

U Zavorovićevu je djelu Ivan Kuropalat citiran samo jednom, i to u trećoj knjizi. Riječ je o kratkom dijelu teksta koji govori o pobjedi koju su Grci oko 600. godine izvojevali nad Gotima kod Salone i tako ih istjerali iz Dalmacije: *Puto Johannem Curopolitam, de victoria quam Graeci in Dalmatiam apud Salonam anno salutis sexcentesimo ex Gothis tulerunt, scribentem, de hac intellexisset multo etenim ante a Constantino Iustiniani imperatoris iussu Gothi e Dalmatia pulsi sunt ...* (M, ff. 46r-46v)

Toma Arhidakon, (*Thomas Spalatensis Archidiaconus*, oko 1200.-1268.), srednjovjekovni splitski crkveni dostojanstvenik, političar i pisac. Autor djela *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* u kojem opisuje povijest salonitanske i splitske crkve od rimskih vremena do 1266. godine, pri čemu su obuhvaćeni brojni događaji iz hrvatske srednjovjekovne povijesti.

Zonara, Ivan (*Iohannes Zonara*, 12. st.), bizantski povjesničar i državni službenik iz doba careva Ivana i Manuela Komnena. Napisao je djelo *Annales*, koje opisuje zbivanja do 1118. godine, kad umire car Aleksij Komnen. Zonara stariju povijest opisuje na temelju antičkih i srednjovjekovnih izvora. Jedan od važnijih izvora kojim se služio je djelo *Ῥωμαϊκά* Diona Kasija. Zonari se pripisuju još i teološki spisi, te djelo *Lexicon*.

Zonarino djelo *Annales* Zavorović citira jednom u trećoj knjizi, i to u kontekstu povijesnih zbivanja tijekom kojih su se stanovnici Dalmacije bezuspješno pokušali osloboditi bizantske vlasti i prikloniti se Karlu Velikom, na što je bizantski car Nikefor na njih poslao svoje brodovlje: *Quae cum Nicephorus intelligeret, statim Nietam (!) patricium cum instructa classe in Dalmatiam misit et paulo post omnia qua amisera (!) ac multo maiora recuperavit. Nihilhominus (!) deinde Dalmatę Michaelis Balbi imperatoris tempore Romani imperii iugum excusserunt. (Iohannes Zonara teste (!))*²⁸ (M, f. 52r).

2. 4. Novovjekovni autori

Pod nazivom «novovjekovni pisci» u ovom će potpoglavlju biti riječi o djelima autora koja su nastajala tijekom renesanse, dakle, od sredine 15. pa do kraja 16. stoljeća. Činjenica da Zavorović citira ukupno 22 pisca koji pripadaju tom književnom periodu (što je gotovo polovica svih citiranih izvora u djelu *De rebus Dalmaticis*) svakako ukazuje na njegovo vrlo dobro poznavanje korpusa pisaca koji su bili među relevantnijima za doba u kojem je velikim

²⁸ Potcrtana riječ ispravljena je prema latinskom prijepisu djela *De rebus Dalmaticis* koji se čuva u Arhivu HAZU pod signaturom I. c. 44 (dalje: ZA2). Taj je prijepis po narudžbi Ivana Kukuljevića-Sakcinskog načinjen 1864. prema rukopisu M.

dijelom i sam živio i stvarao. Ono što odmah zamjećujemo jest dominacija citata iz talijanskih narativnih izvora (njih čak 10), među kojima prednjači talijanski povjesničar s dvora ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina – Antonio Bonfini. Taj je podatak možda moguće objasniti snažnim kulturnim utjecajima koje je talijanski humanizam imao i u našim krajevima,²⁹ a posebice u Dalmaciji, gdje je u doba kada je Zavorović pisao svoje djelo *De rebus Dalmaticis* talijanski jezik u javnoj upotrebi još uvijek imao prevlast nad hrvatskim. Talijanske izvore po brojnosti citiranih djela slijede domaći autori – Koriolan Ćipiko, Jakov Lukarević, Matej Izaro, Marko Marulić, Mihovil Solinjanin i Baltazar Splitsanin.

Saznanje da se među spomenutim imenima nalaze i trojica pisaca čija su djela danas izgubljena (Matej Izaro, Mihovil Solinjanin i Baltazar Splitsanin), kao i činjenica da je Zavoroviću bio dostupan i Marulićev latinski prijevod *Ljetopisa Popa Dukljanina* pozivaju na opsežnije istraživanje. Zavorović je citirao i trojicu uglednih sarmatskih historiografa, dvojicu njemačkih povjesničara iz razdoblja humanizma (Herman Schödel i Laurentius Surius) te švedskog reformacijskog pisca povijesti Iohannesa Magnusa.

Baltazar Splitsanin, (*Balthasar Spalatensis*, vjerojatno 16. st.). Njegovo djelo *Origine di Spalato* je izgubljeno.

Baronio, Cesare, (1538.-1607.), talijanski kardinal i povjesničar. Najvažnije djelo mu je *Annales ecclesiastici*, isprva naslovljeno *Historia ecclesiastica controversa*. Djelo odlikuje brižljiva analiza srednjovjekovnih izvora, a prvi je put tiskano u Rimu u razdoblju između 1588. i 1597.

Djelo tog povjesničara Zavorović citira samo jednom, i to u trećoj knjizi. Citat iz Baronijeva djela svjedoči o tome kako je papa Ivan IV. prenio tijela dalmatinskih svetaca u Lateransku

²⁹ Burke, *The European Renaissance*, str. 12; Poticaji talijanskih *studia humanitatis* najznačajnije su i najranije bili vidljivi među Hrvatima na tlu Mletačke Dalmacije, a zatim u slobodnoj Dubrovačkoj Republici. Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, str. 546; Novaković, Darko, Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma, *Marko Marulić: Hrvatski latinisti*, Školska knjiga, Zagreb, 1994., str. 60; Michael B. Petrovich ističe da hrvatska humanistička historiografija bez sumnje mnogo toga duguje talijanskim humanističkim modelima i utjecajima, ali da bi također posve pogrešno bilo zaključiti da je pojava humanizma u Hrvatskoj puki provincijski odraz talijanskog humanizma, a ne produkt višestoljetne kulturne tradicije. Petrovich, *Croatian Humanists*, str. 625.

baziliku u Rimu.

Biondo, Flavio, (*Flavius Blondus*, 1392.-1463.), talijanski humanist, povjesničar i arheolog, tajnik četiriju papa. Autor prve povijesti Italije. Pisac djela *Italia illustrata* i *Historiarum decades III ab inclinatione imperii Romani*. Biondo je prvi upotrijebio termin «srednji vijek».

Flavio Biondo jedan je od autora čije je ime navedeno na popisu citiranih autora s početka djela *De rebus Dalmaticis*, kao *Blondus*, ali nije spomenuto u ostatku teksta.

Bonfini, Antonio (*Antonius Bonfinius*, 1427.-1502.), talijanski humanist i povjesničar. Djelovao je na dvoru ugarskih kraljeva Matijaša Korvina i Ladislava II. Autor je povijesnog djela *Rerum Hungaricarum decades*, prvi put tiskanog 1543. u Baselu.

Ćipiko, Koriolan (*Coriolanus Caepio Dalmata*, 1425.-1493.), hrvatski humanist i ratnik. Sačuvalo se samo djelo *Petri Mocenici Imperatoris gesta* iz 1477. To je djelo doživjelo brojna izdanja i prijevod na talijanski. Poznato je da je Ćipiko razmjenjivao pjesničke poslanice sa Sabellicom.

Zavorović jedini citat iz Ćipikova djela, koji nalazimo u trećoj knjizi, smješta odmah nakon citata iz Sabellica. S obzirom na dobro poznate prijateljske veze Ćipika i Sabellica,³⁰ moguće je da je Zavorović takvim načinom citiranja želio izraziti vlastitu upućenost u taj podatak. U tom kratkom dijelu teksta Ćipiko piše o osnutku Dubrovnika i o političkom uređenju Dubrovačke Republike: *Est enim Ragusinum cisuitas (!) Dalmatiae (Coriolano Caepione teste), quam Epidaurenses Epidauro a Gothis everso auspicationes loco condiderunt. Urbs libera, legibus atque moribus optime instructa. Habet senatum atque magistratus, ordinem quoque patriciorum et plebis distinctum. Patricii soli rem publicam administrant. Plebs tantum suis rebus studet, de publicis minime curiosa est. Habet et novalia ac portum catena clausum. Cives etiam in diversis provinciis mercaturam exercentes, caeteros Dalmatas opibus*

³⁰ Lučin, Bratislav, *Docta amicitia: Koriolan Ćipiko i Marcantonio Sabellico, Colloquium Marulianum XVIII: Epistolografija hrvatskog humanizma i renesanse*, Split, 21.-22. 4. 2008. (neobjavljeno predavanje na skupu). Sažetak izlaganja dostupan je na web stranici: <http://www.ffzg.hr/klafil/dokuwiki/lib/exe/fetch.php/z:08cm18-knjizica.pdf>

superant.³¹ (M, f. 66v)

Dubravius, Iohannes, (1486.-1553.), olomoucki biskup, autor češke povijesti (*Historia Bohemica*).

Riječ je o još jednom utjecajnom slavenskom historiografu kojeg Zavorović citira u M, ff. 43r-43v i M, f. 44r. Odabrani dijelovi teksta slikovito opisuju ratničke, vjerske i životne običaje Slavena, pa čak i njihovu vanjštinu, a Zavorović pritom izdvaja citate koji govore o tome kako su se Slaveni, poznati i kao *Hyrri* ili *Scyri*, ratovali zajedno s Gotima i spustili se u Istru i Dalmaciju. Citati iz djela *Historia Bohemica* najavljeni su formulacijama *Iohanne Olmucensi episcopo teste i ut Olmucensis episcopus refert*.

Emilio, Paolo (*Paulus Emilius Veronensis*, oko 1455-1529.), talijanski povjesničar. Na poziv francuskog kralja Charlesa VIII. Emilio 1499. dolazi na francuski dvor gdje po narudžbi na latinskom piše povijest francuskih kraljeva. Uživao je potporu Louisa XII. Njegovo djelo *De rebus gestis Francorum* prevedeno je na francuski 1581., a potom na talijanski i njemački.

Jedini citat iz djela Paola Emilija nalazi se u M, f. 52r treće knjige djela *De rebus Dalmaticis*, a opisuje pokušaj stanovnika Dalmacije da se oslobode bizantske vlasti i priklone se Karlu Velikom, zbog čega mu šalju poslanike biskupa Donata i zadarskog kneza Petra.

Giustiniano, Pietro, (*Petrus Iustinianus*, 16. st.), talijanski povjesničar. Autor je djela *Rerum Venetarum ab urbe condita ad annum 1575. historia*.

Giustiniano Pietro jedan je od češće citiranih autora u djelu *De rebus Dalmaticis*. Sadržajna analiza je pokazala da se Zavorović na Giustinianovo djelo *Rerum Venetarum* poziva ukupno osamnaest puta, i to u svakoj knjizi svojeg djela od treće do osme. Zavorović pritom ne donosi izvorni Giustinijanov tekst, nego pojedine referencije (*Petro Iustiniano teste*) citira

³¹ Potcrtane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

zajedno s dijelovima teksta slične tematike doslovno preuzetim iz djela *Rerum Hungaricarum decades* Antonija Bonfinija.³² U sadržajnom smislu, Zavoroviću donekle možemo zamjeriti izostanak izvornih citata iz Giustinijanova djela, jer bi na taj način povezivanje tekstova dvaju talijanskih historiografa, od kojih je jedan (Bonfini), djelovao na dvoru ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina, bilo lakše komparirati. Zavorović je objedinjavanjem zajedničkih mjesta u Giustinijana i Bonfinija u svojem djelu spojio historiografske struje dviju inače suprotstavljenih političkih strana – Mletačke Republike i Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Takav način pozivanja na Bonfinija i Giustinijana svjedoči o Zavorovićevoj objektivnosti i nastojanju da pojedine događaje iz dalmatinske povijesti sagleda i iz perspektive Venecije i iz perspektive Ugarske. No očita prednost koju pritom daje citatima iz Bonfinijeva djela ukazuje na Zavorovićevu sklonost prema ugarsko-hrvatskom dvoru.

Izaro, Matej, (*Matheus Izar(i)us*, 16. st.) Autor je povijesnih spisa *Commentaria Illyrica* (spomenutih kod Zavorovića) i *Dissertatio intorno le cose dell'Albania* (djelo sačuvano u rukopisu).

Kromer, Martin (*Martinus Cromerus*, 1512.-1589.), poljski povjesničar, tajnik dvorske kancelarije Žigmunda I. Napisao je djelo *De origine et rebus Poloniarum libri XXX (Polonia)* u kojem je opisana povijest Poljske od Lecha I. do 1550.

Na početku treće knjige djela *De rebus Dalmaticis* (M, ff. 41r-42r) nalazi se opširan citat iz djela Martina Kromera u kojem se ogledaju najvažniji stavovi sarmatske historiografije o porijeklu Slavena i njihovoj pradomovini Sarmatiji. Premda je Zavorović u sklopu vlastitih razmatranja o etnogenezi Slavena odbacio sarmatsku teoriju, ipak je bio upoznat i s tom važnom strujom europske humanističke historiografije, koja je imala veliki utjecaj na hrvatske

³² Usp. *Instant eo vehementius ad haec Veneti, quando mutantem dudum fortunam urbis et ruinam interminantem intelligunt. Ungari quum civitatem clandestina ab optimatibus destitui sentirent, quamvis ad extrema usque pugnassent, tamen ubi hostem frequentissimum iam illac moenia tenere conspicatur, multis demum caesis a continentis porta facto agmine, in oppidula quaedam proximis montibus imposita se recipiunt. Veneti interea amplissimo sociorum auxilio Iadra potiuntur (Bonfinio teste et Petro Iustiniano)*. (M, f. 98v); Usp. Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, dec. II., lib. VIII., str. 281.

historiografe tog doba. Budući da je djelo tog autora na jednom mjestu citirano riječima *Martino Cromero ex Procopii teste*, vjerojatno je riječ o posrednim citatima iz Prokopija.

Lukarević, Jakov, (*Iacobus Luccari*, 1551.-1615.), hrvatski povjesničar. Autor povijesti grada Dubrovnika naslovljene *Il copioso ristretto de gli annali di Ragusa libri quattro* prvi put tiskane 1605. u Veneciji. Djelo obuhvaća povijest Dubrovnika od osnutka grada, pa do 1600.

Jakov Lukarević jedan je od autora čije se ime nalazi na početnom popisu citiranih pisaca (*Iacobus Lucari*), no ne spominje se u ostatku djela, što je uvelike otežalo ubiciranje tih dijelova teksta. Premda je analiza Zavorovićeve djela otkrila četiri veća, neidentificirana citata na temu povijesti Dubrovnika i Kotora (M, ff. 101r-101v, 117v-119v, 121r-121v i 122v-124v), detaljnija usporedba s izdanjem Lukarevićeve *Il copioso ristretto de gli annali di Ragusa libri quattro*³³ pokazala je da Zavorović na tim mjestima zasigurno ipak nije citirao to djelo, kako se to na prvi pogled moglo činiti.

Magnus, Iohannes (1488.-1544.), rimokatolički nadbiskup i povjesničar. Autor povijesti Skandinavije *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* iz 1555. Od 1541. nastanio se u Rimu s bratom Olausom Magnusom, također crkvenjakom.

Jedini citat iz djela Iohannesa Magnusa (*Iohane Magno teste*) nalazi se u drugoj knjizi Zavorovićeve djela (M, ff. 37v-38r) te svjedoči o nastojanju šibenskog povjesničara da pojedine teme potkrijepi najrelevantnijim povijesnim izvorima. Upravo je takav slučaj sa spomenutim dijelom teksta koji govori pustošenjima Huna i Ostrogota po Dalmaciji i Liburniji te o razdoblju vladavine ostrogotskih kraljeva, Vandalarikovih sinova Valamira, Teodemira, Vindemira i Teodorika.

³³ Lukarević, *Copioso ristretto*, Venezia, 1605.

Marulić, Marko, (*Marcus Marulus*, 1450.-1524.), hrvatski humanistički pjesnik, prozaik i prevoditelj. Pisao je na hrvatskom, latinskom i talijanskom. Kod Zavorovića se spominje kao pisac djela *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*, zapravo prijevoda *Hrvatske kronike* (djela *Ljetopisa Popa Dukljanina*) iz 1510.

Miechowita, Matej (1457.-1523.), poljski povjesničar. Autor djela *Tractatus de duobus Sarmatiis*(1517.) i *Chronica Polonorum* (1519.).

Djelo jednoga od najznačajnijih predstavnika sarmatske historiografije našlo odjeka i u djelu *De rebus Dalmaticis*, i to u na početku treće knjige (M, ff. 42v- 43r) gdje Zavorović pokušava pronaći odgovor na pitanje o porijeklu Slavena. Razmatrajući mnogobrojne teorije o etnogenezi Slavena, šibenski se povjesničar tom prilikom bavi legendom o Čehu, Lehu i Mehu te Miechowitinim načinom njezine interpretacije (*Miechowita de origine Polonorum, Dohemorum (!) scribens*).

Mihovil Solinjanin (*Michael Salonitanus*, 15./16 st.), pisac izgubljena djela *Trattato della Dalmazia*, odnosno *Trattato dell'Illirico*.

Nigro, Mario Domenico (*Marius Dominicus Niger*, 15. st.) Mletački geograf, napisao je djelo *Geographiae commentariorum libri XI*.

Jedini citat iz djela tog povjesničara nalazi se u M, f. 57r treće knjige djela *De rebus Dalmaticis*. Zavorović na tom mjestu zapravo posredno, preko Nigera, citira djelo Plinijevo djelo *Historia naturalis (ex Mario Nigro sexto geographiae libro Plinii)*. U Zavorovićevu je citatu riječ o varijantama drevnog nazivlja grada Kotora.

Piccolomini, Enea Silvio (*Aeneas Sylvius Piccolomini; Pius II.*, 1405.-1464.), talijanski humanist i papa. Pisao je povijesna djela. Prvo je objavljena zbirka djela *Opera omnia* (1551.), zatim *Orationes politicae* (18. st.) i *Opera inedita* (19. st.)

Papa Pio II. jedan je od rijetko citiranih pisaca u djelu *De rebus Dalmaticis*. Riječ je samo o jednom kratkom navodu u M, f. 56r treće knjige koji je Zavoroviću poslužio za argumentaciju

teza o jezično-kulturnoj povijesti Slavena. Šibenski povjesničar na tom mjestu spominje da je podatke o tome da je papa Ćirilu odobrio bogoslužje na slavenskom pronašao u XIII. poglavlju spomenute knjige: *Constat etiam ex xiii capite Aeneae Sylvii a summo pontifice Slovine lingue usum in sacris Cyrillo concessum esse.*

Sabellico, Marcantonio Coccio (*Marcus Antonius Coccius Sabellicus*, oko 1436.-1506.), talijanski humanist i povjesničar. Napisao je povijest Venecije *Rerum Venetarum ab urbe condita ad Marcum Barbadicum libri XXXIII* i povijest svijeta u 92 knjige *Enneades sive Rapsodiae historiarum*.

Sabellicu pripada samo jedan kratki navod sa M, f. 64 treće knjige kojim Zavorović opisuje kako su se Neretljani 170 godina borili s Mlečanima oko prevlasti na (Jadranskom) moru: *...et paulo post Narentani ob dominandi cupiditatem totam Istriam et litoralem Dalmatiam (Petro Iustiniano teste et Antonio Bonifacio) armis infestabant et, ut Sabellicus inquit, cum Venetis centum septuaginta annis de maris imperio decertarunt.*

Sansovino, Francesco (1521.-1586), talijanski humanist i povjesničar. Sastavio je opširno enciklopedijsko djelo o Veneciji *Venetia città nobilissima et singolare, descritta in XIII libri* iz 1581. Autor je djela *Annali Turcheschi* i *Origini e fatti delle famiglie illustri d'Italia*.

Na tog talijanskog humanista Zavorović referira samo jednom, i to u M, f. 68v treće knjige. U kontekstu povijesnih zbivanja iz doba «dalmatinskih kraljeva» šibenski povjesničar razmatra varijante Krešimirova imena, te opisuje kako je Stjepana naslijedio Krešimir kojega su Bonfini i Giustiniano zvali Muncimirom – dalmatinskim kraljevićem, a Francesco Sansovino ga je zvao *Cresmurus (quem etiam Franciscus Sansovinus Cresmorum appellat).*

Schödel, Herman, 16. st., njemački povjesničar. Napisao je djelo *Annali de'Turchi*.

Dva citata iz djela tog povjesničara nalaze se u M, f. 50v treće knjige te u M, f. 126r osme knjige Zavorovićeva djela, a oba su tematski vezana uz zbivanja iz crkvene povijesti

Dalmacije. U prvome od njih Zavorović opisuje kako je papa Ivan IV., i sam Dalmatinac, nakon Ratimirova razaranja dalmatinskih gradova, prenio relikvije svetaca u Lateransku baziliku u Rimu. Na ovom je mjestu osobito važno napomenuti da je Schödel uz slabo poznatog pisca Mateja Izara jedan od dva glavna povijesna izvora na temelju kojih Zavorović pokušava dokazati da Salonu nisu razorili ni Huni, ni Goti, nego dalmatinski kralj Ratimir. Schödelov citat iz osme knjige o razvoju sekte flagelanata u Europi nadovezuje se na tekst zapisnika šibenskog vijeća koji govori o osnutku te sekte u Šibeniku. Na tog se pisca Zavorović poziva uz opasku *ut in historia Hertmani Schedel legitur i Hertmano Schedel teste*.

Surius, Laurentius (1522.-1578.), njemački hagiolog. Najznačajnije djelo mu je zbirka života svetaca *De probatis Sanctorum historiis*, objavljeno u Kölnu u šest svezaka. Napisao je i *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno 1500 ad anno 1564*. Autor je zbirke dekreta koncila *Concilia omnia tum generalia tum provincialia* u četiri sveska.

Laurentius Surius jedan je od autora koji nije naveden u popisu izvora s početka djela *De rebus Dalmaticis*, no njegovo se ime (*Laurentio Sunio (!) teste*) nalazi pored citata (M, ff. 53r-54v) o legendi sv. Ivana pustinjaka, sina mitskog dalmatinskog kralja Gostumila.

U sklopu recepcije te legende u hrvatskoj humanističkoj historiografiji treba napomenuti da se Gostumil kao slavenski / ilirski / dalmatinski / hrvatski kralj ne spominje nigdje u izvorima za hrvatsku srednjovjekovnu povijest. Zavorović o Gostumilu piše posredno, preko Suriusa, nastojeći dokazati da je on bio povezan s dinastijom «dalmatinskih kraljeva» o kojoj je riječ u *Ljetopisu Popa Dukljanina*, (premda, kako piše, Gostumilovo ime ondje nije pronašao). Time se Zavorović priklanja spornoj teoriji da je Gostumil porijeklom s prostora hrvatskih zemalja.³⁴

³⁴*Nos hunc regem Gestimum in hoc comentariolo Dalmatiae regum gesta continentem non invenimus, aut eum inmerito praetermisit ivi Gestimum ex iis quatuor regibus carentibus nomine qui brevi adeo tempore Sicum obiere diem unum exiitisse statuendum est.* (M, f. 54v).

U starijoj češko-njemačkoj historiografiji prisutna je kritika teze da su sv. Ivan i njegov otac, kralj Gostumil, bili Hrvati. Dokaz tome je činjenica da se Gostumilovo ime ne nalazi niti na jednom popisu hrvatskih kraljeva, dok je porijeklo sv. Ivana bilo određivano prema raznim predjelima kojima je on putovao, te se na kraju uvriježilo

Velmedio, Corrado, nepoznat autor.

2. 5. Analiza Zavorovićeve humanističke metodologije rada na važnijim narativnim izvorima u djelu *De rebus Dalmaticis*

U svrhu analize Zavorovićeve humanističke metodologije rada na povijesnim izvorima u djelu *De rebus Dalmaticis* potrebno je definirati uzorak na kojem će se provesti spomenuto istraživanje. Opseg tekstualnog uzorka, ali i odabir narativnih izvora uvjetuju dva kriterija koja smatramo primarnima za kvalitetnu analizu, a to su učestalost citiranja pojedinog izvora te postojanje transparentnih autorskih metodoloških postupaka u tekstu odabranog uzorka, na temelju kojih će u konačnici biti moguće izdvojiti karakteristike, svojstvene počecima kritičke historiografije u djelu *De rebus Dalmaticis*.

Unatoč tome što Zavorovićeve povijest Dalmacije u knjigama od druge do osme broji čak 32 narativna izvora, tek manji dio njih zadovoljava navedene kriterije na temelju kojih bismo ih mogli uvrstiti u uzorak za analizu. Naime, tekst citata većine narativnih izvora djela *De rebus Dalmaticis* u kvantitativnom smislu ne čini uzorak dovoljan za analizu. Od 32 izvora 16 ih je citirano samo jednom, 6 ih je citirano dva puta, te po jedan tri i pet puta, što nije dovoljno da bismo došli do odgovora na ključno pitanje – koje su to metodološke odrednice i stavovi formirali početke kritičke historiografije u djelu Dinka Zavorovića?

mišljenje da je taj svetac porijeklom iz Praga. Pubička, František, *Chronlogische Geschichte Böhmens*, sv. I., F. A. Höchenberg, Leipzig-Prag, 1778., str. 74.

Znakovito je da istu legendu o sv. Ivanu pustinjaku i identičan odlomak teksta u svojem djelu *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas* navodi i Ivan Tomko Mrnavić. Time se otvara mogućnost da je Mrnavić dijelom pronalazio uzore u Zavorovićeve djelu *De rebus Dalmaticis*, prema kojem je citirao i pojedine izvore. (Usp. Tomko Mrnavić, Ivan, *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas a Ioanne Tomco Marnavitio Bosnensi*, Rim, 1630., str. 191-195.).

Budući da je sadržajna analiza Zavorovićeve djela pokazala da su po broju citata najzastupljeniji izvori *Historia Salonitana* Tome Arhidakona (12 referencija), *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* Marka Marulića, koje Zavorović parafrazira gotovo u cijelosti te *Rerum Hungaricarum decades* Antonija Bonfinija (40 referencija), upravo ti izvori poslužiti će nam kao tekstualni uzorak.³⁵

Prednost odabranog uzorka velikim dijelom jest i u tome što objedinjuje dva važna izvora za hrvatsku povijest srednjeg vijeka (*Historia Salonitana* i *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*) te djelo *Rerum Hungaricarum decades* talijanskog povjesničara Bonfinija koji je djelovao na dvoru hrvatsko-ugraskog kralja Matijaša Korvina, što je ključno s obzirom na Zavorovićevo dobro znano protumletačko opredjeljenje. Osim toga, citati iz sva tri spomenuta izvora dovoljno su opsežni te je u nekima od njih bilo moguće identificirati i Zavorovićeve proizvoljne autorske zahvate, važne za razumijevanje njegova metodološkog pristupa narativnim izvorima.³⁶

³⁵ Usp. prilog 1. i prilog 2., str. (Tablice s popisom svih izvora i brojem referencija na pojedini literarni izvor).

³⁶ Proizvoljni autorski zahvati u tekst citiranih izvora u djelima humanističkih pisaca razmjerno su slabo istraženi. Koliko je takav način rada na izvorima među hrvatskim humanistima bio uobičajen tek predstoji utvrditi. Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis* sasvim sigurno uključuje autorske intrevencije, no u tome, po svemu sudeći, nije usamljeno. Zbog toga na ovom mjestu valja istaknuti vrijedno saznanje do kojeg je došla Zdenka Janeković-Römer tijekom rada na tekstu dubrovačkog ekonomista Benedikta Kotrulja *Libro del arte dela mercatura*. (Kotrulj je to djelo dovršio 1458., a prvi put je tiskano 1573. u Veneciji, i to pod izmijenjenim naslovom *Della mercatura e del mercante perfetto*). Premda je Kotruljevo djelo u tematskom smislu posve različito od Zavorovićeve, čini se da su ta dvojica humanista dijelila sličan princip rada na izvorima. O tome svjedoči i sljedeći komentar Zdenke Janeković-Römer na temu Kotruljeva rada na izvorima: «Ponekad namjerno mijenja smisao citata i prilagođava ih stavu koji želi izraziti.» Janeković-Römer, Zdenka, Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem, u: Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura: Knjiga o vještini trgovanja*, [priredila i prevela Zdenka Janeković-Römer], Hrvatski računovođa, Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 17. i 61.

2. 6. *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta* Marka Marulića u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis*

Kada je Marko Marulić 1510. dovršio rad na latinskom prijevodu hrvatske redakcije *Ljetopisa Popa Dukljanina*,³⁷ uputio je pismo rođaku Dmini Papaliću, na čiji je zahtjev taj posao i započeo. Marulić tom prilikom piše da je prijevod rukopisa, koji je Papalić početkom 16. st. pronašao u Krajini, «stvar zasigurno dostojna objavljivanja» te da bi iz njega i oni koji ne znaju hrvatski, nego latinski mogli upoznati povijest kraljeva Hrvatske i Dalmacije. Kao što se kasnije pokazalo, te su se Marulićeve riječi i ostvarile. Djelo *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* od svojeg je nastanka, pa sve do kritike³⁸ koju mu je u 17. st. uputio otac hrvatske historiografije, ujedno i priređivač prvog izdanja tog Marulićeva djela³⁹ – Trogirani Ivan Lučić – smatrano jednim od temeljnih narativnih izvora hrvatske humanističke historiografije.

Zahvaljujući neospornoj važnosti Marulićeva prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina* za humanističku, ali i kasniju hrvatsku historiografiju, to je djelo doživjelo brojna izdanja i prijepise, pa danas postoji čak trinaest relevantnih pisanih svjedočanstava njegove tekstualne predaje. Od toga je čak osam rukopisa, a tri su tiskana izdanja. Toj grupi tekstova valja pridodati i opsežnu parafrazu spomenutog Marulićeva teksta koju nalazimo u drugoj knjizi djela *Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae ...* Jurja

³⁷ Pri usporedbi i analizi Zavorovićevih citata u djelu *De rebus Dalmaticis*, preuzetih iz Marulićeva prijevoda hrvatske redakcije *Ljetopisa Popa Dukljanina*, koristit će se recentno kritičko izdanje Nevena Jovanovića (dalje: *Regum Delmatie, usp. bilj. 17.*) te izdanje Vladimira Mošina (dalje: *Ljetopis Popa Dukljanina, usp. bilj. 17.*)

³⁸ Usp. Kurelac, M., *Život i djelo Ivana Lučića*, str. 33. Kurelac se na tom mjestu poziva na pismo koje je Ivan Lučić 3. studenog 1651. uputio svojem prijatelju Valeriju Ponteu, u kojem piše: «Usporedio sam povijest kraljeva dalmatinskih odštampanu na talijanskom jeziku u djelu *Regno degli Slavi* s rukopisom hrvatskim i prijevodom latinskim učinjenim od Marka Marulića, no bez zamjere Vašeg gospodstva neću se time poslužiti ni u čemu.»

³⁹ Prvo izdanje *Ljetopisa Popa Dukljanina* Ivan Lučić je priredio pod naslovom *Presbyteri Diocleatis, Regnum Slavorum*, a izdanje Marulićeva latinskog prijevoda istog djela objavio je pod naslovom *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta a Marco Marulo Spalatensi patricio Latinitate donata, v. Ioannis Lucii De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami: Apud Ioannem Blaeu, 1666., str. 287-302, 303-309. Kurelac, M., *Život i djelo Ivana Lučića*, str. 29., bilj. 46; Jovanović, Neven, *Rukopisi Regum Delmatie atque Croatiae gesta, Colloquia Maruliana XVIII*, Književni krug, Split, 2009., str. 11.

Rattkaya iz 1652., pri čemu Rattkay Marulićev tekst atribuirao dubrovačkom povjesničaru Ludoviku Crijeviću Tuberonu.⁴⁰

Premda se na ovome mjestu nećemo podrobnije baviti pitanjem koje se ovdje sasvim očito nameće, a odnosi se na moguću dubrovačku provenijenciju Rattkayu dostupnog prijepisa, saznanje da je među uglednim hrvatskim historiografima tekst *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* bio često citiran gotovo stoljeće i pol nakon nastanka mogao bi poslužiti kao uvod u razmatranje i analizu djela *De rebus Dalmaticis* Dinka Zavorovića, dovršenog 1602.

Činjenica da je Marulićev prijevod *Ljetopisa* jedan od važnijih izvora kojima se Zavorović služio pri pisanju djela *De rebus Dalmaticis* nije nepoznanica za hrvatsku historiografiju, budući je među prepisivačima tog Zavorovićeva rukopisa bio i znameniti Ivan Lučić.⁴¹

U novije doba Miroslav Kurelac ukazao je na to da se Zavorović pri pisanju djela *De rebus Dalmaticis* bez kritičkog osvrta «uglavnom oslonio na tekst *Ljetopisa Popa Dukljanina*».⁴² Unatoč saznanju da je Dinko Zavorović gotovo šest desetljeća prije prvoga izdanja djela *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* imao pristup nekome od njegovih rukopisnih primjeraka, još uvijek ne postoji sustavna filološka niti historiografska analiza koja bi mogla razjasniti kako je spomenuti Marulićev tekst upotrijebljen u djelu *De rebus Dalmaticis*.

Prvi spomen Marka Marulića i njegova prijevoda hrvatskog ljetopisa nalazi se već u uvodu djela *De rebus Dalmaticis* gdje se može pročitati posveta koju je Zavorović uputio svojem šurjaku, prijatelju i meceni Faustu Vrančiću. Ondje Zavorović objašnjava zašto je

⁴⁰ Jovanović, Rukopisi Regum, str. 9-10.

⁴¹ Riječ je o rukopisu *De rebus Dalmaticis libri quinque* koji se danas čuva u Znanstvenoj knjižnici Zadar pod signaturom ms. 616, saec. XVII. (dalje: Zd). Rukopis su prepisivali Šimun Ljubavac (ff. 1r-45r) i Ivan Lučić (ff. 45r-125r). Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, str. 90-91.

⁴² Kurelac, M., *Život i djelo Ivana Lučića*, str. 32-33.

odlučio pisati o povijesti Dalmacije te ističe da mu je «posao najviše rasvijetlio komentar o kraljevima Dalmacije» u latinskom prijevodu Marka Marulića.⁴³

Usporedbom teksta Marulićeva i Zavorovićeva djela, ustanovljeno je da prve dvije knjige *De rebus Dalmaticis* ne nude nikakav dokaz o pozivanju na Marulićev prijevod hrvatskog ljetopisa. To je, s obzirom na kronološku nit i kontekst opisanih povijesnih zbivanja i očekivano. Treća knjiga Zavorovićeve povijesti otkrila je da se šibenski povjesničar služio latinskim prijevodom hrvatskog ljetopisa. Marulićevo djelo *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* u taj se dio Zavorovićeva teksta uklopilo i po kronološkom slijedu zbivanja i po sadržaju. Daljnom usporedbom je ustanovljeno da preostale knjige Zavorovićeve povijesti (od četvrte do osme) ne sadrže citate Marulićeva djela.

Kada je riječ o načinu korištenja izvora, Zavorović je povjesničar koji više voli citirati nego li komentirati. Rukopis M pored većine citata relativno pouzdano bilježi imena autora i naslove djela, pa je snalaženje u tekstu time donekle olakšano. Primjerice, uz citate iz djela Antonija Bonfinija *Rerum Hungaricarum Decades* svaki put je zabilježeno i autorovo ime, što se dosljedno ponavlja četrdeset puta.

Marulićev prijevod *Ljetopisa Popa Dukljanina* najavljen je samo jednom (M, f. 44v), premda je, kao što ćemo vidjeti, citiran više puta. Pozivanje na djelo *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* Zavorović započinje slijedeći strukturu izvornika – citatom Marulićeve poslanice Dmini Papaliću. Zavorović prvo parafrazira njezin sadržaj, pa piše «da je iz sljedećeg pisma jasno da su se Slaveni u žestokoj provali spustili u Dalmaciju».⁴⁴ Time je Zavorović najavio da će citirati Marulićev latinski prijevod hrvatske kronike i sadržajno ga je povezo sa svojim prethodnim razmatranjima o dolasku Slavena na područje Istre i Dalmacije. Odmah nakon toga slijedi i Zavorovićeva kritika Marulićeva djela, u kojem je

⁴³ *Magnam, vero, lucem operique meo huic attulit labori commentariolus, qui de Dalmatiae regibus inscribitur e Slovina a Marco Marulo in Latinam linguam conversus.* (M, f. 1r)

⁴⁴ *Reperto Slovino idiomate extracto (!), qui Latinum a Marco Marulo versus est, ut liquet sequenti ex epistola Slovinos maximo impetu in Dalmatiam decendisse (!) constat.* (M, f. 44v)

pročitao da su Slaveni došli u Dalmaciju za vladavine cara Justinijana. Zavorović se ne slaže s tim podatkom, pa piše da kod drugih pisaca i u izvorniku *Ljetopisa Popa Dukljanina*, koji mu je također bio dostupan, stoji da su Slaveni u Dalmaciju stigli oko 600. godine, u doba cara Mauricija. Također, smatra da Marulić naivno pristupa iznošenju vremenskih odrednica važnih povijesnih događaja kao što je dolazak Slavena, te da time stvara konfuziju. Zavorović na kraju ističe da je odlučio ispustiti dio teksta Marulićeva djela kako se ne bi činilo da prihvaća pogrešne podatke.⁴⁵

Unatoč prilično negativnom stavu prema Marulićevom prijevodu hrvatske redakcije *Ljetopisa Popa Dukljanina* daljnjom analizom ustanovljeno je da je Zavorović taj tekst iskoristio gotovo u cijelosti. Riječ je o doslovnim citatima Marulićeva djela, koji u Zavorovićevom rukopisu zauzimaju M, ff. 45r-78r, pa možemo kazati da se u djelu *De rebus Dalmaticis* nalazi još jedan prijepis, odnosno parafraza gotovo cijelog Marulićeva prijevoda hrvatskog ljetopisa. Tekst citata ne teče neprekinuto, nego je prepisan u nekoliko zasebnih cjelina između kojih su ubačeni citati iz 22 izvora. Zavorović Marulićev tekst koristi kao podlogu za razmatranje pojedinih povijesnih zbivanja iz doba «dalmatinskih kraljeva», oko kojih grupira citate iz djela drugih autora, među kojima su i neki danas slabo poznati pisci - Matej Izaro, Mihovil Solinjanin i Baltazar Splićanin.

Tijekom daljnje usporedbe prijepisa Zavorovićeve i Marulićeva teksta predstojalo je ustanoviti postoje li među njima i u kojoj su mjeri prisutne razlike u čitanju. Ovom prilikom ćemo se zadržati na nekoliko važnijih primjera koji svjedoče o razlikama na razini grafije osobnih imena, toponima i etnonima te sadržaja i strukture tekstova. Analiza razlika u čitanju iznijela je na vidjelo i neke skrivene motive Zavorovićevih intervencija u tekst Marulićeva

⁴⁵ *Omissimus vero nos huiusce commentarioli principii partem ne temporis errata videamur sequi, in eo enim Slovinos Iustiniano imperante in Dalmatiam venisse legitur, nos autem apud alios scriptum reperimus, hunc Slovinorum descensum sub Mauritio cecidisse praeterea ferocissimam hanc gentem ex orientali parte primis suis et nativis sedibus exiisse Beati Germani Capuae episcopi et Sabini Beati Beneditti Casiensis abbatis eximii in originali Slovino huius comentarioli habetur. Qui omnes antistite anno parte nobis salutis quingentesimo floruerunt, quo suo tempore Slovini Vandaliyam invaserunt ac Iustiniano imperii habenas regente Romanorum ditionis provintias caperant armis exagitare, ex quo perspecta satis videtur esse scriptoris huiusce simplicitas, qui cupiens alioquin acta perdistincta tempora legenda proponere confusionem impegit.* (M, ff. 44v-45r)

izvornika. Budući da venecijanski prijepis Zavorovićeve djela nije autograf, treba paziti na to koje su razlike u pisanju nastale kao posljedica prepisivačevih pogrešaka ili njegova nerazumijevanja teksta, a koje se pripisuju Zavoroviću.

Tablica 1.

Primjeri važnijih razlika u pisanju između Marulićeva *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* i Zavorovićeve *De rebus Dalmaticis*

Marko Marulić <i>Regum Dalmatię atque Croatiaę gesta</i> (RDCG)	Dinko Zavorović <i>De rebus Dalmaticis</i> (M)
p. 3 salutem	f. 45r salutem plurimam dicit
p. 3 Croatiaę	f. 45r Corvatiae
p. 3 nostrę uernaculę	f. 45r nostre nonnulle
p. 3 transferendam urgeres	f. 45r transferendam vigores
p. 4 Reliqui duo, Totila et Stroilus	f. 45r Hi Slovini, ergo Stroilo sive, ut aliis placet, Sorilo
p. 4 Ac repente legatos ad regem Istrię mittendos curat	f. 45v Ac repente legatos ad Istrię regem Marchionem mittendos curat
p. 5 nec armis nec animi robore essent inferiores, fusi fugatique sunt	f. 45v nec armis nec animi rubore essent inferiores, Dalmatiae Istrię fusi fugatique sunt
p. 6 deinde Mysiam inferiorem	f. 45r Deinde Mysiam Scipionem
p. 6 Stroilus	f. 45v Sorylus
p. 6 filium suum Seuioladum	f. 46r filium suum Sevioladum vel (ut alii volunt) Scofilum
p. 6 Cumque Iustinianus Česar intellexisset quod Gothorum dux copias diuisisset	f. 46r Cum Caesar intelexisset, quod Slovinum dux copias divississet
p. 7 cuius casu consternati Gothi terga uertunt	f. 46r cuius casu consternati Solvini terga vertunt
p. 7 Seuioladus Bosnę, Valachię usque ad Polonię fines, et Delmatię Croatiaęque imperavit	f. 46v Sevioladus Boszną, Dalmatiae et Corvatiae usque ad Pannonia fines irumpit
p. 9 in regionem Sinbagiorum	f. 47r in regionem Simbaiorum
p. 9 Bladinus autem, Salonarum rex	f. 47r Bladinus rex
p. 10 Interea Bladino rege suscepit Ratimirus	f. 47v Interea Bladimerio rege Ratimerius suscepit
p. 12 legatos Romam ad Stephanum Pontificem et Constantinum Augustum misit	f. 57v legatos Romam ad pontificem et ad Caesarem misit
p. 13 His peractis Budimerum regem	f. 58r Iis peractis Sueropilum regem
p. 13 deformata Gothorum immanitate	f. 58v a Ratimerii saevitia
p. 14 ad locum qui Valdein appellatur	f. 58v ad locum qui Valdomir wlgō Vinodol

	appelatur
p. 14 qui est in Croatia dictus Methodus	f. 59r qui est in Corvattia dictus Alethodus
p. 15 oppidum Gothi obsedissent	f. 61r oppidum quedam gentes obsedissent
p. 16 alteri nomen erat Razbivoius	f. 62r alteri nomen erat Mibivoius
p. 16. arbitrio tamen Razbivoi	f. 62r arbitrio tamen Mibivoi
p. 17 suffectus est Pribislauus filius	f. 63r suffectus est Tribislauus filius
p. 17 Eo regnante ferocissima Germanorum gens	f. 63r Eo regnante ferocissima quaedam gens
p. 17 Posthac Germanorum princeps	f. 63r Post haec princeps gentis illius
p. 23 legati ad Zuonimerum regem	f. 68v legati ad Zinimirum regem

2. 6. 1. Neki primjeri razlika u pisanju

Kad je riječ o osobnim imenima, toponimima i etnonimima, primjera za različita čitanja je zaista mnogo. Najčešće razlike na razini leksika između Marulićeva i Zavorovićeva djela uočljive su na primjeru vladarskih imena. Te će razlike biti predložene u sljedećoj tablici. Navedeni primjeri ukazuju na to da je riječ o razlikama koje ne mijenjaju smisao teksta:

Tablica 2. Primjeri razlika u pisanju imena

Ljetopis Popa Dukljanina	Marulić RDCG	Zavorović DRD
Svevladus	Sfioladus	-
Brus	Brissus	Brisus
Totilla	Totila	-
Ostroyllus	Stroilus	Stroilo/Sorilo/Sorylus
Svevladus	Seuioladus	Sevioladus/Scofilus
Selimirus	Silimirus	Silimirus
Vladinus	Bladinus	Bladinus
Ratimirus	Ratimirus	Ratimerius
Svetimirus	Satimerus	Satimerius
Svetopelek	Budimerus	Sueropilus/Budimerus
Svetolicus	Sfetolicus	-
Vladislavus	Vladislauus	-
Thomislavus	Polislauus	Polislavus
Sebeslavus	Sebeslauus	Sebeslavus
Rasbivoy	Razbivoius	Mibivoius
Vladimirus	Bladimerus	Bladimerius
Chranimirus	Canimerus	Canimerius
Tvardoslav	Tuerdislauus	Tuuardislavus

Ostrivoy	Ostriuoius	Ostrovoius
Tolimirus	Tolimerus	Tolimerius
Pribislavus	Pribislausus	Tribislausus
Crepimirus	Cepimerus	Caepimerius
Svetozar	Stavozarus	Stavozarus/Sfetozarus
Radaslavus	Radoslausus	Radoslavus
Caislavus	Seislausus	Seislavus
Budislavus	Vdislausus	Udislavus
Tychomil	Tecomilus	Tecomilus
-	Crisimerius ⁴⁶	-
-	Zuonimerus	Zinimirus/Zvinimirus

Na planu osobnih imena Zavorović katkad prvo navodi onaj oblik imena koji njemu najviše odgovara, a zatim uz opasku *ut aliis placet* navede i tada uvriježenu varijantu. Takav je slučaj s Ostroilovim imenom koje Marulić prevodi kao *Stroilus*, a Zavorović piše kao *Stroilo*, *Sorilus*, te dodaje da se drugima sviđa varijanta *Sorilo*.⁴⁷ Sličan je slučaj s latiniziranim oblikom imena Svevlad za koje Zavorović rabi oblik *Sevioladus*, ali piše *vel (ut alii volunt) Scofilum*.⁴⁸

Jedna od važnijih razlika u čitanju vladarskih imena u Marulićevu i Zavorovićevu tekstu⁴⁹ odnosi se na sljedeći primjer:

... *alteri nomen erat Razbivoius* ... (RDCG)⁵⁰; ... *arbitrio tamen Razbiuoi quia natu maior erat*. (RDCG)⁵¹

... *alteri nomen erat Mibivoius*... (M, f. 62r); ... *arbitrio tamen Mibivoi, qui natu maior erat*. (M, f. 62r)

Iz navedenog je jasno da se u Zavorovićevu rukopisu nalazi oblik imena *Mibivoius*, a u Marulićevu tekstu oblik *Razbivoius*. Spomenuta razlika u čitanju indikativna je iz nekoliko

⁴⁶ Kod tog imena tekst *Hrvatske kronike* odvaja se od osnovnog teksta. *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 66., bilj. 129.

⁴⁷ *Hi Slovini, ergo Stroilo sive, ut aliis placet, Sorilo Brisii fratre duce* ... (M, f. 45r).

⁴⁸ *Post haec misit cum parte exercitus filium suum Sevioladum vel (ut alii volunt) Scofilum ad Dalmatiam mediterraneam* ... (M, f. 46r).

⁴⁹ Kraticom M označen je primjer iz Zavorovićeva *De rebus Dalmaticis*, a kraticom RDCG označen je primjer iz Marulićeva djela *Regum Delmatie atque Croatiae gesta*.

⁵⁰ *Regum Delmatie*, str. 16.

⁵¹ *Regum Delmatie*, str. 16.

razloga. Iz istraživanja Nevena Jovanovića i njegovog kritičkog izdanja *Regum Dalmatie et Croatiae gesta* doznajemo da se oblik imena *Mibivoius* nalazi u trima prijepisima Marulićeva djela – onom vatikanskom, koji je prepisivao Petar Cindro, Lučićevom i u Beogradskom kodeksu.⁵² Tim je prijepisima, prema Jovanovićevim saznanjima, zajedničko to da izostavljaju epizodu s kujom Palušom,⁵³ zbog koje se Tihomil bio odmetnuo od ugarskog kneza Udislava. S obzirom na to da u Zavorovićevim citatima *Regum Dalmatie et Croatiae gesta* nalazimo oblik osobnog imena *Mibivoius*, logično bi bilo zaključiti da je Zavorović možda imao pristup nekome od starijih rukopisa iz te grane, međutim, Zavorović isto tako u svojem prijepisu Marulićeva djela donosi i epizodu s Palušom koja je u rukopisima s varijantom *Mibivoius* ispuštena. Tako na kraju ovog kratkog razmatranja o razlikama u čitanju samo jednoga imena možemo pretpostaviti da je Zavorović imao pristup dvama prijepisima Marulićeva djela, od kojih je jedan, sasvim vjerojatno blizak Beogradskom kodeksu, nastao još za Zavorovićevo života (odnosno prije 1608.).⁵⁴

Među toponimima nema toliko mnogo primjera za razlike u čitanju koje bi znatnije izmijenile smisao Zavorovićevo teksta, no po učestalosti se ističu varijante *Corvattia* (M) – *Croatia* (RDCG), *Dalmatia* (M) – *Delmatia* (RDCG), *Boszna* (M) – *Bosna* (RDCG).

2. 6. 2. Sadržajne razlike

Posebnu pozornost valja posvetiti mjestima gdje Zavorović svjesno intervenira u Marulićev tekst, pa preostaje istražiti razloge takvih zahvata. Riječ je o razlikama u čitanju pojedinih etnonima.

⁵² Najstariji od navedenih rukopisa je *Codex Vaticanus* (V), koji se čuva u vatikanskoj Biblioteca apostolica Vaticana s opsežnim bilješkama Ivana Lučića. Preostala dva rukopisa su *Codex Vaticanus secundus* (L), koji su prepisivali Lučić i njegovi pisari te *Codex Belgradensis* (B) nastao oko 1648.-1649. Jovanović, Rukopisi Regum, str. 6-7.

⁵³ Jovanović, Rukopisi Regum, str. 13.

⁵⁴ Jovanović, Rukopisi Regum, str. 12.

Možda najbolji primjer te vrste jesu slučajevi gdje je etnonim *Gothi* zamijenjen etnonimom *Slovini*, a gdjekad je etnonim *Gothi* sasvim ispušten i zamijenjen neodređenom sintagmom *quaedam gens*. Takvim postupanjem Zavorović izravno zadire u sadržaj citiranog Marulićeva djela i namjerno prepravlja Marulićev izvornik kako bi iznio vlastitu kritiku tzv. gotske teorije koju su najjasnije zastupali upravo *Ljetopis Popa Dukljanina* i *Historia Salonitana*, o čemu će kasnije biti još riječi. Evo nekoliko primjera Zavorovićevih intervencija u tekst Marulićeva prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina*:

1. *Cumque Iustinianus Cęsar intellexisset quod Gothorum dux copias diuisisset ...* (RDCG)⁵⁵

Cum Caesar intellexisset, quod Slovinum dux copias divisisset ... (M, f. 46r)

2. *Stroilus in medios armatorum globos irruens egregieque sese gerens uulneribus tandem confectus equo delabitur; cuius casu consternati Gothi terga uertunt.* (RDCG)⁵⁶

Sorilus in medios armatorum globos irruens egregieque sese gerens, uulneribus confectus equo delabitur, cuius casu consternati Slovini terga vertunt. (M, f. 46r)

3. *Vnum ex archiepiscopis miserunt Salonas, cuius quidem urbis tunc maxima pars dirruta erat et queque egregia uastationibus deformata Gothorum immanitate atque sequitia.* (RDCG)⁵⁷

Unum ex archiepiscopis Salonaе miserunt, licet penitus Salona a Ratimerii saevitia et inhumanitate solo aequata ... (M, f. 58v)

⁵⁵ Regum Delmatie, str. 6.

⁵⁶ Regum Delmatie, str. 7.

⁵⁷ Regum Delmatie, str. 13.

4. *Cumque Scodram regni sui oppidum **Gothi** obsedissent, ille coacta suorum non parva manu audacter impigreque castra eorum inuasit ita ut primo impetu eos opprimeret.* (RDCG)⁵⁸

*Cumque Schodram oppidum sui regni **quedam gentes** obsidissent, ille coacto non parva manu, audacter impigreque castra eorum inuasit, ita ut primo impetu eos opprimeret.* (M, f. 61r)

Sličnu intervenciju nalazimo na mjestu gdje umjesto etnonima *Germani* stoji *quaedam gens* a sintagma *princeps Germanorum* zamijenjena je s *princeps illius gentis*.

5. *Eo regnante ferocissima **Germanorum gens** a septentrionis partibus ueniens Istriam occupauit.* (RDCG)⁵⁹

*Eo regnante ferocissima **quaedam gens** a septentrionis partibus veniens Istriam occupavit.* (M, f. 63r)

6. *Posthac **Germanorum princeps**, ut odia in amicitiam uerteret, Cepimeri filiam filio suo Stauozaro petiit uxorem.* (RDCG)⁶⁰

*Post haec **princeps gentis illius**, ut odia amicitiam verterent, Cepimerii filiam, filio suo Stavozaro petit uxorem.* (M, 63r)

Proizvoljno mijenjanje izvornih citata za Zavorovića nije ništa neobično, jer tim se postupkom poslužio na početku djela *De rebus Dalmaticis*, gdje je na isti način izmijenio i tekst Livijeva djela *Ab Urbe condita*, a sve to u svrhu plasiranja vlastitih političkih stavova.⁶¹

⁵⁸ Regum Delmatie, str. 15.

⁵⁹ Regum Delmatie, str. 17.

⁶⁰ Regum Delmatie, str. 17.

⁶¹ Usp. *Copia facta, in castra venit et principium orationis ab accusatione stultitiae orsus suae, postremo ad preces lachrymasque effusus, genibus praetoris accedens, in potestatem turpissime vilissimeque non regali, sed*

Time nam pisac dalmatinske povijesti u više navrata jasno daje na znanje da se protivi poistovjećivanju Slavena s germanskim narodima koji su u srednjem vijeku postali sinonim za krivovjerje. A ujedno istupa i kao kritičar u humanizmu popularne teorije o etnogenezi Slavena, koja se u to dobe uvelike temeljila na tzv. gotskoj teoriji iznesenoj u *Ljetopisu Popa Dukljanina* i u djelu *Historia Salonitana* Tome Arhidakona.⁶²

Sadržajne razlike između Marulićeva i Zavorovićeva teksta uglavnom se pojavljuju u funkciji izmjene reda riječi, sažimanja ili parafraziranja rečenica. No takvih primjera ima znatno manje u odnosu na doslovne citate teksta Marulićeva djela. Zavorović pri tom više ne zadire toliko u smisao teksta, niti mijenja povijesne činjenice, kao u prethodno izloženim primjerima na razni leksika. Na kraju, najvažnija sadržajna razlika između Zavorovićeva rukopisa i djela *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* jest da Zavorovićevo djelo sadrži epizodu s Palušom.⁶³

2. 6. 3. Strukturne razlike

Na razini strukture Zavorović nije intervenirao u tekst Marulićeva djela, a citati rasporedom slijede izvornik. Tekst citata u djelu *De rebus Dalmaticis* raspoređen je u jedanaest većih cjelina između kojih su ubačeni tematski srodni citati iz djela drugih autora, uz koje su navedena i njihova imena ili naslovi djela. Za razliku od toga, citati iz Marulićeva djela nisu označeni. Taj podatak možda govori i o recepciji Marulićeva prijevoda, koji je već tada zasigurno bio općepoznat izvor, prepoznatljiv svakom obrazovanom čitatelju, pa je Zavorović smatrao da je dovoljno najaviti ga samo na početku citiranja.

servili animo se dedit. M, f. 15r. Potertani dio teksta ne nalazi potvrdu u izdanju Livijeva djela *Ab Urbe condita*. Usp. Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, sv. I., magistarski rad, str. 112.

⁶² Katičić, Radoslav, O podrijetlu Hrvata, *Hrvatska i Europa: Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*, sv. 1., [ur. Ivan Supičić], AGM, Zagreb, 1997., str. 151-154.

⁶³ M, ff. 66v-67r.

Premda su stavovi o kvaliteti Zavorovićeve povjesničarskog rada podijeljeni, možemo kazati da je njegova sklonost citiranju u ovom slučaju pokazala svoje dobre strane. Zahvaljujući tome došli smo do saznanja da djelo *De rebus Dalmaticis* u sebi krije gotovo cjelovit prijepis, odnosno parafrazu Marulićeva prijevoda hrvatske kronike, što svakako svjedoči o razini recepcije tog djela izvan Splita, početkom 17. st.

2. 7. *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta* Marka Marulića kod Pribojevića, Tuberona, Orbinija i Mrnavića

S obzirom na istaknuto mjesto koje u hrvatskoj historiografiji humanizma zauzima Marulićevo djelo *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta*, Zavorovićevu parafrazu tog teksta valja staviti i u širi kontekst. U ovom dijelu rada pokušat će se odrediti kako su tekst tog Marulićeva djela preuzimali neki značajniji Zavorovićeve prethodnici i suvremenici, i to s namjerom da se utvrdi ima li u njihovom posezanju za Marulićem dodirnih točaka sa Zavorovićevim načinom rada na izvorima. Tako bismo mogli dobiti cjelovitiju sliku o razvoju metodološkog pristupa jednom od najvažnijih izvora hrvatske srednjovjekovne historiografije u razdoblju dalmatinskog humanizma, ali i kriterij prema kojemu će se moći vrednovati Zavorovićev historiografski rad na djelu *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta*.

Kako bi se spomenuto pitanje što bolje razmotrilo, pri usporedbi ćemo se poslužiti djelima četvorice istaknutih hrvatskih povjesničara. Prema kronološkom redu to su hvarski dominikanac Vinko Pribojević (Hvar, sredinom 16. st.-poslije 1532.), dubrovački benediktinci Ludovik Crijević Tuberon (1458.-1527.) i Mavro Orbini (pol. 16. st.-1611.), te Zavorovićev sugrađanin i mlađi suvremenik – Šibenčanin Ivan Tomko Mrnavić (1580.-1637.)

Spomen Ludovika Crijevića Tuberonu u kontekstu *Ljetopisa Popa Dukljanina* bio bi neizbježan i da nije te zajedničke spone sa korpusom Zavorovićevih izvora. Poznato je da je upravo Tuberon bio prvi hrvatski historiograf koji se u svojem djelu *Commentarii de temporibus suis* izravno pozvao na to važno povijesno vrelo hrvatskog srednjovjekovlja. Fokusan ponajprije na najstariju povijest rodnog Dubrovnika, Tuberon najavljuje da će se služiti Dukljaninom (*sequens in primis Diocletiam auctorem*) kao svojim glavnim povijesnim izvorom za *Komentare*.⁶⁴ Unatoč tome što je pomnijom analizom Tuberonova djela Vlado Rezar pouzdano ustanovio da dubrovački benediktinac uz Dukljanina koristi i neke druge, starije izvore za drevnu dubrovačku povijest, među kojima se ističu dubrovački anali i, što je posebno važno, spis bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*,⁶⁵ Tuberonovo pozivanje na *Ljetopis* ima nedvojbenu težinu za poznavanje humanističke tradicije tog teksta koji je bio jedan od temeljnih historiografskih izvora u razdoblju prije kritičke historiografije Ivana Lučića.

Najznačajniji Tuberonov suvremenik koji koristi Marulićev prijevod hrvatske redakcije *Ljetopisa* bio je hvarski dominikanac Vinko Pribojević. On djelo *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* citira pod izmijenjenim nazivom: *O ilirskim kraljevima (De Regibus Illyriorum)*.⁶⁶ U tom se Pribojevićevom zahvatu također može iščitati autorska intervencija u naslov Marulićeva djela, a sličnih primjera među kojima je onaj gdje je Polislav nazvan «ilirskim kraljem», ne manjka niti u ostatku teksta.⁶⁷ Premda sasvim oprečnih stavova o autohtonosti Slavena u Dalmaciji,⁶⁸ Tuberon i Pribojević podjednaku su važnost pridavali

⁶⁴ Rezar, Vlado, Uvodna studija, u: Ludovik Crijević Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, [uvodna studija i prijevod: Vlado Rezar, bilješke i kazalo: Tamara Tvrtković], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. XXXVII.

⁶⁵ Rezar, Vlado, Recepcija spisa «De administrando imperio» u Dubrovniku, *Zbornik radova sa skupa «Academia Ragusina»*, (u tisku).

⁶⁶ Pribojević, *O podrijetlu*, str. 66., 72.

⁶⁷ *Polislaum, regem Illyriorum ...*, Pribojević, *O podrijetlu*, str. 72. *Post hec Polislauo regi nata est filia...*, *Regum Delmatie*, str. 15.

⁶⁸ Tuberon je prihvatio stavove srednjovjekovne historiografije o tome da su Slaveni u 7. st. sa sjevera doselili u Dalmaciju i Ilirik, a Pribojević zastupa teoriju o zajedničkom porijeklu Slavena, Ilira i Tračana te podržava njegovu autohtonost na području Ilirika i Dalmacije. Šanjek, Franjo, *Povijesni pogledi Mavra Orbinija*, u: Orbini,

starijim izvorima za hrvatsku povijest, pa kod obojice nalazimo citate iz Popa Dukljanina, Tome Arhiđakona i Marka Marulića.⁶⁹ Spomenimo i to da je Vinko Pribojević naveden u popisu autora s početka djela *De rebus Dalmaticis* (kao *Fratri Vincentis Puboevii oratio*), no citati iz njegova djela u tekstu nisu označeni. Ipak, moguće je da je Zavorović uzor za citiranje *Ljetopisa* dijelom pronašao i u Pribojevićevom djelu.

U sklopu dubrovačkog humanističkog kruga Tuberon je svojim posezanjem za Dukljaninom postavio svojevrsan historiografski standard čije možda najvažnije odjeke pronalazimo gotovo stoljeće kasnije – u djelu *Il Regno de gli Slavi* drugog znamenitog Dubrovčanina Mavra Orbinija, koji se u ideološkom smislu najviše ugledao u Pribojevićev panslavizam. Poznato je, dakle, da je Orbini upravo preko Tuberona, ali i Vinka Pribojevića došao u doticaj s Dukljaninovima *Ljetopisom* koji će uklopiti u svoje *Kraljevstvo Slavena*.⁷⁰ O tome koliki je zapravo bio Tuberonov utjecaj na kasniju dubrovačku historiografiju možda najbolje svjedoči saznanje kolege Rezara koji ističe da se Orbinijeva talijanska redakcija Dukljaninova *Ljetopisa* u odjeljku o najstarijoj povijesti Dubrovnika u potpunosti poklapa s Tuberonovim tekstom, ali istovremeno odudara od jedine sačuvane latinske redakcije *Ljetopisa*.⁷¹ Unatoč tome, preostaje ustanoviti postoje li između Tuberonova i Zavorovićeve pozivanja na Dukljanina kakve dodirne točke.

Opseg posla koje bi takvo istraživanje zahtijevalo već na početku poziva na utvrđivanje točnog uzorka teksta kojim ćemo se služiti pri daljnjoj komparaciji djela spomenutih hrvatskih humanista. Ključna smjernica za traženje odgovora na to pitanje jest

Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, [prevela: Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju: Franjo Šanjek], Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 33. Kurelac, Miroslav, Vinko Pribojević i njegovo djelo, u: Vinko Pribojević, *O podrijetlu i slavi Slavena*, [preveli: Veljko Gortan i Pavao Knezović, priredio: Miroslav Kurelac], Golden marketing, Zagreb, 1997., str. 10.

⁶⁹ Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 33.

⁷⁰ Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 35.

⁷¹ Rezar, *Recepcija spisa*, (u tisku). Po tom pitanju vrijedna su i istraživanja talijanske slavistice Giovanne Brogi Bercoff koja je uspjela identificirati brojne Orbinijeve navode iz Tuberonova i Pribojevićeva djela. Brogi, Bercoff Giovanna, *Il Priboevo e Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini*, *Ricerche slavistiche*, 22-23, 1975-1976, str. 137-154.

Tuberonov odlomak o povijesti drevnog Epidaura (p. 103.)⁷² Premda poprilično neprepoznatljiv, dijelom zbog Tuberonove parafraze Dukljaninova teksta, a dijelom zbog zamjetne kontaminacije drugim izvorima o dubrovačkoj povijesti, odlomak u kojem Tuberon piše o propasti Epidaura pod navalom Slavena, a potom i Saracena, podsjeća na Dukljaninov opis gotskog razaranja Salone i dalmatinskih gradova.⁷³

Za potrebe ovoga rada i komparacije izvora izdvojiti ćemo sljedeće Tuberonove citate:

« ilježeno je da su Saraceni, pleme arapsko, sa Sicilije, koju su velikim dijelom već bili zauzeli, u želji za pljačkom ogromnim brodovljem stigli nekoć pod obale Dalmacije i da su grad Epidaur, već slomljen oružjem Slovinaca, silom osvojili te ga ognjem i mačem do temelja uništili.» (p. 103.)⁷⁴

«Elem, po dopuštenju Slovinaca stanu naseljavati Burnum, grad na epidaurskom teritoriju, koji su ti Slovinci prije nekoliko godina bili razorili.» (p. 104.)⁷⁵

Jasno je, dakle, da Tuberon aludira na događaje iz 7. st., kada su Slaveni razorili Epidaur i Salonu. Pritom bi upravo epizoda o razaranju Salone mogla biti karika koja povezuje *Ljetopis Popa Dukljanina* sa Tuberonovim, Orbinijevim, Zavorovićevim i Mrnavićevim djelima. Premda u Dukljaninovu *Ljetopisu* nema spomena Epidaura, razaranje Salone (odnosno Prevalitane)⁷⁶ od strane gotске vojske pod vodstvom Ostroila, jasno je da Tuberon donosi upravo taj dio teksta, no s tom bitnom razlikom da je u njega razaranje Epidaura pripisano Slavenima, a ne Gotima.

⁷² Crijević Tuberon, *Komentari o mojem*, str. 87-88.

⁷³ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 41-42. i 46.

⁷⁴ Crijević Tuberon, *Komentari o mojem*, str. 87-88.

⁷⁵ Crijević Tuberon, *Komentari o mojem*, str. 88.

⁷⁶ Latinski prijevod kronike na tom mjestu bilježi sintagmu *in regione Praevalitana*, dok u hrvatskoj redakciji ljetopisa umjesto toga stoji da je Ostoroilo razorio gradove *Dalmu, Narun i bogati i lipi Solin, i grad Skradon*. *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 42-43.

Orbini ostaje vjeran *Ljetopisu Popa Dukljanina*, djelu koje po uzoru na Tuberona uzima za temelj svojeg *Il Regno de gli Slavi*, pa u njegovom talijanskom prijevodu tog djela možemo pročitati da su Salonu razorili Goti Totila i Ostroilo.⁷⁷

Za razliku od njega, Zavorovićeva je parafraza epizode o razaranju Salone i dalmatinskih gradova iz Marulićeva *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* ipak bliža Tuberonu. U svjetlu već spomenute Zavorovićeve kritike tzv. gotomanije, o kojoj će biti više riječi u sljedećim poglavljima, on Totilu i Ostroila, razoritelja Salone, naziva *Hi Slovini*⁷⁸ te, kao što smo već kazali, donoseći citate iz povijesnih izvora sistematski zamjenjuje etnonim *Gothi* etnonimom *Slovini*.

Tradicija jednoga rukopisa Marulićeva *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* na znakovit se način dotiče i najmlađeg od spomenute četvorice pisaca – Šibenčanina Ivana Tomka Mrnavića. Sudeći prema rukopisu MS 1098/I iz Zadarske znanstvene knjižnice, koji na početku ima bilješku *Fratris Raphaelis Levakovitii Croatiae Archiepiscopi Acridani De Lingua Illyrica et alia Collectanea*, autor iste bilješke u jednom odlomku tog rukopisa iznosi podatak o tome da je upravo kod Mrnavića imao mogućnost vidjeti i listati autograf Marulićeva neobjavljenog djela. Premda, kako napominje Tamara Tvrtković, spomenutom autografu do danas nije bilo moguće ući u trag,⁷⁹ bilo bi itekako vrijedno, u slučaju da on jednoga dana bude pronađen, pokušati utvrditi postoji li kakva veza između Mrnavićeva i Zavorovićeva primjerka tog djela, koje su obojica Šibenčana očito čitala u rukopisu, te je li možda riječ o istom tekstu.

Mrnavić je cijenio Marulića za kojeg je napisao da je uz Pribojevića jedini «koji je izoštrio pero za poticanje sjećanja na domovinu».⁸⁰ Uvrstivši parafrazu odlomka iz *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* o smrti kralja Zvonimira u svoje *De Illyrico Caesaribusque*

⁷⁷ Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 271-272.

⁷⁸ M, ff. 45r-45v

⁷⁹ Tvrtković, Tamara, Marko Marulić u djelu Ivana Tomka Mrnavića, *Colloquia Maruliana XVI*, Književni krug, Split, 2008., str. 301.

⁸⁰ Tvrtković, *Između znanosti*, str. 110-111.

Illyricis i Mrnavić se pridružio nemalom broju hrvatskih humanista koji su u tom Marulićevom djelu vidjeli važan povijesni izvor.

Na žalost, Mrnavićeva parafraza Zvonimirove smrti⁸¹ u sadržajnom smislu nije dovoljno relevantna za komparativnu analizu sa Zavorovićevom metodologijom rada na Maruliću. Budući da je kao temeljni uzorak za analizu i poveznica među djelima spomenutih četvorice humanista, odabrana epizoda s razaranjem Salone i eventualne zamjene etnonima *Goti/Slaveni*, preostaje rezimirati dosadašnja saznanja.

Razmotrimo li sve do sada izneseno o Maruliću kod Tuberona, Orbinija i Mrnavića u odnosu prema Zavorovićevoj parafrazi djela *Regum Dalmatie et Croatiae gesta*,⁸² možemo zaključiti da djelo *De rebus Dalmaticis* zapravo donosi najopsežniju parafrazu tog Marulićeva teksta koja je, izuzmemo li neke manje razlike u čitanju, i kvantitativno i kvalitativno najbliža citiranom izvoru.

Zbog znatno manjeg uzorka Marulićeva teksta (izuzev Orbinijeva talijanskog prijevoda Marulićeva djela) kod Tuberona i Mrnavića, bilo je neophodno ograničiti se na takav primjer koji bi unatoč manjem opsegu eventualno mogao dati odgovor na pitanje o historiografskoj metodologiji rada na Maruliću.

Usporedba Zavorovićeva teksta s djelima preostalih autora, pokazala je da je Tuberon jedini od trojice pisaca koji poput Zavorovića etnonim *Goti* zamjenjuje etnonimom *Slaveni*. Premda je metodologija u obojice pisaca ista, razlozi za proizvoljne autorske zahvate te vrste bitno se razlikuju.

⁸¹ *Ex eo quod, ut eruditissimus ait Marullus in [h]istoria vernacula ab eo Latinitate donata, ultimus Dalmatię Regum Zvonimirus, dictus Latinis Demetrius, ad necem plagis a Regnicolis presertim Croatis affectus propterea quod a Romano pontifice ad Hierosolimitanum illud toto orbi Christiano nobilissimum bellum invitatus, suos talem expeditionem renuentes eiusdem belli socios et sectatores efficere studuisset, immanitate sacrilegi parricidii motus, antequam expiraret, devovisse fertur sacrilegos regnicolas, ne unquam suę gentis dominium haberent, sed semper ali/g/enigenis Regibus, Principibusque subiacerent. Hęc ita ex gravi authore accepta feruntur.* (p. 200.), Tamara Tvrtković transkripcija, str. 212.

⁸² Juraj Rattkay u djelu *Memoria regum et banorum regnorum Dalmatię, Croatiae et Sclavoniae* (1652.) također često i opsežno parafrazira *Regum Dalmatię et Croatiae gesta*, pa možemo kazati da su Zavorovićevo i Rattkayevo djelo relevantni svjedoci predaje tog Marulićeva teksta. Jovanović, Rukopisi Regum, str. 9-10.

Tuberon očito slijedi tradiciju starije humanističke historiografije, utemeljenu upravo na Dukljaninovu *Ljetopisu* i djelu *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona. Tuberonova je zamjena etnonima *Goti* etnonimom *Slaveni* proizišla prvenstveno iz poistovjećivanja Gota sa Slavenima, odnosno priklanjanja tzv. gotskoj teoriji o porijeklu Slavena, što potvrđuje i sljedeći dio teksta njegovih *Komentara*:

«Od Drave započinje ugarski jezik, kojim se služe i svi Prekodunavljeni osim Gota, koje Česi nazivaju Slovacima. Otuda zaključujem da su Slaveni i Goti isti pd.»⁸³

Za razliku od Tuberona, Zavorović intervenira u Marulićev tekst iz drugačijih razloga. Kao što ćemo podrobnije pokazati u poglavljima o svjetovnoj povijesti i o etnogenezi Slavena u djelu *De rebus Dalmaticis*, Zavorović spomenute etnonime mijenja upravo zato što time želi iznijeti vlastitu kritiku tzv. gotske teorije o porijeklu Slavena. Time se Zavorović na neki način deklarirao kao kritičar određenih ideoloških kanona tradicionalne humanističke historiografije u Dalmaciji.

⁸³ Rezar, Uvodna studija, str. XXXVI.

2. 8. *Historia Salonitana* Tome Arhidakona u Zavorovićevu *De rebus Dalmaticis*

Dva su glavna razloga zbog kojih Zavorovićevoj upotrebi djela *Historia Salonitana* splitskog arhidakona Tome valja posvetiti posebnu pozornost i zasebno poglavlje. Prvi od njih od neosporne je kulturološke važnosti za bolje poznavanje recepcije Tomina djela u Dalmaciji tijekom kasnog humanizma, a temelji se na saznanju, koje ćemo u ovom poglavlju podrobnije obrazložiti, da je Zavorović djelu *Historia Salonitana* očito imao pristup još u doba kada je ono Dalmacijom kolalo u rukopisu. Drugi razlog koji poziva na porniju analizu Zavorovićeve citata preuzetih iz tog srednjovjekovnog izvora, jest u tome da je riječ o razmjerno opširnim citatima iz djela *Historia Salonitana*, koji se mogu smatrati reprezentativnim uzorkom za definiranje Zavorovićeve historiografske metodologije te mogu pomoći da ustanovimo postoje li u djelu *De rebus Dalmaticis* začeci kritičke historiografije.

O općenitoj važnosti Tomina djela za hrvatsku historiografiju rečeno je već mnogo, a ovom ćemo se prilikom zadržati na saznanjima koje donosi recentno kritičko izdanje *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika* te ćemo ih ponajprije razmotriti u kontekstu Zavorovićeve djela *De rebus Dalmaticis*.

Sadržajna analiza djela *De rebus Dalmaticis* pokazala je da Zavorović Tomu Arhidakona citira u trećoj, četvrtoj i šestoj knjizi. Riječ je o ukupno sedam citata (M, ff. 44r-44v, f. 46v, f. 50v, f. 51r, ff. 72r-74v, ff. 80r-80v i ff. 101v-102v), od kojih su najopširniji oni o promaknuću nadbiskupa Lovre (M, ff. 72r-74v) te o sukobu Guncela i Tome Arhidakona (M, ff. 101v-102v). Takva statistika Tomino djelo svrstava među najcitiranije domaće izvore u Zavorovićevu *De rebus Dalmaticis* – odmah iza Marulićeve *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*.

Kako bismo unutar bogate rukopisne predaje Tomina djela identificirali upravo onaj rukopis kojim se služio Dinko Zavorović, valja analizirati povijesnu epizodu o dvanaest hrvatskih plemena koja su 1102. bila sklopila dogovor s Kolomanom. Opis tog događaja ključna je poveznica između Zavorovićeve i Tomina djela. Naime u M, ff. 44r-44v djela *De rebus Dalmaticis* Zavorović pozivajući se na Tomu Arhiđakona (*quod Cronicon Spalatentium scriptor nos docet*), zapravo citira tekst *Pacta conventa*,⁸⁴ čiji je najstariji poznati primjerak iz 14. st. umetnut upravo na kraj jednoga od prijepisa djela *Historia Salonitana* – Trogirskog kodeksa.⁸⁵ Taj je podatak važan zato što svjedoči o recepciji Tomina djela u dalmatinskom humanizmu, ali i o činjenici da je Zavorović imao pristup tom rukopisu. Premda nemamo konkretnog svjedočanstva o tome kako je Zavorović uopće mogao doći do tog rukopisa, važno je uzeti u obzir eventualnu vezu Trogirskog kodeksa s obiteljskim granama Zavorovića, koji su preko Stafilića, Statilića i Vitturijevih bili povezani upravo s Trogirom.⁸⁶

Osim moguće provenijencije rukopisa koji je bio na raspolaganju Zavoroviću, ovom je prilikom važno pokušati identificirati njegove proizvoljne autorske zahvate na citatima iz djela *Historia Salonitana*. Od spomenutih sedam citata iz Tomina djela, za pomniju analizu Zavorovićeve historiografske metode rada na povijesnim izvorima relevantan je opširan citat (M, ff. 72r-74v) preuzet iz poglavlja *De promotione Laurentii archiepiscopi*,⁸⁷ koji po svojem opsegu i količini Zavorovićevih autorskih zahvata predstavlja tekstualni uzorak dostatan za potrebe ovoga istraživanja.

Pritom će analiza biti fokusirana na Zavorovićeve proizvoljne intervencije na planu etnonima, identične onima koje smo susretali unutar citata preuzetih iz Marulićeva *Regum*

⁸⁴ *Illi vero qui in Dalmatiam fixere pedem in duodicim (!) latissimas tribus partiti sunt, quod Cronicon Spalatentium scriptor nos docet. Quae vocabantur Kaczitovichi, sive Kacsichi, Ku Ka Kovichi, Subichi, sive Subichievichi, Hudomirovichi, Iametovichi, Czvitkovichi, Gussirovichi, Karincsichi, Lapkanichi, Politrovichi, Lasinozitivichi, Samometovichi et Tugomirovichi.* (M, ff. 44r-44v)

⁸⁵ Trogirski kodeks (Codices Latini medii aevi 440, danas u Nacionalnoj biblioteci Széchény u Budimpešti) pisan je goticom i nastao je krajem 14. st., točnije za života kralja Žigmunda. Iznad bilješke o dogovoru s Kolomanom nalazi se naslov: *Qualiter et quo pacto dederunt se Chroates regi Hungariae*. Perić, Olga, Predgovor u *Toma*, str. VII-VIII.

⁸⁶ Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, str. 61-63. i 68-69.

⁸⁷ *Toma*, str. 68-83.

Dalmatiae et Croatiae gesta. Zavorović, dakle, citirajući Tomu, etnonim *Goti* na više mjesta zamjenjuje etnonimom *Slaveni* o čemu svjedoče primjeri iz Tomina poglavlja *O promaknuću nadbiskupa Lovre*. Za potrebe ovog dijela rada o Zavorovićevim autorskim zahvatima u tekst citiranih izvora iznijet ćemo nekoliko najvažnijih primjera iz kojih je evidentno da šibenski povjesničar intervenira u epizodu u kojoj je opisano kako je prijetvorni svećenik Ulfo, poslan od Gota, došao u Rim moliti papu da se u kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske ponovno odobri bogoslužje na slavenskom jeziku:

1. *Vlfus ad **Slovinos** reversus se gratia Dei a pontifice maximo omnia impetrasse retulit, insuper, ut de gente et littera eorum sibi episcopum eligant, quem ad consecrandum inquit una mecum ad eundem pontificem mitite.* (M, f. 72v)

*Malignus ergo presbiter papalia scripta non quibus missa erant detulit, sed ad **Gothos**, qui eum miserant, reuerti otius properauit. Tunc percontantibus eum, quid de suis petitionibus apud sedem apostolicam actum esset, respondit dicens: «Ecce per Dei gratiam, quicquid uoluistis a domino papa impetraui, nam ecclesie uestre apperte sunt, sacerdotibus uestris officia restituta sunt. Insuper etiam hoc uobis optinui, ut de gente uestra et de littera uestra uobis pontificem eligatis mecumque ad eundem papa cum aliquibus muneribus consecrandum mitatis.» Toma, str. 72.*

2. *Quod audientes, **Szlovini** gaudio affecti sunt et statim senem quemdam rudem cui Caddeda nomen erat in antistitem ellexerunt (!) cumque ad consacrandum cum quodam abbate Poteta nomine et cum ipso Vlfo presbitero totius nequitiae magistro ad pontificem miserunt.* (M, f. 72v)

*Quod audientes **Gothi** multum leti effecti sunt et illico quendam senem rudem, nomine Cedadam, episcopum elegerunt eumque cum quodam abbate, Potepa nomine, et cum Vlfo presbitero, totius magistro nequitie, Romam properanter miserunt. Toma, str. 72-74.*

3. ... nimirum et iste nobilissimus **vir Slovinorum** venit normam valeat liberius predicare. (M, ff. 72v-73r)

*Nimirum et iste nobilissimus **Gothorum uir** ad hoc uenit, ut per uos plenius instructus ueritatis normam ualeat liberius predicare. Toma, str. 74.*

4. *Scitote filii qura (!) haec quae **Slovini** impetrare student sepenumero me audisse recolo. Sed propter Arianam perfidiam litterature huiusmodi eis concedere in sua lingua divina tractare nulatenus sentio. Nunc vero cunctas gentes illa observare facite omnia que a Mainardo sicut et Ruffino episcopo cardinali synodaliter statuta sunt, quo usque legati nostri illus accedant. (M, f. 73r)*

*Scitote, filii, quia hec, que petere **Gothi** student, sepenumero audisse me recolo, sed propter Arrianos, inuentores litterature huiusmodi, dare eis licentiam in sua lingua tractare diuina, sicut predecessores mei, sic et minime potuerunt. Toma, str. 74.*

Navedeni primjeri važni su zato što svjedoče o Zavorovićevim proizvoljnim intervencijama koje bitno mijenjaju smisao citiranog izvora, u ovom slučaju djela *Historia Salonitana*. Zamjena etnonima *Goti* etnonimom *Slaveni* u sebi krije dublje motive koji su ponajprije povezani sa Zavorovićevom kritikom tzv. gotske teorije, a u rudimentarnom obliku odražavaju i specifičan princip kritike narativnih izvora.

2. 9. *Historia Salonitana* Tome Arhidakona kod Pribojevića, Tuberona, Orbinija i Mrnavića

Tomino djelo *Historia Salonitana* dugo je među povjesničarima hrvatskog humanizma kotiralo kao jedno od važnijih historiografskih vrela na temelju kojega se često puta nastojalo pronaći odgovor na mnoga pitanja: o procesu etnogeneze Slavena, odnosno Hrvata, o granicama Dalmacije, crkvenoj povijesti i sl. Zbog oskudnosti povijesnih izvora o porijeklu i doseljenu Hrvata pisci povijesnih djela iz razdoblja humanizma svoja su viđenja tog važnog historiografskog problema uglavnom donosili služeći se djelom Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*, *Ljetopisom Popa Dukljanina* i djelom *Historia Salonitana*, koje je ujedno najmlađe od tih triju izvora.⁸⁸

Analiza spomenutog problema bit će provedena na jednakom uzorku autora kao što je to bilo u prethodnom poglavlju o Marulićevu *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*, dakle, na tekstovima Vinka Pribojevića, Ludovika Crijevića Tuberona, Mavra Orbinija i Ivana Tomka Mrnavića.

Prvi od njih – dubrovački historiograf Tuberon pišući djelo *Commentaria suorum temporum* među izvore za najstariju povijest uvrstio je i Tomu Arhidakona. Prema istraživanjima Vlade Rezara, Tuberon se u djelo *Historia Salonitana* ugledao po pitanju izjednačavanja Donje Dalmacije s Hrvatskom te u sklopu dijela teksta o porijeklu Tatara.⁸⁹

Budući da sasvim sigurno znamo da Zavorović u svojem djelu ne preuzima Tomino poglavlje *De natura Tatarorum*⁹⁰ kojim se služio Tuberon, preostaje ustanoviti ima li među djelima te dvojice humanista drugih dodirnih točaka.

⁸⁸ Matijević-Sokol, Mirjana, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2002., str. 233.

⁸⁹ Rezar, Uvodna studija, str. XXXVIII. Poglavlje o Tatarima citira i Vinko Pribojević. Usp. Pribojević, *O podrijetlu*, str. 72.

⁹⁰ Rezar, Uvodna studija, XXXVIII; *Toma*, str. 238-243.

U tom je smislu važan sljedeći citat iz *Komentara: Inferiorem Dalmatiam, quam nunc Chrouatiam dicunt ...* (p. 115); *Magna pars nobilitatis Inferioris Dalmatiae, quam Choruatiam appellant ...* (p. 323.)⁹¹ Na tom mjestu Tuberon zapravo parafrazira Tomin tekst,⁹² s tom bitnom razlikom da Donju Dalmaciju izjednačava s Hrvatskom, dok Toma piše da «su svi spomenuti gradovi pripadali hrvatskom kraljevstvu».

Promatrano iz perspektive djela *De rebus Dalmaticis*, spomenuti Tuberonov odlomak podsjeća na dio teksta u kojem Zavorović o granicama Dalmacije piše sljedeće: *Sed nunc Dalmatiae nomine Corvatia, Liburnia quoque nobis intelligitur.* (M, f. 17r)

Premda u širem sadržajnom smislu postoji podudarnost između navedenih dijelova Zavorovićeve i Tuberonova teksta, a znamo i to da se Zavorović služio Tominim djelom, ipak nemamo konkretnog dokaza o tome da je citirana rečenica iz djela *De rebus Dalmaticis* nastala na temelju djela *Historia Salonitana*.

Dakle, u vezi s komparativnom analizom Zavorovićeve i Tuberonove upotrebe djela *Historia Salonitana* možemo zaključiti sljedeće: Tuberonovi citati Tomina djela donose dijelove teksta koji se tematski i sadržajno potpuno razlikuju od onih koje preuzima Zavorović, pa u tom smislu, na žalost, nije moguće provesti komparativnu analizu autorskih zahvata na planu etnonima *Goti / Slaveni*, kakvi su, primjerice, svojstveni Zavoroviću. Jedina potencijalna veza među djelima dvojice dalmatinskih humanista jest u odjeljku koji govori o granicama (Donje) Dalmacije i Hrvatske. Pri tom je važno spomenuti da je Tuberon na izvjestan način intervenirao u citirani izvornik Tomina djela, formulirajući time misao identičnu onoj koju će kasnije donijeti i Zavorović, a to je da je Dalmacija izjednačena s Hrvatskom.

⁹¹ Rezar, Uvodna studija, bilj. 80., str. LXXXII.

⁹² *Inferior uero Dalmatia habuit episcopatus suos more antiquo sue metropoli salonitane ecclesie subditos: uidelicet ab asparensi episcopatu usque ad traguriensem ... Omnes enim ciuitates predictae ad regnum Chroatie pertinebant.* Rezar, Uvodna studija, bilj. 80., str. LXXXII.

U Pribojevića, pak, na mjestu gdje pokušava dokazati da Trakija i Ilirija ne pripadaju Grčkoj nalazimo kritiku Tomina djela, koji je smatrao da «su te pokrajine obuhvaćene nazivom *Grčka*.»⁹³ Takav Pribojevićev stav u skladu je s njegovom panslavenskom ideologijom utemeljenom na nastojanju da u etničkom i teritorijalnom smislu dokaže autohtonost i kontinuitet slavenskog stanovništva na području Ilirika.⁹⁴

Mavra Orbinija također je nemoguće zaobići kada je riječ o Tomi Arhiđakonu. Naime, dubrovački povjesničar, inače istaknuti zagovarač ideje prema kojoj su Goti izjednačeni sa Slavenima, tzv. gotsku teoriju preuzima iz *Ljetopisa Popa Dukljanina*, ali i iz djela *Historia Salonitana*.⁹⁵ Budući da su u djelu *De rebus Dalmaticis* citirana oba spomenuta izvora, preostaje utvrditi obilježja Zavorovićeve i Orbinijeve metodologije rada na dijelovima teksta o doseljenu Slavena Balkanski poluotok. Toma Arhiđakon dolazak Gota, odnosno Slavena u Dalmaciju povezuje s padom Salone: *Gothorum tempore, qui Totila duce de partibus Teutonie et Polonie exierunt, dicitur Salona fuisse destructa. Etenim dux ipse, antequam arma inferret Ytalie, per partes Dalmatie uastando transiuit Salonamque urbem ex parte uastauit. ... Gothi a pluribus dicebantur et nichilominus Sclauī, secundum proprietatem nominis eorum, qui de Polonia seu Bohemia uenerant*.⁹⁶

Orbinijev tekst istu epizodu donosi u parafrazi i no s tom razlikom da Slavene na tom mjestu ipak u potpunosti ne poistovjećuje s Gotima: «Oni, dakle, uzdrmani silnim strahom od Germana i vjerujući da vodi sa sobom veliku vojsku, poput one koju car bijaše odaslao u Italiju protiv Totile i drugih Gota, onim putem koji vodi ravno u Solun, smjesta zakrenuše na drugu stranu, te budući da se nigda ne bjehu odvažili sići u ravnicu, prodrješe u Dalmaciju

⁹³ *Quam ob causam liquido compertum esse existimo Thraciam Illyriumque minime Graeciam esse opinandum fore, quanquam Isidorus Thomasque Spalatinus ... huiusmodi prouincias Graeciae nomine esse complexas...*, Pribojević, *O podrijetlu*, str. 58. i 138.

⁹⁴ Kurelac, M., Vinko Pribojević, str. 10.

⁹⁵ Šanjek napominje da se Orbini po pitanju etnogeneze Slavena ugledao i u njemačke humaniste koji su smatrali da u Slaveni u 7. st. došli na jug zajedno s Gotima i Vandalima, a na Orbinijevo prihvaćanje ideje o istovjetnosti Gota i Slavena utjecao je i *Govor o podrijetlu Slavena* Vinka Pribojevića, koji je tom prilikom kazao da su Amazonke, žene Gota bile slavenskog podrijetla. Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 19; 36-37.

⁹⁶ *Toma*, str. 30-32.

prešavši Ilirsko gorje. Oni pak Slaveni koji u prošlosti bjehu napali careve zemlje, a za njima i druge iste narodnosti, pregaziše Dunav i smjesta se pridružiše onima koji nedugo prije toga bjehu u silnoj razuzdanosti prokrstarili Dalmacijom harajući i pljačkajući.»⁹⁷

Orbinijev opis gotskih i slavenskih pustošenja po Dalmaciji mogli bismo okarakterizirati kao prijelaznu fazu prema verziji koju donosi njegov šibenski suvremenik Zavorović, koji Gote Totilu i Ostroila naziva Slavenima, a samo dva folija prije, pišući o dolasku Slavena u Dalmaciju i Istru kaže da ih Toma naziva Gotima: *Hi Slovini, ergo Stroilo sive, ut allis placet, Sorilo, Brisii fratres duces (huiusmodi nominibus in eam angor sententiam, ut credam, hos fuisse Gothos commistos Gothicum siquidem idioma potius, quam Slovinum videtur auribus referre) numero plurimi rerum omnium apparatu maximi e Pannonia decedentes (!) pervenerunt in Dalmatiam.* (M, ff. 45r-45v)

Hi Slovini anno salutis sexcentesimo circiter, imperante Mauritio in Dalmatiam ac Istriam migrarunt, quos quum Graeci scriptores proprio Slovinorum nimium nomine donare velent, vim vocis non intelligentes illud in Sclavinos, Itali in Sclavos detorxerunt. Coeterum Cronicon Spalatinum scriptor Gothos illos appellat, forsam (!) quia ad Iustiniani imperatoris tempora Slovinorum nomen scriptores latuit omnino ut supra ex Cromero diximus. (M, f. 44r)

Iz navedenih primjera preuzetih iz triju povijesnih vrela važnih za povijest Slavena, moguće je zaključiti da se u tom kronološkom nizu historiografskih interpretacija istog događaja – provale Gota / Slavena u Dalmaciju, Zavorović pokazao najviše kritičan prema Tomi Arhidakonu kao i prema tzv. gotskoj teoriji o porijeklu Slavena koja je dijelom proizišla upravo iz Tomina teksta. Dok je Orbini još uvijek razmjerno podložan autoritetu starijih izvora (*Ljetopis Popa Dukljanina* i *Historia Salonitana*) te Slavene čas poistovjećuje s

⁹⁷ Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 89.

Gotima, a čas o njima piše kao o osvajačima koji su zajedno s Gotima opustošili Dalmaciju – Zavorović jasno odbacuje tzv. gotsku teoriju, pri čemu najvažniju ulogu imaju upravo njegovi proizvoljni autorski zahvati i izmjene etnonima tih dvaju naroda.

Zavorovićev mlađi sugrađanin Ivan Tomko Mrnavić u svojem je djelu *De Illyrico caesaribusque Illyricis* također posegnuo za tekstom *Historia Salonitana*. Prema filološkim istraživanjima Tamare Tvrtković, Toma Arhiđakon je pisac kojeg Mrnavić koristi, ali ga ne spominje u popisu izvora s početka svojeg djela,⁹⁸ što je s obzirom na principe navođenja korištenih izvora u humanističkih pisaca povijesti bio čest slučaj.

Tijekom filološke analize prve knjige djela *De rebus Dalmaticis* ustanovljeno je da se Zavorović na Tomu Arhiđakona poziva pri pokušaju određenja drevnih granica Dalmacije, za koje pokušava dokazati da su u prošlosti bile mnogo šire.⁹⁹ Riječ je o zadnjem odlomku Tomina poglavlja *Cathalogus arhiepiscoporum de quibus extat memoria*,¹⁰⁰ kojim se poslužio i Ivan Tomko Mrnavić.¹⁰¹ Premda usporedba svih spomenutih dijelova teksta nije pokazala neke važnije razlike u čitanju,¹⁰² podatak da kod Mrnavića i Zavorovića nalazimo isti citat iz Tome Arhiđakona ukazuje na mogućnost da je Mrnavić čitao djelo *De rebus Dalmaticis* i tako u istom kontekstu preuzeo spomenuti citat.

Među odlomcima Mrnavićeva teksta koji su nam važni za usporedbu s onima iz djela *De rebus Dalmaticis*, valja izdvojiti i sljedeći citat koji govori o bijegu stanovnika Salone na susjedne otoke:

⁹⁸ Tvrtković, *Između znanosti*, str. 109.

⁹⁹ M, f. 7r.

¹⁰⁰ Toma, str. 54.

¹⁰¹ Tvrtković, *Između znanosti*, str. 116.

¹⁰² Zavorović i Mrnavić na tom mjestu parafraziraju Tomu, no s određenim razlikama u opisu geografskog smještaja pojedinih toponima. Kod Tome stoji: ... *ab oriente Delmina ... ab occidente Carinthia uersus mare usque ad oppidum Stridonis, quod nunc est confinium Dalmatie et Ystrie, ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare Dalmaticum cum tota Maronia et Chulmie Ducatu.*, Toma, str. 54. Zavorović piše: ... *ab oriente civitas Delmina, ab occidente Carinthia, a septentrione Danubium, a meridie Adriaticum...*, (M, f. 17r). Kod Mrnavića stoji: ... *ab oriente Carinthia versus mare, ab Aquilone vero a ripa Danubii usque ad mare Dalmaticum cum tota Maronia et Culmiensi ducatu.* Tvrtković, *Između znanosti*, str. 116.

*Thomas Spalatensis Archidiaconus ante quadringentos annos de praesulibus Salonitanos scribens, tradit Salonitanos nimirum cives urbe eorum a barbaris eversos se ad insulas Dalmatiae recepisse in eisque diu commoratos fuisse.*¹⁰³

Usporedimo li taj odlomak s Tominim izvornikom, jasno je da Mrnavić parafrazira poglavlje *Qualiter ad insulas Salonitani fugerunt* koje opisuje kako su Salonitanci pobjegli na Šoltu, Brač, Hvar, Vis i Korčulu.¹⁰⁴ No u tom se odjeljku Tomina teksta ne spominje tko je razorio Salonu. Mrnavić u svojem djelu piše: *tradit Salonitanos nimirum cives urbe eorum a barbaris eversos.*

Parafrazirajući Tominu epizodu o propasti Salone i egzodusu njezinih stanovnika, Mrnavić očito nije prihvatio njegovu misao iz prethodnog poglavlja (*Qualiter Salona capta est*) u kojoj splitski arhiđakon piše kako se «priča da je Salona bila razorena u vrijeme Gota.»¹⁰⁵ Usporedimo li s time i sljedeći citat iz djela *De rebus Dalmaticis*, uočit ćemo ključnu razliku u interpretaciji iste epizode u djelima dvojice šibenskih humanista:

Nam etiam in Spalatensi cronica excidium Salonae a Slovinis factum fuisse legimus. (M, f. 50v)

Toma propast Salone uz izvjesne rezerve pripisuje Gotima,¹⁰⁶ Zavorović u skladu sa svojim već dokazanim protugotskim stavom taj događaj pripisuje Slavenima, a Mrnavić relativno neutralno prenosi da su Salonu razorili barbari. Mrnavićevo uvođenje barbara umjesto Tominih Gota moguće je okarakterizirati kao autorski zahvat čije motive, po svemu sudeći različite od Zavorovićevih, tek treba razmotriti. Zavorović pri citiranju starijih izvora, kakav je i *Historia Salonitana*, ustraje na autorskim zahvatima koji su u skladu s njegovom kritikom tzv. gotske teorije o porijeklu Slavena te etnonim *Goti* zamjenjuje etnonimom *Slaveni*. Mrnavić, pak, kao razoritelje Salone spominje barbare, što se podudara s njegovom

¹⁰³ Tvrčković, *Između znanosti*, 113.

¹⁰⁴ *Toma*, str. 38.

¹⁰⁵ *Toma*, str. 31.

¹⁰⁶ *Qualiter autem finaliter euersa fuerit, non satis perspicuum est.* *Toma*, str. 30.

idejom o tome da Goti, ali niti Slaveni nikada nisu zauzeli Dalmaciju,¹⁰⁷ što i objašnjava zašto on u svojoj parafrazi Tomina djela koristi takav neodređeni termin. No Mrnavićevi *barbari* u tom dijelu teksta zapravo funkcioniraju jednako kao i Zavorovićevi *Slaveni*. Naime, za razliku od nekih drugih hrvatskih humanista (npr. Pribojević i Orbini), Zavorović i Mrnavić ne poistovjećuju Gote sa Slavenima i donose vlastito viđenje etnogeneze Slavena. Mrnavićevoj ideji je svojstveno i to da pokušava dokazati da su Goti i Slaveni zajedničkog, ilirskog porijekla.¹⁰⁸

Iz svega navedenog mogli bismo naslutiti da se kod obojice šibenskih humanista, čija su najvažnija djela nastala početkom 17. st, javlja određena potreba kritike starijih izvora ali i stavova ranije humanističke historiografije. Ta je kritika još uvijek razmjerno neartikulirana, a svoju pojavnost nalazi u obliku proizvoljnih autorskih zahvata na razini leksika.

¹⁰⁷ Usp: *Nec credas mentientibus, ut supra dixi, Gothos Germanicam gente tenuisse aliquando Dalmatiam, multo minus Slavos asserentibus; nam licet Tosile regis Gothorum gentilis quidam Dalmatię Regnum cum potestate tenuerit, non tamen Gothi fuere Germani, ut fuse probavimus. Slavos etiam abfuisse p̄sertim ab inferiori Dalmatia, Slavonicum Regnum inter Savum et Dravum fluvios situm testatur. Si enim Dalmatia positi Slavi essent, in Dalmatia, non in Pannonia Savensi, sive Interamnensi Regnum haberetur Sclavonicum.* p. 184, Tamara Tvrtković, transkripcija.

¹⁰⁸ *Ad hęc dixerim: Etiam si id probari possit, quod dicis Gothos Dalmatiam invasisse, non tamen inde sequeretur, vel Dalmatas p̄sentes esse aliene gentis ab antiquis Illyricis, vel linguam Dalmatarum vetustam, cum progenie immutatam, etenim iam demonstravimus Gothos, sive Gethas tam lingua, quam moribus fuisse Illyricos...* p. 184, Tamara Tvrtković, transkripcija.

2. 10. *Rerum Hungaricarum decades* Antonija Bonfinija u Zavorovićevu *De rebus Dalmaticis*

Antonio Bonfini, talijanski humanist i povjesničar, autor monumentalne povijesti Ugarske – *Rerum Hungaricarum decades*,¹⁰⁹ bio je rado citiran izvor među važnim hrvatskim humanističkim i novovjekovnim piscima povijesti (npr. kod Tuberoni, Orbini, Zavorovića, Mrnavića i dr.). Budući da je Bonfini kao dvorskog povjesničara angažirao ugarsko-hrvatski kralj Matijaš Korvin (1458.-1490.), i to sa zadaćom da napiše povijest Ugarske,¹¹⁰ moguće je da su dalmatinski humanisti rado posezali za njegovim djelom i zbog toga što su mnogi od njih i sami djelovali upravo unutar «Korvinova kruga», koji im je, barem u svojem začetku, pružao izvrsne uvjete za kulturni rad.¹¹¹

Premda je Dinko Zavorović živio i stvarao gotovo stoljeće i pol nakon Korvina i njegova kulturnog kruga, način na koji je u svoje djelo *De rebus Dalmaticis* smjestio Bonfini, dijelom svjedoči o još uvijek snažnim kulturnim utjecajima važne povijesne epohe koju su uvelike obilježili i hrvatski pregaoci s dvora kralja Matijaša Korvina. Uz to, u Zavorovićevu posezanju za djelom *Rerum Hungaricarum decades* može se iščitati i njegovo nastojanje da pišući o povijesti Dalmacije već i samim odabirom izvora istakne vlastitu naklonost prema Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu, odnosno, protivljenje politici Mletačke Republike.

¹⁰⁹ Prvo nepotpuno izdanje djela *Rerum Hungaricarum decades* objavio je M. Brennerus, (Basel, 1543.), a prvo cjelovito izdanje J. Sambucus, (Basel, 1568.). *Repertorium fontium historiae medii aevi*, vol. II., Fontes A-B, Istituto storico Italiano per il medio evo, Romae, 1967., str. 556. Podatak o prvom (cjelovitom) izdanju tog Bonfinijeva djela navodimo zbog boljeg razumijevanja njegove recepcije među dalmatinskim humanistima.

¹¹⁰ Bonfini, Antonio, *Enciclopedia Italiana*, vol. 7., 1930., Istituto Giovanni Treccani, Roma, str. 400.

¹¹¹ Poticaj formiranju humanističkog kruga na Korvinovu dvoru dao je Ivan Vitez od Sredne (1400.-1472.), diplomat i ostrogonski nadbiskup, koji je kao mecena pomagao razvoj znanosti u Hrvata. Međutim, nakon početnog entuzijazma, hrvatski su humanisti s vremenom počeli uvidati da Korvin kulturni krug uvelike koristi za promicanje vlastitih političkih interesa, što je dovelo i do sukoba s mnogim istaknutim hrvatskim humanistima. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003., str. 101-103. Klaniczay, Tibor, Hungary, u: *The Renaissance in National Context*, [ed. Roy Porter and Mikuláš Teich], Cambridge University Press, Cambridge, 1992., str. 164-166.

Filološka analiza Zavorovićeva djela nesumnjivo je potvrdila da je Antonio Bonfini s četrdeset referencija u svim knjigama od druge do osme djela *De rebus Dalmaticis* daleko najviše citiran povijesni izvor. Zavorović tog pisca najčešće najavljuje riječima *teste Antonio Bonfinio* ili samo *teste Bonfinio*. U dvanaest od ukupno četrdeset referencija uz Bonfinija nalazimo i ime Pietra Giustiniana (*teste Petro Iustiniano et Antonio Bonfinio*) – talijanskog humanističkog povjesničara, autora djela *Rerum Venetarum ab urbe condita ad annum 1575. historia*. Detaljnija analiza takvih dijelova Zavorovićeva teksta pokazala je da se radi isključivo o citatima preuzetim iz Bonfinijeva djela, kojima Zavorović na tematski podudarnim mjestima dodaje referenciju na Giustinianovo djelo, ali Giustiniana na tim mjestima uopće ne citira. Ipak, u sklopu pojedinih tema koje se tiču odnosa stanovništva dalmatinskih gradova spram mletačke i ugarske vlasti¹¹² Zavorović se istovremeno poziva na Bonfinija i Giustiniana, ujedinjujući time dva politički suprotstavljena historiografska očišta.

Analiza tema o kojima Zavorović piše služeći se Bonfinijem pokazuje da je šibenski povjesničar najviše koristio citate koji se odnose na povijesna zbivanja u dalmatinskim gradovima i u Dalmaciji, kao regionalnoj cjelini izloženoj dugotrajnim političkim pretenzijama Mletačke Republike i Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Budući da je primjera iz Bonfinijeva djela u Zavorovićevu tekstu zaista mnogo, izdvojit ćemo nekoliko primjera koji ukazuju na koji je način Zavorović koristio djelo *Rerum Hungaricarum decades*.

Sadržajna analiza djela *De rebus Dalmaticis* potvrđuje da je Zavorović u Bonfiniju pronašao dovoljno autoritativan povijesni izvor uz pomoć kojeg je mogao izgraditi velik dio teksta posljednjih pet knjiga svojega djela. Uzmemo li u obzir činjenicu da su peta i sedma knjiga djela *De rebus Dalmaticis* u cijelosti napisane isključivo na temelju citata iz Bonfinijeva djela i isprava, jasno je koliko je taj pisac Zavoroviću bio važan. Takav je

¹¹² Usp. M, f. 71v; o tome kako je venecijanski dužd Dominik krenuo u opsadu Zadra i Dalmacije, M, f. 79v; o tome kako su se Zadranj oslobodili vlasti Venecije, a njihov primjer su slijedili i drugi gradovi, M, f. 90v; o tome kako je Mihael Vitalis odmetnute dalmatinske gradove Zadar, Šibenik i Split vratio pod mletačku vlast, M, f. 95r; o tome kako su se Zadranj od Venecije odmetnuli k Beli III.

Zavorovićev pristup donekle moguće objasniti njegovom naklonošću prema kulturnom ozračju Korvinova dvora unutar kojeg je Bonfinijevo djelo i nastalo. Osim toga, djelo *Rerum Hungaricarum decades* u razmjerno širokom vremenskom rasponu opisuje mnoštvo važnih povijesnih zbivanja s područja Dalmacije, što se podudara s glavnom temom Zavorovićeve djela.

Zavorović Bonfinija citira u vezi s Atilinim pustošenjem Dalmacije i Istre (2. knjiga), Krešimirova i Zvonimirova dolaska na vlast (3. knjiga), a najveći broj citata iz djela tog autora posvećen je vladavini Arpadovića i Anžuvina (od 4. do 8. knjige) te borbama koje su Ugarska i Venecija vodile za prevlast nad Dalmacijom. U tom se smislu posebno ističu peta (M, ff. 90r-94v) i sedma knjiga (M, ff. 110r-122v) djela *De rebus Dalmaticis*, u kojima Zavorović isključivo na temelju Bonfinija i isprava piše o vladavini Kolomanova sina Stjepana te o Ludoviku I. Anžuvincu i opsadi Zadra.

Filološka analiza Zavorovićeve i Bonfinijeva teksta pokazala je da šibenski povjesničar djelo *Rerum Hungaricarum decades* donosi u obliku doslovnih citata u kojima izostaju autorski zahvati kakve smo susretali u dijelovima teksta preuzetim od Tome Arhiđakona i Marka Marulića, odnosno Popa Dukljanina. Ovom će prilikom biti navedeno samo nekoliko najslikovitijih primjera, koji svjedoče o Zavorovićevu načinu korištenja tog izvora.

Prvi citat (M, ff. 86r-86v) tipičan je primjer Zavorovićeve preuzimanja političke ideologije ugarskog dvora. Taj dio teksta opisuje Kolomanov trijumf nakon pobjede nad Mlečanima, a lokalno ga stanovništvo u slavlju uzdiže do besmrtnosti. Sličnih primjera u kojima mjesni puk slavi uspostavu ugarske vlasti u Dalmaciji u djelu *De rebus Dalmaticis* ima više, a ta su mjesta važna zato što svjedoče o načinu na koji Zavorović koristi izvore kako bi indirektno iznio vlastite političke stavove, odnosno svoje protivljenje Veneciji i naklonost prema ugarskoj kruni. Tome u prilog govori i činjenica da Zavorović vezano uz dva važna

povijesna događaja – opsadu Zadra i Ladislavovu prodaju Dalmacije Veneciji citira upravo Bonfinija, ugrađujući time u svoje djelo određena politička stajališta ugarske krune.¹¹³

Neosporno je da je djelo *De rebus Dalmaticis* pisano rukom autora izuzetno nesklonog politici Venecije te spremnog između Osmanskog Carstva, Mletačke Republike i Ugarsko-hrvatskog kraljevstva prikloniti se ovom posljednjem. Osim velikog broja referencija na Bonfinija, Zavorovićevu sklonost ka tom piscu otkriva i izostanak autorskih zahvata u tekst citiranog izvora. Bonfini je za Zavorovića bio veliki historiografski autoritet u čiji povjesničarski rad nije želio dirati. Barem to nije činio na način kao što je to činio sa starijim izvorima za hrvatsku povijest – djelom *Historia Salonitana* i *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*.

Brojne autorske intervencije u starijim izvorima i njihov izostanak pri citiranju humanističkih pisaca povijesti govore u prilog zaključku da je Zavorović s pozicije humanista, koji svoja djela piše na prijelazu iz 16. u 17. st., spreman kritizirati zastarjele povijesne teorije, poput one o etnogenezi Slavena i postanku njihova jezika i pisma. Međutim, što su se izvori koje je koristio više približavali njegovu vremenu, Zavorović je u njima sve više tražio uzore i modele za pisanje, a sve manje nedostatke.

¹¹³ *Multi quoque illius provinciae nobiles et plerique regali (!), non invito rege, raso capite, velut in novam libertatem asserit (!), ante triumphum processere, ut rex non tam de victis Venetis, quam liberatis Dalmatis, rite triumphare videretur. Spectatum passim occurrebant ex omni genere homines, qui et victoribus et sociis congratulantur et frequenti spectaculo regiam gloriam honestarent. Ad Albam demum et divorum regum monumenta perventum, ubi longe maiore pompa triumphatum. Supplicationes solenni (!) more celebratae, multa basilicae, cum hostium signis, affixa spolia, et actae divis gratiae. Quare hoc praeclarissimo tantum facinore, Colomannum immortalitate dignum omnes censuere.* M, f. 86r-86v. Usp. Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, dec. II., lib. V., str. 247.

Exacto induciarum quae diximus cum Venetis tempore Ludovicus rex inito cum Leopardo (!) Austriae duce et cum Francisco Carario, foedere, cum exercitu, hinc Dalmaticam (!), quadraginta millibus hominum, Pannonici Venetici vero annales, cum centum millibus in hoc bellum descendisse prodiderunt innumerabilibus (!) itaque copiis Adriaticum tractum inundavit uno nanque tempore Iadram, Sibenicum, Spalatum, Tragurium, Enonamque obsedit. M, f. 116r. Usp. Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, dec. II., lib. X, str. 350.

Qui autem Venetos caeteram Dalmatiam ab eo mercatos tradidere erant. Quoniam (!) pacto Veneti in gerendis rebus prudentissimi, centies mille aureum pro emenda a Ladislao (!), quam vendere non poterat, Dalmatia erogassent, quia Hungarici iuris erat, atque Sigismundi, et non Ladislavi tunc auspiciis regebantur. Namque profecto, in re vana ac futili tantam pecuniarum iacturam Veneti fecissent. Ladislavus spe sua frustratus, in Apuliam regressus est. M, f. 132r. Usp. Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, dec. III., lib. II, str. 391.

2. 11. *Rerum Hungaricarum decades* Antonija Bonfinija kod Tuberona, Orbinija i Mrnavića

Čest je slučaj da su u djelima hrvatskih povjesničara tijekom humanizma bili zastupljeni i novovjekovni pisci. Antonio Bonfini svakako je bio jedan od važnijih novovjekovnih izvora za povijest Ugarske, ali i Hrvatske. Bonfinijevo djelo *Rerum Hungaricarum decades* koristili su Ludovik Crijević Tuberon, Mavro Orbini i Ivan Tomko Mrnavić.¹¹⁴

Prema preliminarnim istraživanjima i sadržajnoj usporedbi Zavorovićeve teksta s Bonfinijevim citatima u djelima spomenute trojice pisaca, pokazalo se da nema važnijih tematskih preklapanja, jer svatko od njih u svoje djelo na temelju Bonfinija preslikava neki drugi povijesni događaj. Unatoč tome, u ovome dijelu rada analizirat će se Tuberonov, Orbinijev i Mrnavićev rad na Bonfinijevu djelu *Rerum Hungaricarum decades*, te će se pokušati odrediti važnost koju je taj izvor imao za spomenute autore.

Tuberon Bonfinijevo djelo citira vezano uz povijesna previranja koja su u Ugarskoj nastupila nakon smrti kralja Matijaša Korvina. Pritom valja ukazati na pretpostavku Vlade Rezara, koji napominje da je djelo *Rerum Hungaricarum decades* u to doba još uvijek bilo u rukopisu, te da se Tuberon njime možda služio za svojeg boravka u Ugarskoj ili da ga je vjerojatno dobio posredstvom svojeg mecene, nadbiskupa Grgura Frankapana. Iako je Tuberon o vremenski bliskim događajima, među koje bismo mogli ubrojiti i smrt Matijaša Korvina, katkad pisao i na temelju vlastitih zapažanja, taj je trenutak u njegovu povijesnom djelu opisan na temelju citata iz *Rerum Hungaricarum decades*.¹¹⁵ Rezar napominje da se Tuberonov opis Korvinova sprovoda u potpunosti poklapa s Bonfinijevim,¹¹⁶ što opet ukazuje

¹¹⁴ Vinko Pribojević ispušten je u sklopu ove analize jer ne citira Antonija Bonfinija. Usp. Pribojević, *O podrijetlu*, str. 47-104; Tvrtković, *Između znanosti*, str. 131.

¹¹⁵ Rezar, Uvodna studija, str. XXXIX.

¹¹⁶ Rezar, Uvodna studija, bilj. 118., str. LXXXV.

na autoritet koji je taj talijanski povjesničar imao među hrvatskim humanistima. Znajući da je Tuberon s jednakim pouzdanjem vjerno prenosio i izvatke iz djela Flavija Bionda i Marka Antonija Sabellica, čini se da je talijanska humanistička historiografija za tog pisca bila vrhunski uzor, ali i model za pisanje povijesnog djela, kojem se potpuno vjerovalo.

Mavro Orbini, mlađi Tuberonov sugrađanin, pišući o kraljevstvu Slavena, u stilu pravog humanističkog erudita, citira većinom suvremena djela talijanske, ugarske, danske, švedske, norveške, njemačke i poljske nacionalne historiografije. Uzmemo li u obzir to da je njegovo stvaralaštvo ponajviše obilježila panslavistička ideologija te nekritičan pristup povijesnim činjenicama, koje je često donosio u nespojivoj kombinaciji stvarnog i nestvarnog,¹¹⁷ u Orbinija ne treba očekivati nagovještaj kritike izvora, kakav nalazimo kod Zavorovića.

Djelo *Rerum Hungaricarum decades* Antonija Bonfinija Orbiniju je, uz ostale izvore, poslužilo za opis dolaska južnih Slavena iz Skandinavije te za opis opsade Beograda (1456.).¹¹⁸ Važan je dio teksta u kojem Orbini pokušava dokazati autohtonost slavenskog stanovništva na Balkanu, pa se poziva na prvu knjigu prve dekade Bonfinijeva djela, u kojoj pronalazi argument za to da su Slaveni prije provale Huna živjeli zajedno s Rimljanima na području Dacije.¹¹⁹

Iako, u usporedbi sa Zavorovićem, Orbini ne donosi niti toliko brojne niti toliko opširne dijelove Bonfinijeva teksta, iz djela *Il Regno de gli Slavi* jasno je da je talijanski povjesničar za njega važan pisac, kojeg u svojem kompilatorskom historiografskom pristupu veže uz ključno pitanje o autohtonosti Slavena, pritom uopće ne sumnjajući u istinitost Bonfinijeve teorije.

¹¹⁷ Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 10-11, 21., 35.

¹¹⁸ Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 21.

¹¹⁹ «Pisci općenito dijele mišljenje da ovi narodi u prošlosti nastavahu Daciju pod imenom Dačani, te da prije provale Huna (kako piše Bonfini u I. Dekadi, knjizi prvoj) življahu u tim krajevima zajedno s Rimljanima, a spomen na to sačuvao se u Daciji sve do danas.» Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 167.

Slično je i kod Mrnavića – sudeći prema dijelu njegova opisa Panonije u *De Illyrico caesaribusque Illyricis*, Zavorovićev mlađi sugrađanin s jednakim pouzdanjem najavljuje da će se pri opisu Panonskog kraljevstva u doba ugarske vladavine poslužiti upravo Bonfinijem i još nekim piscima.¹²⁰ U tematskom i sadržajnom smislu, između Zavorovićeve i Mrnavićeva djela nema dodirnih točaka, jer je Zavorović odabir citata ograničio na one koji se tiču Dalmacije. Ipak, na planu načina korištenja Bonfinijeva teksta između Zavorovićeve i Mrnavićeva djela postoje određene razlike. Mrnavić unatoč još uvijek prisutnom kompilatorskom pristupu izvorima, preuzete dijelove Bonfinijeva djela ne citira doslovno, nego ih parafrazira, dok kod Zavorovića nalazimo četrdeset većih izvadaka teksta koji se u potpunosti poklapaju s djelom *Rerum Hungaricarum decades*.

Kada je u pitanju Bonfini, jasno je da je Zavorović od sve trojice spomenutih povjesničara najopsežnije koristio upravo djelo tog autora. Konačan rezultat je da je u djelu *De rebus Dalmaticis* znatan dio dalmatinske povijesti zapravo opisan iz perspektive talijanskog historiografa s dvora ugarsko-hrvatskog kralja. Istina, Zavorović za razdoblje ugarske vlasti u Dalmaciji koristi i brojne isprave. Ipak, kada je riječ o Bonfiniju, posve nekritičan Zavorovićev stav prema tekstu tog pisca u opreci je s njegovim tretmanom Tome Arhiđakona i Popa Dukljanina, koji na vidjelo iznosi brojne Zavorovićeve autorske zahvate u tekst njihovih izvornika. Povjerenje s kojim su se u Bonfinija ugledali Tuberon, Orbini i Mrnavić, dokazuje da je taj povjesničar mnogima služio kao pouzdan izvor povijesnih podataka, ali i uzor za sastavljanje vlastitog povijesnog djela.

¹²⁰ *Pannonici Regni amplitudinem maiestatem ac prestantiam regnantibus Ungaris ex Bonfinio aliisque amplioribus licet intueri declinationem, ne dicam interitum, nos, nostrique parentes miserando spectaculo contemplati sumus, causam communi adulantium more apud plerosque potentia inferior, posteritateque nulla observandus ac reverendus subit Ioannes rex et quanta iniuria, qui noverit de Regni Ungarici Corona, libera et absoluta dispositione deliberasse super Regnicolas, non vero Reges ab eis electos non dubitabit potiori iure.* (p. 210). Tvrtković, transkripcija, str. 222; Tvrtković, *Između znanosti*, str. 117.

2. 12. Neki slabije poznati i izgubljeni narativni izvori u djelu *De rebus Dalmaticis*

U Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis* sačuvani su fragmenti nekolicine izgubljenih povijesnih djela nekih danas sasvim nepoznatih ili slabo poznatih srednjovjekovnih i novovjekovnih pisaca. Unatoč tome što su pojedini Zavorovićevi citati takvih izvora katkad zaista oskudni i svode se na tek nekoliko redaka teksta, ta mjesta pružaju dokaze o djelima oko čijeg je postojanja katkad bilo i dvojbi od strane historiografske struke.

Izvori citirani u djelu *De rebus Dalmaticis*, o čijim se autorima danas ne zna ništa ili se zna sasvim nedovoljno, a njihova se djela smatraju izgubljenima ili nedostupnima, pripadaju još uvijek nepoznatom piscu *Života sv. Ivana Trogirskog*, Mihovilu Solinjaninu, Baltazaru Splicićaninu, Mateju Izaru i Corradu Velmediju.

O tome koliko je historiografija tijekom proteklih desetljeća i stoljeća o spomenutim piscima malo doznala svjedoči i činjenica da u suvremenim enciklopedijama, leksikonima i priručnicima o nekima od njih nije zabilježen niti jedan podatak, a radovi pojedinih istraživača spominju tek fragmentarne podatke koji ne pružaju cjelovitu sliku o njihovu životu i opusu. Takvo je stanje razumljivo i očekivano s obzirom na činjenicu da se o spomenutim autorima još tijekom humanizma piše kao o slabo poznatima.¹²¹ Cilj ovoga dijela rada jest da pokuša barem dijelom nadopuniti dosadašnja saznanja o slabije poznatim i izgubljenim povijesnim izvorima.

2. 12. 1. *Beati Ioannis Traguriensis episcopi vita* (nepoznat autor, vjerojatno 12. st.). O autoru tog djela ne zna se ništa. *Život sv. Ivana Trogirskog* povijesni je dokument koji opisuje prijelaz 11. na 12. stoljeće, kada je završila vladavina dinastije hrvatskih narodnih vladara, a na prijestolje stupio ugarski kralj Koloman. Djelo je sastavljeno neposredno nakon svečeve

¹²¹ *Nominantur etiam ex non vulgatis a Mauro Orbino Michael Salonitanus et Baldasar Spalatensis, et a Zavoreo Matheus Izarus, quos mihi hactenus videre non licuit ...* Lučić, *O kraljevstvu*, str. 362.

smrti 1111. Taj je tekst u prerađenoj verziji 1203. objavio trogirski notar i arhiđakon Treguan. U 16. st. isti je spis objavio trogirski diplomat Ivan Statilić, a u 17. st. trogirski povjesničar Ivan Lučić. Tekst je kasnije preuzeo i u sklopu monumentalnog povijesnog djela *Illyricum sacrum* objavio talijanski isusovac Daniele Farlati i popratio ga vlastitim bilješkama.

Dio teksta *Života sv. Ivana Trogirskog* u djelu *De rebus Dalmaticis* donesen je na jednom mjestu u četvrtoj knjizi, i to u obliku opširnijeg citata koji zauzima M, ff. 84r-85v uz opasku: *Interea Iohannes Traguriensis episcopus (ut eius vita legitur).*¹²²

Na ovom se mjestu nameće pitanje provenijencije spisa dostupnog Dinku Zavoroviću, a iz prethodno izloženih podataka logično bi bilo pretpostaviti da je šibenski povjesničar pristup tom djelu imao preko trogirske obitelji Statilić s kojom je bio povezan preko svoje supruge Klare Vrančić, čija je baka Marijeta pripadala upravo toj obitelji.¹²³

Na planu korištenja tog izvora, inače važnog povijesnog svjedočanstva o dobu dolaska Arpadovića na vlast, valja spomenuti da je Zavorović u tematskom smislu navedeni citat uklopio u opis zbivanja koja su se odigrala u dalmatinskim gradovima neposredno nakon Kolomanova stupanja na prijestolje. U sklopu humanističke metodologije rada na izvorima citat iz *Života sv. Ivana Trogirskog* pokazuje da Zavorović pojedine izvore promišljeno integrira u tematske cjeline.

2. 12. 2. Baltazar Splicićanin, (*Balthasar Spalatensis, Baldassare di Spalato*, vjerojatno 16. st.), hrvatski humanist i povjesničar. Njegovo djelo *Origine di Spalato* je izgubljeno, no Šime Ljubić napominje da je neko Baltazarovo djelo na talijanski preveo izvjesni Marco Alanadi, i to pod naslovom *Delle cose della nazione illirica*.¹²⁴ Fragmenti izgubljenog Baltazarova izvornika u obliku citata na temu povijesti dalmatinskih gradova (među kojima Kotora i

¹²² Usp. Prilog. 3., str.

¹²³ Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, str. 69. i 77.

¹²⁴ Mažuranić, *Izvori dubrovačkoga historika*, str. 132.

Perasta) i njihova postanka, nalaze se u djelima Mavra Orbinija i Jakova Lukarevića.¹²⁵ Za tekstom Baltazara Splićanina posegnuo je i Ivan Tomko Mrnavić, spominjući uz njega i Mihovila Solinjanina kao pisca djela o povijesti Ilirika. Međutim, Mrnavić u vezi s time izričito piše *quae tamen ad manus habere potui nunquam*.¹²⁶

Tematika uz koju Zavorović vezuje citate iz izgubljenog djela Baltazara Splićanina, vrlo je slična onoj kakvu nalazimo u odlomcima iz istog autora u djelima Orbinija i Lukarevića. Riječ je o dva citata iz treće knjige djela *De rebus Dalmaticis* (M, f. 57r i ff. 61r-61v) o povijesti Budve i Kotora, pri čemu Zavorović Baltazarov citat o osnutku Kotora izravno nadovezuje na dio teksta iz djela Mihovila Solinjanina. Citati su najavljeni riječima *ut Baldasar Spalatensis scriptum reliquit i quod Baltassar Spalatensis refert*.¹²⁷

2. 12. 3. Izaro, Matej, (*Mattheus Izarus, Matteo Izaro*, početak 16. st.) rođen je u Baru u obitelji Izaro od majke Albanke i oca Slavena, a iz rodnog grada otišao je zbog ratnih sukoba s Osmanlijama. Kasnije dolazi u Dalmaciju, u Zadar, gdje radi u civilnoj kancelariji zadarskog kneza. Sudjelovao je u borbama protiv Osmanlija, čime je stekao veliku naklonost i povjerenje mletačkih vlasti. Autor je povijesnih spisa *Commentaria Illyrica* (spomenutih kod Dinka Zavorovića) i *Dissertatio intorno le cose dell'Albania* (djelo je sačuvano u rukopisu). I Lučić u *De Regno Dalmatiae et Croatiae* spominje Mateja Izara kao autora čije djelo nije uspio vidjeti, ali je o njemu saznao preko Zavorovića.¹²⁸

Izaro je među istaknutim dalmatinskim humanistima bio razmjerno slabo poznat autor. O tome možda najbolje svjedoči podatak da njegova djela nisu citirali neki važniji Zavorovićeви suvremenici – Orbini, Lukarević i Faust Vrančić.¹²⁹ Ipak, djelo *Commentaria*

¹²⁵ Lučić, *O kraljevstvu*, str. 428.

¹²⁶ Tvrtković, *Između znanosti*, str. 109-110.

¹²⁷ Usp. Prilog 4., str.

¹²⁸ Usp. bilj. 106; Stipišić, Jakov, Regesta pergamena iz zbirke obitelji Fanfogna Garagnin u muzeju grada Trogira, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU*, sv. 20., Zagreb, 2002., str. 292.

¹²⁹ Tvrtković, *Između znanosti*, str. 133.

Illyrica tog slabo poznatog pisca pri opisu pokrajine Epir spominje Ivan Tomko Mrnavić.¹³⁰ Kako je Mrnavić zapravo došao do tog Izarova djela za sada nije moguće pouzdano utvrditi, no postoji mogućnost da ga je s neobjavljenim tekstom tog pisca upoznao Dinko Zavorović, koji je, sudeći prema spomenutoj opaski Ivana Lučića, ali i prema načinu na koji sam Zavorović citira Izara, bio među rijetkim hrvatskim humanistima koji su zaista imali pristup djelu *Commentaria Illyrica*.

Pri identifikaciji dijelova teksta koje je Zavorović preuzeo iz Izarova djela prva je otegotna okolnost bila ta da citirani povijesni izvor nije bio dostupan, pa samim time nije bilo moguće usporediti Zavorovićeve citate za koje se pretpostavlja da bi mogli biti preuzeti iz Izarova djela *Commentaria Illyrica*. Istraživanje je dodatno otežavala Zavorovićeva (ili prepisivačeva) nemarnost pri bilježenju izvora, tako da u čitavom djelu *De rebus Dalmaticis* nalazimo tek jedan izričit spomen imena Mateja Izara i njegova djela (M, f. 50v), i to u kontekstu razaranja Salone opisanog u trećoj knjizi:

... et ideo expugnationem hanc a Ratimerio, Dalmatiae rege, factam fuisse posui, ut in quibusdam fragmentis scripturarum fide dignis apud Matheum Izaro et suis Commentariis Illyricis nondum publicatis vidi. (M, f. 50v)

Navedeni bi se Zavorovićev autorski komentar mogao odnositi na prethodni dio teksta djela *De rebus Dalmaticis* (M, ff. 47v-50r), smješten između citata iz Marulićeva *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* (M, f. 47v) i kratke referencije na djelo *Historia Salonitana* (M, f. 50r). Budući da su okolni citati uspješno identificirani, moguće je, premda ne i jasno naznačeno u samom rukopisu Zavorovićeva djela, da je sljedeći dio teksta o Ratimirovu razaranju Salone jedan od rijetkih danas dostupnih fragmenata Izarova djela *Commentaria Illyrica*:

¹³⁰ Tvrčković, *Između znanosti*, str. 110.

Moguće je da to nije jedini citat koji je Zavorović preuzeo od Izara. Tijekom analize djela *De rebus Dalmaticis* uočena su još četiri veća citata na temu povijesti Dubrovnika i Kotora (M, ff. 101r-101v, ff. 117v-119v, ff. 121r-121v i ff. 122v-124v), koji bi, s obzirom na tematiku, ali i kakvoću latinizata također mogli potjecati iz Izarova *Commentaria Illyrica*.¹³¹ Međutim, ti dijelovi teksta nisu sa sigurnošću identificirani. Budući da u tekstu rukopisa *De rebus Dalmaticis* na tim mjestima nema nikakve popratne bilješke s naslovom djela ili imenom autora od kojeg je tekst preuzet, s obzirom na tematski kontekst pretpostavili smo da bi možda mogla biti riječ o citatima iz Lukarevićeva *Copioso Ristretto degli annali di Ragusa*. Ipak, detaljnija filološka analiza pokazala je da između Lukarevićeva djela i neimenovanih Zavorovićevih citata ne postoji veza. Na ovom ćemo mjestu ipak navesti spomenute dijelove teksta koji redom donose prikaz povijesnih prilika u Dubrovniku i Kotoru te opisuju političke odnose među tim gradovima:

O Izaru se niti danas ne zna mnogo, a suvremena znanstvena istraživanja o tom povjesničaru izuzetno su malobrojna. Valja izdvojiti vrijedne podatke o Mateju Izaru do kojih je, istražujući pergamene (br. 261-331.) iz zbirke obitelji Fanfogna Garagnin u Muzeju grada Trogira, došao Jakov Stipišić.¹³² Na temelju Stipišićevih istraživanja doznajemo i neke do sad nepoznate podatke iz Izarova života koji se ponajviše odnose na njegovo djelovanje u sklopu diplomatske službe mletačke vlade za koju je uspješno obavio niz povjerljivih diplomatskih zadaća (pergamene br. 273. i 275.). Zahvaljujući tome, mletačka je vlada Izaru kao uglednom i zaslužnom diplomatu dopustila uzeti plemstvo bilo kojeg dalmatinskog grada, dodijelila mu je i godišnju pomoć od 150 dukata za zaluge u ratu s Osmanlijama te se prema njemu odnosila kao prema mletačkom građaninu koji je ostao bez svoje domovine.¹³³

¹³¹ Usp. Prilog 5., str.

¹³² Stipišić, Regesta pergamena, str. 289-321.

¹³³ Stipišić, Regesta pergamena, str. 291-292.

2. 12. 4. Mihovil Solinjanin, (*Michele Salonitano, Michele di Salona* 15./16. st.)¹³⁴, hrvatski humanist i povjesničar, pisac izgubljena djela *Trattato della Dalmazia*, odnosno *Trattato dell'Illirico*. Djelo su u više navrata spominjali i citirali Dubrovčani Mavro Orbini u *Il Regno de gli Slavi* i Jakov Lukarević u *Copioso Ristretto degli annali di Ragusa*, te Ivan Tomko Mrnavić,¹³⁵ a spominje ga i Ivan Lučić u *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, u sklopu svojeg predgovora i uvoda u djelo *De Regno Dalmatiae et Croatiae*.¹³⁶

Djelo *De rebus Dalmaticis* donosi dva citata iz Mihovila Solinjanina, i to oba puta u trećoj knjizi (M, f. 59v i ff. 61v-62r).¹³⁷ Uklopljeni u Zavorovićeve razmatarnja o starijoj povijesti Dalmacije i razdoblju širenja kršćanstva te hrvatskim narodnim vladarima, citati iz Solinjaninova izgubljena djela vrijedno su nam svjedočanstvo o borbama Neretljana s mletačkom vlašću, te o povijesti Kotora i Bosne.

2. 12. 5. Velmedio, Corrado, nepoznat je autor, vjerojatno talijanskog porijekla. U Orbinija se spominje autor sličnog prezimena *Corrado Suenceldio* i njegovo djelo *Teatro delle città* na temu najranije povijesti Šibenika.¹³⁸

Zavorovićeve citat iz djela Corrada Velmedija, čije se ime u prijepisu *De rebus Dalmaticis* pojavljuje u iskrivljenom obliku, također je tematski vezan uz osnutak Šibenika. Nadovezujući se na citat iz djela Antonija Bonfinija o skitskom pustošenju Trogira, Skradina, Biograda i Šibenika, Zavorović na temelju Velmedija u drugoj knjizi kratko piše da su antički Siccum osnovali Solinjani:

... a Salonitanis anno mundi 4649, quod est ante nativitatem Domini nostri Iesu

Christi 550. conditum (Corrado Veneseldio teste) ... (M, f. 35r)

¹³⁴ Mažuranić u svojem radu o izvorima kod Lukarevića spekulira o tome da je Mihovil Solinjanin mogao biti rođen još u 12. ili 13. stoljeću. Mažuranić, *Izvori dubrovačkoga historika*, str. 139.

¹³⁵ Mrnavić spominje Solinjanina, ali ga ne navodi u popisu autora s početka *De Illyrico Caesaribusque Illyricis dialogorum libri VII*. Tvrtković, *Između znanosti*, str. 111.

¹³⁶ Usp. bilj. 106; Lucius o Mihovilu Solinjaninu (str. 362. za slučaj da se izgubi, pazi na broj bilješke) Lučić, *O kraljevstvu*, str. 428.

¹³⁷ Usp. Prilog 6., str.

¹³⁸ Tvrtković, *Između znanosti*, str. 125.

2. 13. Liturgijski tekstovi u djelu *De rebus Dalmaticis*

Osim narativnih povijesnih izvora Zavorović je koristio i liturgijske tekstove, odnosno svete zbirke. Riječ je o brevijarima na temelju kojih je u trećoj knjizi svojeg djela pisao o problematici humanističke interpretacije autorstva prijevoda Biblije na slavenski jezik, o čemu će više riječi biti u jednome od sljedećih poglavlja.¹³⁹

U sklopu ovoga dijela rada o povijesnim izvorima u djelu *De rebus Dalmaticis* valja spomenuti i to da se vezano uz tu tematiku u M, ff. 55v i 56r Zavorović izravno poziva na slavenske svećeničke priručnike za obavljanje bogoslužja, a u uporabi nekih od njih ogledaju se utjecaji sarmatske humanističke historiografije. Ti su priručnici navedeni na sljedeći način:

Ex sacris codicibus qui breviaria vocantur, quibus tercii ordinis Sancti Francisci sectatore(!) in divinis officiis celebrandis utuntur (M, f. 55v)

Ex Sarmaticis breviariis (M, f. 56r)

Ex breviario Polonico (M, f. 56r)

Zavorovićevo citiranje liturgijskih tekstova (posebno franjevačkih brevijara) dobiva na dodatnoj vrijednosti stavimo li taj podatak u onodobni kontekst. Naime, u doba kada je Zavorović radio na djelu *De rebus Dalmaticis* (krajem 16. st.) vladala je velika oskudica glagoljskih liturgijskih i drugih crkvenih knjiga. Taj je period prethodio tzv. «ruskom», odnosno «rimskom» razdoblju iz 17. i 18. st. tijekom kojeg kreće ponovno tiskanje glagoljaških liturgijskih knjiga. Prije toga posljednji je glagoljski misal objavljen 1531. u Rijeci, a posljednji brevijar 1561. u Veneciji kod Torresanijevih. O tom kriznom razdoblju za liturgijske knjige svjedoče saznanja da se 1627. u Zadarskoj nadbiskupiji za brevijar plaćalo i deset dukata, a 7. travnja 1639. glagoljaši iz Poljičke kneževine sa svoje skupštine u Gatima

¹³⁹ Usp. poglavlje o jeziku str.

šalju pismo u Rim u kojem stoji da je stanje toliko teško da se tri redovnika moraju služiti
jednim brevijarom.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Nazor, Anica, Glagoljske tiskane knjige, *Hrvatska i Europa: Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)*, sv. 3., [ur. Ivan Golub], Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 275.

3. 1. DIPLOMATIČKI IZVORI:

Zavorovićeva metodologija rada na nekim diplomatskim dokumentima

Najvažniji Zavorovićevi motivi za citiranje diplomatskih izvora objašnjeni su u dijelu posvete tog šibenskog povjesničara meceni i prijatelju Faustu Vrančiću s početka djela *De rebus Dalmaticis*:

Si quidem ex variis nostrae provinciae privilegiis et literis publicisque instrumentis addidi plurima, quae et uberiolem et pulchriorem meum hunc laborem reddidere fidemque auctoribus a me citatis, unde descripta sunt haec certiolem attulere. (M, f. Iv)

Osim što je Zavorović učestalo citirajući isprave želio uljepšati svoje djelo, mnogo je važniji dio teksta u kojem on piše da su upravo isprave pridonijele vjerodostojnosti podataka iz citiranih historiografskih djela. Takav pristup diplomatskoj građi – arhivima, diplomama, ispravama, tekstovima statuta i drugim autentičnim spisima odlika je naprednije historiografske metodologije rada na pragu 17. st. koju je prihvatio i Dinko Zavorović. Sličan metodološki pristup izvorima prvoga reda obilježio je i djelo *Copioso ristretto de gli Annali di Ragusa*, istaknutog Zavorovićeva suvremenika, dubrovačkog povjesničara Jakova Lukarevića, koji je diplomatsku građu i vrednovao.¹⁴¹ Slična su historiografska strujanja bila prihvaćena i izvan dubrovačkog humanističkog kruga o čemu svjedoči upravo Zavorovićeva prva sustavno napisana povijest Dalmacije.¹⁴² U skladu sa spomenutim historiografskim metodama, Zavorović kao povjesničar na razmeđu kasne renesanse i baroka, odnosno, na razmeđu tradicionalne humanističke historiografije i kritičkog pristupa povijesnim zbivanjima, u djelu *De rebus Dalmaticis* ujedinjuje oba historiografska principa.

¹⁴¹ Kurelac, M. Hrvatska historiografija, str. 303-304.

¹⁴² Vrijednost Zavorovićeve rada na ispravama uočili su i drugi istraživači. Usp. Kukuljević-Sakcinski, Dinko Zavorović, str. 136; Šupuk, Sitniji prilozi, str. 149; Kurelac, M., Dinko Zavorović, str. 611; Antoljak, *Hrvatska historiografija*, str. 66; Zenić, *U pohvalu*, str. 146.

U radu o antičkim izvorima u prvoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*, kao i u prethodnim poglavljima ovoga rada o nekim važnijim narativnim izvorima u ostatku Zavorovićeve povijesti Dalmacije, već je bilo riječi o njegovu metodološkom radu na prikazu zbivanja starijih povijesnih razdoblja, iz čega je jasno da se za taj period šibenski povjesničar više oslanjao na antičke pisce i narativne izvore općenito te na epigrafsku građu, dok je za kasnija razdoblja često koristio diplomatsku građu.

Analiza frekventnosti korištenja izvora prvoga reda u djelu *De rebus Dalmaticis* te pregled dobivenih podataka potvrđuje prethodno iznesenu tezu.¹⁴³ Naime, Zavorović o povijesnim događajima u Dalmaciji na temelju diplomatske građe počinje pisati tek pri kraju treće knjige djela, dok u prvim dvijema knjigama (o antičkoj povijesti Dalmacije te o Gotima i Hunima u Dalmaciji) taj tip izvora uopće nije korišten, što je s obzirom na slabu sačuvanost isprava iz tog doba i razumljivo.

Način referiranja na diplomatsku građu u djelu *De rebus Dalmaticis* nije ustaljen, pa tako u tekstu nailazimo na vrlo raznolike formulacije kojima Zavorović najavljuje da će citirati taj tip izvora. Katkad je riječ o sasvim neutralnim sintagmama iz kojih je moguće identificirati samo tip diplomatskog dokumenta, ali ne i njegov precizniju provenijenciju: *ut ex publicis documentis apparet, ut publica documenta testantur, ut diplomata testantur, ut regia diplomata testantur, ut decreta testantur, ut ex testamenti tabulis plane constat, ut ex pluribus ducalibus constat.*

S druge strane, na nekoliko mjesta pojavljuju se sintagme koje jasno svjedoče o provenijenciji pojedine isprave:

ut ex Sibenicensium concionibus plane constat

alia quoque chirographo ex alio simili fideliter ex scripto, qui Romanorum pontificum archivio custoditur donata fuisse leguntur

¹⁴³ Usp. prilog 7. **Tablica isprave, str.**

ut ex litteris suis a nobis visis et a Spalatensi communitate conservatis aparet(!)

ut Venetorum ducus (!) littere cum Bonfinio et Petro Iustiniano testantur

Diplomatička građa korištena je u knjigama od treće do osme djela *De rebus Dalmaticis* te pokriva vremenski raspon od rođenja kralja Kolomana i njegova dolaska na vlast u Dalmaciji i Hrvatskoj (1102.), pa do smrti kralja Žigmunda (1437.), a većina citiranih isprava danas se može naći objavljena u edicijama *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, *Šibenski diplomatarij* te *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*.¹⁴⁴

Kvantitativna analiza teksta pokazala je da u trećoj knjizi nalazimo ukupno četiri referencije na isprave, u četvrtoj knjizi samo jednu, a da se u petoj knjizi pojavljuju dvije referencije na diplomatičku građu. Šesta knjiga izuzetno je bogata povijesnim podacima iz pismohrana te u njoj postoji ukupno 19 referencija na taj tip izvora, dok sedma knjiga sadrži tek dvije referencije na isprave, a u posljednjoj, osmoj knjizi nalazi se ukupno 12 referencija na diplomatičke dokumente. Time naposljetku dolazimo do saznanja da je u djelu *De rebus Dalmaticis* na isprave referirano 40 puta. Zavorović se pri tome u šestoj i osmoj knjizi najčešće pozivao na povijesne podatke iz diplomatičke građe. Analiza teksta i objavljene diplomatičke građe pokazala je da je u Zavorovićevu djelu sa sigurnošću moguće indentificirati citate iz ukupno 42 isprave, dok za tri referencije nije do kraja razjašnjeno na koje se dokumente odnose.¹⁴⁵

Promatrano iz perspektive suvremenog istraživača, vrijedno je saznanje da su Zavoroviću još krajem 16. st., kada je započeo rad na djelu *De rebus Dalmaticis*, bile dostupne tako brojne i toliko relevantne povijesne isprave od kojih neke, zbog vrijednih podataka koje otkrivaju, i danas zauzimaju istaknuto mjesto u hrvatskoj historiografiji. Nažalost, osim nekoliko uopćenih Zavorovićevih riječi iz uvodne posvete Faustu Vrančiću,

¹⁴⁴ Usp. CD I-XVIII; ŠD I. i MS II.

¹⁴⁵ Usp. M, f. 109v, f. 125v i f. 134r.

nemamo nikakvog drugog svjedočanstva o tome kako je on zapravo mogao doći do tih isprava. Ipak, neke Zavorovićeve opaske, zabilježene pored citata pojedinih dokumenata, daju naslutiti da se šibenski povjesničar u nekom trenutku svojeg rada na povijesnim temama zaista zaputio u pismohrane dalmatinskih gradova Šibenika, Trogira i Splita. Jednako tako, ne treba zanemariti niti mogućnost da je Zavorović preko svojeg dobrog prijatelja Fausta Vrančića imao pristup nekima od citiranih isprava.

Naposljetku valja kazati nešto o Zavorovićevoj metodologiji rada na diplomatskoj građi. Na temelju sadržajne analize teksta djela *De rebus Dalmaticis* i objavljenih isprava možemo zaključiti da je diplomatska građa za Dinka Zavorovića zaista povijesni izvor prvoga reda u koji se pouzdavao s punim povjerenjem. Zbog toga je možda i jasno zašto u dijelovima teksta pisanim na temelju isprava nema Zavorovićevih autorskih intervencija,¹⁴⁶ kakve smo, primjerice, susretali u sklopu citata iz nekih srednjovjekovnih izvora za hrvatsku povijest. Zavorović isprave koristi na dva načina – u obliku parafraze ili doslovno prepisuje veće dijelove teksta. Pritom je parafraza češća za isprave koje svjedoče o nekim manje poznatim i manje važnim povijesnim zbivanjima, a opširne citate nalazimo vezano uz važne povijesne isprave. Analiza citata isprava potvrđuje Zavorovićevu izjavu s početka djela – isprave su u djelu *De rebus Dalmaticis* korištene kako bi bolje potkrijepile podatke iz narativnih izvora i gotovo neposredno posvjedočile o nekim Zavoroviću važnim povijesnim zbivanjima.

3. 2. Važniji diplomatski izvori u djelu *De rebus Dalmaticis*

U tematskom smislu u tekstu djela *De rebus Dalmaticis* ističu se isprave od opće, nacionalne važnosti, koje Zavorović prepisuje gotovo u cijelosti. Među njima su darovnica kralja

¹⁴⁶ Osim isprave na f. 68r, vidi poglavlje crkva, str. 10. poglavlja doktorata, CD I., d. 32.

Zvonimira iz 1075. kojom Svetoj stolici poklanja samostan Sv. Grgura u Vrani (M, ff. 78r-76v),¹⁴⁷ tekst *Pacta conventa* te falsifikat Krešimirove darovnice, čiji je najstariji prijepis 1324. načinio zadarski notar Stjepan, sin Petra slikara (M, ff. 68r-71r)¹⁴⁸.

Važno je ukazati i na Zavorovićevo citiranje isprava vezanih uz plemićku obitelj Šubića (*de genere Subich*), što bi možda valjalo promatrati u svjetlu isprave iz 1593. (Biskupijski arhiv, Šibenik) s podacima o porijeklu predaka Dinka Zavorovića, kojom se pokušava dokazati da plemićka obitelj Zavorović potječe upravo od Šubića Bribirskih, točnije od Bogdana Šubića koji je 1370. boravio u Šibeniku.¹⁴⁹ Spomenimo u tom kontekstu parafrazu isprave kojom ugarski kralj Bela 1251. Šubićima potvrđuje bibrsku županiju (M, f. 103r)¹⁵⁰ i parafrazu dijela oporuke kneza Pavla Ostrovičkog, sina bana Pavla Bribirskoga, iz 1346. (M, f. 109r)¹⁵¹.

Zavorović često citira isprave koje svjedoče o povijesti pojedinih dalmatinskih gradova, osobito o privilegijima koje su ti gradovi dobivali od ugarskih kraljeva. Pri tom zasebnu grupu isprava čini veća skupina dokumenta vezanih uz povijest Zavorovićeve rodnog Šibenika. Među tim ispravama valja izdvojiti onu iz 1298. kojom papa Bonifacije VIII. osniva Šibensku biskupiju (M, f. 105v),¹⁵² zatim ispravu iz 1357. kojom hrvatski ban Ivan sklapa mir sa Šibenčanima i dalje im povlastice u kraljevo ime (M, f. 116v).¹⁵³ Zavorović citira i ispravu kojom bosanski kralj Tvrtko 1390. Šibenčanima potvrđuje povlastice dobivene od ugarskih vladara (M, f. 125r),¹⁵⁴ dvije isprave kojima vojvoda Hrvoje, Ladislavov namjesnik i knez Cetinski, Šibenčanima 1402. potvrđuje privilegije iz doba ugarskog kralja Ludovika (M, f.

¹⁴⁷ CD I., str. 139-141. Na ovom mjestu u rukopisu M foliji su pogrešno numerirani. F. 78r zapravo bi trebao biti numeriran f. 75r.

¹⁴⁸ CD I., str. 89-93.

¹⁴⁹ Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, str. 80-81.

¹⁵⁰ CD IV., 466-468.

¹⁵¹ MS II., str. 418-421.

¹⁵² CD VII., str. 304-305.

¹⁵³ CD XII., str. 437-439.

¹⁵⁴ CD XVII., str. 297-299.

130r),¹⁵⁵ te ispravu kojom kralj Ladislav na zahtjev šibenskih plemića 1403. Šibeniku dodjeljuje povlastice (M, f. 132r).¹⁵⁶

Iz navedenih primjera moguće je zaključiti da je Zavorović na raspolaganju pri pisanju o povijesti Dalmacije imao reprezentativnu diplomatsku građu kojom je potkrijepljivao povijesne podatke iz narativnih povijesnih izvora. Premda Zavoroviću suvremena historiografija zamjera izostanak kritike prema starijim izvorima, promatrano iz perspektive historiografije kasnog humanizma, njegov ga rad na diplomatskoj građi u djelu *De rebus Dalmaticis* otkriva kao povjesničara koji je velikim dijelom prihvatio napredniji pristup povijesnim istraživanjima, koja su uključivala i istraživanje arhivskog gradiva. Budući da Zavorović podatke iz diplomatskih isprava sagledava u kontekstu povijesnih događaja opisanih u narativnim izvorima, i u tom se segmentu pokazao kao napredan historiograf i sasvim legitiman prethodnik hrvatske kritičke historiografije.

¹⁵⁵ ŠD I., str. 47-53.

¹⁵⁶ ŠD I., str. 62-63.

4. EPIGRAFSKI IZVORI U DJELU *DE REBUS DALMATICIS* (knjige 2.-8.)

Zavorović se pri opisivanju najstarije povijesti Dalmacije na nekoliko mjesta poslužio i epigrafskim izvorima iz antičkog doba. S obzirom na trend u tadašnjoj historiografiji, epigrafski se izvori¹⁵⁷ u prvoj knjizi djela pojavljuju sasvim očekivano te podjednako svjedoče o povijesnim zbivanjima, ali istodobno podsjećaju na činjenicu da je Dalmacija nekoć bila dio antičkog svijeta. U prvoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* nalaze se prijepisi ukupno dvadeset jednog antičkog natpisa. Od toga je 16 epigrafskih spomenika iz Dalmacije - s područja Splita, Trogira, Šibenika, Zadra i s otoka Visovca na rijeci Krki. U drugoj skupini nalazi se 5 natpisa s područja Italije – iz Rima, Brescije i Foligna.¹⁵⁸

Analiza teksta od druge do osme knjige pokazala je da Dinko Zavorović i nakon prve knjige nastavlja citirati epigrafske izvore. Time se u djelu *De rebus Dalmaticis*, u skladu s naprednijom humanističkom historiografijom, u metodološkom smislu ogledaju i sasvim konkretni pokušaji kritičkog pristupa povijesnim temama.¹⁵⁹ Uzmemo li u obzir do sad iznesena saznanja o Zavorovićevu korištenju narativnih, diplomatskih i epigrafskih izvora, na ovom mjestu možemo zaključiti da prva povijest Dalmacije na reprezentativan način objedinjuje sva tri tipa relevantnih povijesnih izvora, što pridonosi raznolikosti prikaza pojedinih povijesnih zbivanja, ali svjedoči i o širini autorovih historiografskih interesa.

Premda znatno malobrojniji nego u prvoj knjizi, natpisi su u ostatku djela *De rebus Dalmaticis* raspoređeni ravnomjerno, a nalazimo ih u drugoj (1), trećoj (4) i šestoj knjizi (1). Riječ je o ukupno šest latinskih natpisa, koji s obzirom na svoj sadržaj pripadaju u skupinu

¹⁵⁷ Kuntić-Makvić, Bruna, Antički izvori u djelu «De Regno Dalmatiae et Croatiae» Ivana Lučića, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 33., Zadar, 1991., str. 49-51; Neralić, Jadranka, *Epigrafika u djelima pisaca hrvatske povijesti*, magistarski rad, Zagreb, 1988., str. 23.

¹⁵⁸ M, ff. 20r-22v i 32r-32v.

¹⁵⁹ Kurelac, M., *Hrvatska historiografija*, str. 301.

epitafa.¹⁶⁰ Radi se o epigrafskim tekstovima redom posvećenim istaknutim povijesnim osobama koje su ostavile traga u povijesti Dalmacije, počevši još od rimskog doba, pa do vladavine ugarskih kraljeva. Najstariji od tih epitafa posvećen je rimskom vojskovođi Mundu, koji je u Dalmaciji ratovao s Gotima, tri su posvećena mletačkim duždovima Candianu, Urseolu i Kontarenu, a posljednja su dva epitafa vezani su uz ugarskog kralja Ladislava i kćeri kralja Bele IV.

Zavorovićev pristup natpisima pritom se bitno razlikuje od principa rada na epigrafskim izvorima u prvoj knjizi. U knjigama od druge do osme zamjetan je pokušaj sinteze dvaju tipova povijesnih izvora. Zavorović natpise aktivno integrira u tekst i u sadržajnom ih smislu povezuje s opisom pojedinih povijesnih zbivanja iz narativnih izvora, čime je učinjen korak ka modernijem historiografskom pristupu tom tipu povijesnih izvora. Među natpisima je možda najzanimljiviji onaj na temelju kojeg Zavorović nagđa o mogućoj lokaciji sahrane rimskog vojskovođe Munda. Sudeći prema dijelu teksta u M, f. 39v Mundo je možda bio pokopan nedaleko od Šibenika, o čemu svjedoči natpis s tvrđave Sv. Mihovila. No taj bi natpis i njegovu eventualnu vjerodostojnost trebalo razmotriti i u svjetlu Zavorovićeve želje da na time dokaže drevne, antičke korijene Šibenika, čija je najstarija povijest ipak još uvijek puna nejasnoća.

Peracto bello, veri simile est Mundum non longe a Sicensi oppido tumultuatum a suis. Sibenicensi extat enim hodie in arce Sicensi in quadam sacello marmor, eorum instar quibus humana tegi corpora consueverunt in quo visitor circularis quadam inscriptio quae licet hodie erasa aliorum memoria super excisa videtur superest. Tamen Mundi nomen initio inscriptionis est eiusmodi: MUNDO PATRICIO. (M, f. 39v)

Premda natpisi u djelu *De rebus Dalmaticis* uglavnom funkcioniraju kao ilustracija nekih važnih povijesnih zbivanja, uz izostanak tumačenja epigrafskog materijala kakvo ćemo

¹⁶⁰ Za ostale natpise u knjigama od druge do osme **vidi prilog 8. str.**

susresti kod Lučića,¹⁶¹ Zavorović se pokazao kao vrlo revan sakupljač važnih epigrafskih izvora, pa je tijekom istraživanja utvrđeno da je upravo on u djelu *De rebus Dalmaticis* prije Mrnavića i Lučića donio prijepis natpisa sa sarkofaga kćeri Bele IV. sa splitske katedrale Sv. Dujma o čemu će više riječi biti u poglavlju o crkvenim temama.¹⁶²

5. Zaključak

Zavorovićev odabir povijesnih izvora citiranih u djelu *De rebus Dalmaticis*, ali i način njihova korištenja, pouzdano ukazuju na napredniji pristup historiografiji u odnosu na tradicionalna strujanja tijekom humanizma u Hrvatskoj.

Kad je riječ o odabiru povijesnih izvora, u Zavorovićevu djelu korištena su sva tri tipa – narativni, diplomatski i epigrafski izvori. Za razumijevanje odlika predkritičke kasnohumanističke historiografije, u koju svrstavamo i Zavorovićevo djelo o povijesti Dalmacije, osobito je važna činjenica da šibenski povjesničar za razdoblje srednjeg vijeka učestalo koristi diplomatske izvore, u čemu se jasno ogledaju naznake kritičkog pristupa povijesnim činjenicama i začeci historiografije koja ključne podatke crpi iz povijesnih vrela prvog reda, a ne neprovjerenih legendi ili nekritički prihvaćenih činjenica iz ljetopisa i kronika.

Za razumijevanje početaka kritičke historiografije u delu *De rebus Dalmaticis* ključan je i Zavorovićev način korištenja pojedinih narativnih izvora. Tekstualni uzorak dostatan za tu analizu definiran je prema kriteriju opsega citata, što se pokazalo osobito važnim pri identificiranju Zavorovićevih proizvoljnih autorskih zahvata u tekst izvornika, te su stoga odabrani Zavorovićevi citati iz djela *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*, *Historia Salonitana* i *Rerum Hungaricarum decades*.

¹⁶¹ Kuntić-Makvić, *Antički izvori*, str. 49.

¹⁶² Usp. crkvena povijest, str. 18-19.

Ključni odmak od tradicionalne humanističke historiografije ogleda se upravo u Zavorovićevoj kritici dvaju važnih izvora za hrvatsku srednjovjekovnu povijest (*Ljetopis Popa Dukljanina* i djelo *Historia Salonitana*). Na tim su tekstovima tijekom 15. i 16. st. hrvatski humanisti temeljili veći dio svoje historiografske produkcije, no u 17. st. Ivan Lučić svoj kritički pristup historiografiji jednim dijelom zasniva upravo na odbacivanju teza i teorija proizišlih iz tih tekstova. Zavorovićevo djelo, kao poveznica između ta dva velika razdoblja hrvatske historiografije, na planu odabira izvora još uvijek slijedi humanistički standard, pa u njemu nalazimo opširne citate iz *Ljetopisa Popa Dukljanina* i djela *Historia Salonitana*. No, bitna razlika između Zavorovića i njegovih važnijih prethodnika i suvremenika (Ludovik Crijević Tuberon, Vinko Pribojević i Mavro Orbini) jest kritika tih tekstova.

Ono što na planu korištenja narativnih Zavorovića nedvojbeno svrstava među pionire kritičke historiografije jest veliki broj njegovih proizvoljnih zahvata u tekst izvornika, koji precizno i ciljano mijenjaju smisao spomenutih srednjovjekovnih izvora. Takav Zavorovićeve princip rada u konačnici se manifestira u vidu kritike tzv. gotske teorije, koja je upravo preko *Ljetopisa Popa Dukljanina* i djela *Historia Salonitana* ušla u hrvatsku humanističku historiografiju i afirmirala se kao važan argument za dokazivanje porijekla Slavena. Kritika *Ljetopisa Popa Dukljanina* i djela *Historia Salonitana* Zavorović dijelom postiže paralelnim uvođenjem novovjekovnih narativnih izvora (npr. Matej Izar i Herman Schödel) kao relevantnih svjedočanstva za neke ključne događaje iz rane srednjovjekovne povijesti Dalmacije (npr. pad Salone).

Analiza citata preuzetih iz Bonfinijeva djela *Rerum Hungaricarum decades* otkrila je da se Zavorović mnogo više pouzdaje u novovjekovne autore i da je prema njima znatno manje kritičan te ne intervenira u tekst njihova izvornik. No opsežni i brojni citati iz Bonfinijeva djela ključni su za razumijevanje Zavorovićeve protumletačkog stava i njegovih

simpatija prema Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu kojima je protkao cijelo djelo *De rebus Dalmaticis*.

U svrhu što boljeg vrednovanja Zavorovićeve rada na povijesnim izvorima u odnosu na tradicionalnu historiografiju hrvatskog humanizma, djelo *De rebus Dalmaticis* uspoređeno je s djelima Ludovika Crijevića Tuberoni, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija i Ivana Tomka Mrnavića. Komparativna analiza Zavorovićeve djela s djelima nekolicine njegovih važnijih prethodnika i suvremenika pokazala je da je Zavorovićeve pristup *Ljetopisu Popa Dukljanina* i djelu *Historia Salonitana* mnogo napredniji i kritičniji, a pokazalo se da je sličan historiografski trend početkom 17. st. nastavio Ivan Tomko Mrnavić. To je saznanje nedvojben dokaz da je prijelaz iz tradicionalne historiografije u kritičku nije bio vremenski izoliran trenutak ograničen samo na jednu osobu, nego višegodišnji proces koji je svoje sljedbenike imao i prije Ivana Lučića.

III. TEMATSKI CIKLUSI U DJELU *DE REBUS DALMATICIS*

1. Uvod

U ovome dijelu rada analizirat će se Zavorovićev metodološki pristup pojedinim povijesnim temama koje je u djelu *De rebus Dalmaticis* moguće izdvojiti u obliku nekoliko zasebnih tematskih ciklusa. Riječ je o temama iz dalmatinske svjetovne, crkvene i kulturne povijesti te o etnogenezi Slavena. U uskoj vezi s time jest suvremena teorija o ilirskom ideologemu, koji Zrinka Blažević raščlanjuje na topose o zajedničkom drevnom porijeklu naroda, o teritorijalnoj rasprostranjenosti, jezičnom jedinstvu, nacionalnim institucijama, herojima i svecima te na topos nacionalne karakterologije i geografije, koji svi zajedno, međusobno uvjetovani i usko povezani, egzistiraju u djelima brojnih hrvatskih pisaca povijesti iz razdoblja humanizma, a identične je elemente sa sigurnošću moguće identificirati i unutar navedenih tematskih ciklusa Zavorovićeva djela *De rebus Dalmaticis*.¹⁶³

U sklopu poglavlja o svjetovnoj povijesti bit će riječi o važnijim povijesnim zbivanjima u Dalmaciji iz razdoblja kasne antike te ranog i razvijenog srednjeg vijeka, pri čemu je poseban naglasak stavljen na odnos Dalmacije prema Mletačkoj Republici i Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Poglavlje o crkvenoj povijesti analizira važnije događaje na području Trogirske, Dubrovačke, Kotorske i Šibenske biskupije te Splitske (odnosno Solinske) i Zadarske nadbiskupije. Poglavlje o etnogenezi Slavena analizira Zavorovićeva razmatranja o tom pitanju, i to na relaciji Iliri – Dalmati – Slaveni, uz poseban osvrt na nekolicinu tipičnih humanističkih teorija o porijeklu Slavena. Zaseban dio rada posvećen je pitanju jezičnog

¹⁶³ Blažević, Zrinka, *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., str. 88-113.

identiteta u djelu *De rebus Dalmaticis*, u kojem je uz prikaz najvažnijih srednjovjekovnih kuturnih strujanja – glagoljašku tradiciju te jeronimski i ćirilometodski kult, na konkretnim primjerima analizirana Zavorovićeva interpretacija tog problema.

Spomenuti tematski ciklusi neophodan su i logičan nastavak istraživanja povijesnih izvora u djelu *De rebus Dalmaticis*, provedenog u prethodnom poglavlju. Saznanja dobivena analizom izvora i specifične Zavorovićeve metodologije rada na njima potrebno je uklopiti u širi kontekst djela *De rebus Dalmaticis*, te istražiti njihovu funkciju unutar samoga teksta. Zbog toga izvore i tematske cikluse treba postaviti u uzročno-posljedičan odnos.

U međusobno uvjetovanom odnosu nalaze se i sami tematski ciklusi koji tvore cjelovito djelo o povijesti Dalmacije. Budući da Zavorović o povijesnim zbivanjima u Dalmaciji ne piše iz jedne perspektive, te pritom koristi velik broj povijesnih izvora koji se razlikuju po svojem tipu i tematici, potrebno je zasebno analizirati svaki pojedini historiografski aspekt djela *De rebus Dalmaticis*.

U sljedećim poglavljima redom će se analizirati Zavorovićev prikaz najvažnijih događaja iz svjetovne, crkvene i kulturne povijesti, te njegova razmatranja o porijeklu Slavena. Najvažnija obilježja svakog pojedinog tematskog ciklusa bit će razmotrena u kontekstu relevantnih citiranih povijesnih izvora i Zavorovićevih intervencija u tekst. U sklopu tematske analize djela, navest će se i neki važniji citati iz djela *De rebus Dalmaticis*.

Tako dobivena saznanja u konačnici bi trebala objasniti osnove Zavorovićeve metodološkog pristupa pojedinim povijesnim temama, te pokazati je li njegov pogled na određena povijesna pitanja originalan i u kakvom je on odnosu prema tradicionalnoj humanističkoj historiografiji.

2. Svjetovna povijest u djelu *De rebus Dalmaticis* Dinka Zavorovića

Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis*, kao što najavljuje njegov naslov, ali i početni reci,¹⁶⁴ najvećim dijelom opisuje zbivanja iz svjetovne povijesti Dalmacije, stoga u ovome radu toj temi valja posvetiti posebnu pozornost. Premda je Zavorović prikazivanju povijesnih zbivanja u Dalmaciji pristupio zaista sveobuhvatno, te je u svoje djelo u obliku kraćih epizoda inkorporirao i neke važne događaje crkvene, nacionalne, jezične i kulturološke tematike, Zavorovićevo je djelo *De rebus Dalmaticis* prije svega pokušaj da se iz perspektive lokalne zajednice, tj. iz perspektive dalmatinskih komuna, kronološkim slijedom opišu zbivanja iz regionalne, svjetovne dalmatinske povijesti, počevši od antičkog doba, pa do 1437. kada umire ugarsko-hrvatski kralj Žigmund.

Hrvatskim humanistima prije, ali i poslije Zavorovića takav model pisanja povijesti nije bio niti malo stran, štoviše iznjedrio je nekoliko važnih historiografskih djela. Možda najbolji primjer spomenutog historiografskog koncepta, koji je utjecao i na šibenskog povjesničara, svakako je djelo hvarskog dominikanca Vinka Pribojevića *De origine successibusque Slavorum* (Venecija, 1532.), a isti uzor u konceptualnom smislu kasnije će slijediti i znameniti Trogiranin Ivan Lučić u svojem *De Regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam, 1666.). Pribojevićev rodni Hvar, Zavorovićevo Šibenik i Lučićev Trogir svoj trojici humanista služe kao uporište za složenija historiografska razmatranja o Dalmaciji i širem slavenskom okruženju. Međutim, za razliku od Pribojevića, koji je u svojem kratkom

¹⁶⁴ *Cum aliquot abhinc annis mihi ab hac nostra Sicensi urbe, praeter meam opinionem abesse meoque ab ea non exiguo incommodo exulare contigisset, ut huic intestino dolori medelam (!) aliquam afferrem, variarum historiarum lectione operam navare coepi, a qua magna ex parte sum ea molestia levatus, quae solet eos exercere, qui patriam deserere coguntur. Coeterum, inter legendum plurima sese mihi obtulere, quae ad hanc nostram Dalmatiae provinciam pertinebant, quae propterea hoc in ocio ex temporum ordine in unum redigere, atque de rebus Dalmaticis historiam contexere decrevi, itaque feci. (M, f. 1r)*
Mihi animo volenti in unum res in Dalmatia gestas redigere opere precium esse existimavi in primis acta in Illyrico usque ad id tempus, quo illius pars Dalmatiae nomine donata est, proponere, praesertim quia in ea parte, quam in praesente Dalmatiam appellant, acta fuere. (M, f. 1r)

govoru objedinio povijest Hvara, Dalmacije i slavenskog svijeta, Zavorović i Lučić unutar svojeg opusa dodatno će pojačati distinkciju između lokalne i regionalne povijesti, zasebno pišući o povijesti rodnoga grada, a zasebno o povijesti Dalmacije. Na jezičnom planu opreku između spomenutih dvaju modela prikazivanja povijesnih zbivanja naglašava i činjenica da Zavorović svoj *Trattato sopra le cose di Sebenico* i Lučić *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù* pišu talijanskim koji u to doba u Dalmaciji još uvijek ima funkciju vernakulara, dok je s druge strane latinski – *lingua franca* humanističkog svijeta – jezik njihovih regionalnih historija *De rebus Dalmaticis* i *De Regno Dalmatiae et Croatiae*.

Premda su Zavorovićeva komunalna i regionalna historija odvojene tekstualne cjeline, pri analizi potonje – *De rebus Dalmaticis* ne smijemo zanemariti čvrste ideološke poveznice s prvijencem *Trattato sopra le cose di Sebenico*. Naime, tim se djelom šibenski historiograf Zavorović jasno bio deklarirao kao protivnik Venecije, što mu je kasnije priskrbilo četverogodišnje progonstvo iz rodnoga grada.¹⁶⁵ Tu je činjenicu važno naglasiti zato što će protumletački stavovi uvelike odrediti Zavorovićev pristup izvorima kojima se služio pri pisanju djela *De rebus Dalmaticis*. Osim ideoloških poveznica, komunalna povijest Šibenika Zavoroviću je vrlo vjerojatno poslužila kao model za pisanje kompleksnijeg historiografskog djela o povijesti Dalmacije jer u konceptualnom smislu, pišući *De rebus Dalmaticis*, Zavorović ipak nije napustio perspektivu lokalne zajednice.

Važno je ukazati i na neospornu, već spomenutu odrednicu Zavorovićeva ideološkog pristupa historiografiji, nagovještenu u samom naslovu i uvodu djela, a ta je da on piše prvenstveno o povijesti Dalmacije. Premda Zavorović po pitanju definiranja granica svoje domovine – Dalmacije još uvijek ostaje sklon tipično pretencioznom humanističkom nastojanju da se teritorij na kojem su obitavali Slaveni postavi što je šire moguće, važno je

¹⁶⁵ Nakon što je dovršio svoje prvo povijesno djelo *Trattato sopra le cose di Sebenico* (prije 1597.), u kojem je iznio neke činjenice koje su nepovoljno tumačile rastuću mletačku prevlast u gradovima dalmatinskog priobalja, Dinko Zavorović je odlukom mletačkih vlasti na četiri godine bio prognan iz Šibenika. Prema rezultatima istraživanja Ante Šupuka, Zavorović je u progonstvu bio između 1585. i 1588. Šupuk, *Sitniji prilozi*, str. 151-152.

zamijetiti njegov jasan odmak od panslavističke ili ilirske ideologije, inače vrlo popularne među hrvatskim humanistima, kakvu nalazimo u Pribojeviću *De origine successibusque Slavorum*, Orbinijevu *Il Regno de gli Slavi* ili Mrnavićevu *De Illyrico Caesaribusque Illyricis*.¹⁶⁶ Za razliku od njih, Zavorović već u naslovu svojeg djela *De rebus Dalmaticis* izbjegava spomen bilo kakve slavenske i ilirske nomenklature, a uvodu potom najavljuje da će pisati o Dalmaciji, čime već na početku daje naslutiti unutar kakvih političkih i nacionalnih okvira smješta svoju domovinu. Na tragu takvih Zavorovićevih promišljanja, u ovom dijelu rada o svjetovnoj povijesti, pokušat će se pokazati koliko se šibenski povjesničar u tom smislu približio historiografskim koncepcijama koje će se kasnije posve iskristalizirati u djelu Ivana Lučića *De Regno Dalmatiae et Croatiae*.

U strukturnom smislu, Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis* slijedi jasnu kronološku liniju te se prema tom kriteriju može podijeliti u nekoliko većih cjelina. Pritom ne treba zanemariti činjenicu da je dalmatinska, a i šira, regionalna povijest zapravo satkana od niza manjih tematskih cjelina, temeljenih na prikazu zbivanja iz lokalne povijesti dalmatinskih komuna. Opis historiografskih zbivanja na razini grad – Dalmacija – Mletačka Republika – Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo u konačnici je uklopljen u pravocrtni vremenski slijed, pa će se u ovome dijelu slijediti kronologija, prilagođena suvremenim historiografskim kriterijima.

Slijedeći strukturu i kronologiju Zavorovićeva djela *De rebus Dalmaticis*, prvo će se analizirati teme iz razdoblja kasne antike i ranog srednjovjekovlja u Dalmaciji, čemu je posvećena druga knjiga. Potom će se u zasebnom poglavlju analizirati razdoblje ranog srednjovjekovlja iz treće knjige djela, a naposljetku će se analizirati Zavorovićev opis prilika u Dalmaciji tijekom razvijenog srednjeg vijeka koji obuhvaća knjige od četvrte do osme. Pritom je primarna zadaća pokušati povezati citirane izvore s pojedinim historiografskim

¹⁶⁶ Blažević, *Ilirizam prije Ilirizma*, str. 126-127; 184. i 220-238.

temama vezanim uz svjetovnu povijest, istražiti utjecaj Zavorovićeve pristupa izvorima i njegovih eventualnih autorskih zahvata na interpretaciju pojedinih povijesnih činjenica.

2. 1. Dalmacija na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka: Huni, Goti i Slaveni u djelu *De rebus Dalmaticis* (5.-7. st.)

Slijedeći kronološku strukturu djela *De rebus Dalmaticis* u ovom će se poglavlju analizirati Zavorovićev opis povijesnih zbivanja u Dalmaciji na prijelazu iz kasne antike te u doba bizantske vlasti na tom području (od 5. do 7. st.). Nakon što je u prvoj knjizi djela (M, ff. 1r-34r) opisao najstariju, antičku povijest Dalmacije i doba kada je ona još bila dio rimskog Ilirika, širenje kršćanstva te otpor Dalmata prema Rimljanima, Zavorović u drugoj knjizi (M, ff. 34v-41r) piše o provali Huna i Ostrogota u Dalmaciju.¹⁶⁷ Na početku druge knjige djela Zavorović daje jasan vremenski okvir povijesnih zbivanja, te započinje opis Atilina pustošenja dalmatinskih gradova za vladavine bizantskih careva Marcijana (450.-457.) i Valentinijana III. (425.-455.), a zatim piše o tome kako su za cara Justinijana Rimljani bili oslobodili Dalmaciju od Gota. U sadržajnom smislu, Zavorović se u drugoj knjizi bavi Atilinim pustošenjem dalmatinskih gradova te institucijom gotskih kraljeva.

¹⁶⁷ Huni su u 5. st. tijekom svojih osvajanja došli do Panonije, ali u Dalmaciji, kao što Zavorović prema Bonfiniju pogrešno navodi, nisu bili: *Atila Hunorum rex (teste Bonfinio) Italiam adoriturus quamdiu anhelaverat et eo vel maxime, quia domitis Romanorum viribus se facile totius orbis imperio potiturum esse sperabat atque admodum verebatur ne Visigothae Romanum imperium occuparent communem orbis pacem ac ocius interceptis maritimam Adriatici sinus oram expugnare decrevit, ne ingressus in Italiam a tergo ab hoste Graeco graviter adurgeretur at a fronte Romanorum haberet infestum et siquid adversis pedem referre cogeret reditus inhiberetur. Quare, coactum undique exercitum a Pannonia per Illyricum ad Adriaticum mare perduxit in primis Tragurium aggreditur ab Isseis conditum Scardonamque Liburnicam pariter infestat o quamquam oppidani acrius instarent, quia nulla deditioe ferum hostem sedare posse confiderent. ... Ne id quidem Scythae satis visum est, vetustissima oppida diruit, domos incendio delevit, diruitur itaque Tragurium civium Romanorum, marmore notum Scardonam, ad Dalmatiae initium hostili manu subvertitur.* (M, ff. 34v-35r) Ostrogotska država u Dalmaciji i Italiji nastala je nakon što je Teodorik 493. ubio germanskog vojskovođu Odoakra, s kojim se isprva bio sporazumio da zajednički vladaju. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 29-30.

Za pisanje o navedenim temama šibenski povjesničar posegnuo je za razmjerno skromnim repertoarom izvora, pa u drugoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* možemo izdvojiti sveukupno četiri narativna izvora i jedan natpis. Unatoč skučenom izboru autora, Zavorović na tom mjestu donosi opširne citate iz triju djela novovjekovnih pisaca povijesti te jednog srednjovjekovnog autora, a riječ je redom o djelima stranih historiografa.¹⁶⁸

Služeći se ponajviše djelom *Rerum Hungaricarum decades* Antonija Bonfinija, talijanskog povjesničara koji je djelovao na dvoru ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina (1458.-1490.), i djelom nepoznatog autora Corrada Velmedija, Zavorović prvo opisuje kako je Atila, vođa Huna, napao Italiju, pa preko Panonije i Ilirika provalio na Jadran te potom opljačkao i zapalio brojne dalmatinske gradove. U djelu *De rebus Dalmaticis* opisano je kako je Atila sa svojom vojskom opustošio Zadar, Biograd, Šibenik, Trogir i Skradin, i svoj razorni pohod nastavio do planine Lovćen, Apsirtida, Hvara i Korčule. Huni su, kako navodi Bonfini, a prema njemu zatim i Zavorović, opustošili Dalmaciju, Liburniju, Istru i tamošnja mjesta – Senj (*Senia*), Stinicu (*Orthoplinia*), Karlobag (*Rhegium*)¹⁶⁹, Jurjevo (*Lepsica*), Trsat (*Trapsatica*), Plomin (*Flavona*) i Labin (*Alvona*).¹⁷⁰ Za podatke o provali Gota u Dalmaciju i dinastiji gotskih vladara Zavorović citira Iohannesa Magnusa, autora povijesti Skandinavije *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* i djelo *De bellis* bizantskog povjesničara Prokopija iz Cezareje. Premda se djelo *De rebus Dalmaticis* temelji na prikazu povijesnih zbivanja u Zadru, Zavorovićevu rodnom Šibeniku, Trogiru, Splitu, odnosno Solinu, Dubrovniku i Kotoru, na planu komunalno-regionalnih odrednica, šibenski povjesničar u drugoj knjizi spominje i neke manje gradove i mjesta (Senj, Stinicu, Karlobag, Jurjevo, Trsat, Plomin, Labin, Nin, Biograd, Karin, Starigrad (Paklenica), Omiš, Konavle, Budvu i Banja

¹⁶⁸ Usp. tablica izvori, prilog 1., str.

¹⁶⁹ Vjerojatno je riječ o pogrešci prepisivača Talijana, kojemu je, razumljivo, umjesto toponima *Vegium* (lat. Karlobag) bio bliži talijanski toponim *Rhegium* (danas Reggio di Calabria).

¹⁷⁰ Bonfinijev katalog toponima, koji od njega preuzima Zavorović gotovo je identičan onomu iz Plinijeva djela *Historia naturalis: Ceterum per oram oppida a Nefactio, Alvona, Flavona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortopula, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona civitas, Pausinus flumen, Tedanium quo finitur Iapidia. Caii Plinii Secundi Historiae Naturalis libri XXXVII.*, Leipzig, 1830., str. 260.

Luku), te otoke Korčulu, Hvar, Vis, Žirje (*Xirie*), Murter (*Srimacz*), Jartu (*Iarte*), Pag, Krk i Rab.

Ovako opširan katalog toponima Zavoroviću je vjerojatno služio za to da povijesne granice Dalmacije postavi što šire. Po svemu sudeći, namjera mu je bila što ranije u tekstu teritorijalno odrediti Dalmaciju, a sve to kako bi, pišući o kasnijim povijesnim razdobljima, imao valjan argument za dokazivanje njezine drevne prošlosti i veličine. U razdoblju prijelomnih političkih zbivanja, kakva su to područje zahvatila tijekom srednjovjekovlja i uoči najezde Osmanlija, kada je Dalmacija u nekoliko navrata od Mlečana prelazila u ruke ugarsko-hrvatskih kraljeva, dalmatinskim je humanistima to bila zadaća od najveće važnosti, pa možemo kazati da Zavorović po tom pitanju slijedi historiografske kanone hrvatskih humanista.¹⁷¹

Prvi Zavorovićev kritički odmak od tradicionalnog historiografskog pristupa njegovih prethodnika (Pop Dukljanin, Toma Arhiđakon, Vinko Pribojević), ali i suvremenika (Mavro Orbini), možemo uočiti u drugoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*. Važno je istaknuti da u opsežnom poglavlju o navalama Huna i Gota na Dalmaciju Zavorović ne podliježe prihvaćanju tzv. gotske teorije o porijeklu Slavena.

O tome koliko je Zavorović bio spreman odbaciti tzv. gotsku teoriju svjedoči i činjenica da pri opisu gotskih pustošenja po Dalmaciji nije propustio preuzeti dio Prokopijeva teksta u kojem je opisano kako je nakon smrti rimskog vojskovođe Munda Konstancijan oslobodio Dalmaciju od Gota: ... *nullo iam repugnante in Constantini manus devernere (!) et haec fuit Dalmatiae a Gothis liberatio*. (M, f. 40v) Zavorović se u nastavku istog dijela teksta opet poziva na Prokopija i pokušava dokazati da Atila, koji je vladao u 5. st., nije mogao razoriti Salonu, pa piše da je ona dosegula vrhunac u 6. st., za cara Justinijana. Zavorović zatim napominje da ni Totila nije mogao razoriti Salonu, jer nikada nije bio u Dalmaciji. Taj

¹⁷¹ Budiša, *Humanism in Croatia*, str. 265-266.

podatak Zavorović argumentira pozivajući se na epizodu u kojoj je na temelju Prokopija pokušao dokazati da je u Dalmaciji s gotskom vojskom bio samo Ilaj, odbjegli vojnik Justinijanova zapovjednika Belizarija, a ne Totila: *Totilam, alias Balduilam dictum, Ildouadi nepote, qui Taurisii praesidebat in cuum regem crearunt (teste Procopio) et eo tempore Belisarii armiger quidem Ilaus nomine genere barbarus suapte natura iracundus et ater per Gothos alios in Italia captus, ad Totilam etsi ad defectionem nil prorsus cause nactus descivit. Hunc Totilas copiis magnis praefectum ad Dalmatiae loca cum classe transmisit. Qui ad locum Muchirum vacitatum pervenit, qui ferme maritimus est et Salonis quam proximus, principio quidem cum eius regionis hominibus haud secus diversabatur, ad Belisarium tam magnae opinionis virum propinquitate contigeret ense deinde nudato hortatusque suos ad facinus omnibus extemplo necatis eorumque rebus direptis inde mox abiit locumque alium quedam quem laureatem vocant.*¹⁷² (M, f. 40v)

Znakovito je to da šibenski povjesničar pri opisu gotskih provala u Dalmaciju ne citira ni *Ljetopis Popa Dukljanina*, ni Tomu Arhidakona. Za razliku od mnogih svojih poznatih prethodnika i suvremenika (Pribojević, Orbini, Lukarević, Mrnavić), Zavorović je po svemu sudeći spomenute izvore smatrao nevjerodostojnima upravo zbog Dukljaninove i Tomine sklonosti gotomaniji.¹⁷³ Štoviše, Zavorović pišući o Gotima u Dalmaciji poseže za djelom bizantskog povjesničara Prokopija koji jasno razlikuje Gote i Slavene o čemu će kasnije pisati i Lučić.¹⁷⁴ Takvim pristupom odabiru izvora Zavorović je uvelike uklonio mogućnost da se njegovo djelo uvrsti u korpus onih dalmatinskih pisaca povijesti koji su uspostavu slavenske vlasti u Dalmaciji rado poistovjećivali s gotskim osvajanjima u čemu se jasno očituje njegov odmak od tradicionalne i nekritičke historiografije kakva je obilježila hrvatski humanizam prije Ivana Lučića.

¹⁷² Potcrtane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

¹⁷³ Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 238.

¹⁷⁴ *Abeunte vero iterum Belisario, Italia pessum ivit, et Dalmatia a Gothis vexata /548./ fuit, eodemque tempore Illyricum a Slavinis similiter ex Procopio habetur ...*, Lučić, *O kraljevstvu*, str. 266.

Vežano uz spomenuti dio djela *De rebus Dalmaticis* valja ukazati i na saznanje iz rukopisa Zd. Naime, na margini folija 25r tog rukopisa nalazi se prijepis opaske potpisane imenom Fausta Vrančića, Zavorovićeve šurjaka i mecene. Poznato je da je Zavorović svoje djelo o povijesti Dalmacije posvetio upravo Faustu koji ga je po svemu sudeći savjetovao pri pisanju.¹⁷⁵ Vežano uz dio teksta o Atilinom pustošenju dalmatinskih gradova¹⁷⁶ Vrančić na margini kritički komentira da vođa Huna nikada nije bio u Dalmaciji te da ne zna odakle je Bonfini to izvukao: *Athilas nunquam fuit in Dalmatia, ignoscat Bonfinius, nescio unde iste hausit.* (Zd, f. 25r). Vrančićev komentar uvelike se poklapa s Lučićevom kritikom Bonfinijeva opisa Atilina pohoda na Dalmaciju: *Ideo falsum, quod Blondus et Bonfinius ex Annalibus Ungaricis referunt, Attilam scilicet Salonam caeterasque Dalmatiae civitates destruxisse, cum qui gesta Attilae scripserunt, ipsum ne quidem in Dalmatia fuisse, nunquid vero tot civitates ab eo eversas scribere praetermisissent ...*¹⁷⁷ Lučić će jednako oštro kritizirati Tomu Arhidakona, Mavra Orbinija i Jakova Lukarevića koji se po pitanju etnogeneze Slavena uvelike pozivaju na *Ljetopis Popa Dukljanina* i od njega preuzimaju tzv. gotsku teoriju o porijeklu Slavena, kao i sve druge koji neodgovorno i nekritički pristupaju povijesnim izvorima te time dovode u pitanje i vjerodostojnost svojih djela.¹⁷⁸ Lučić je i Zavoroviću

¹⁷⁵ Usp. Zavorovićevu posvetu Faustu Vrančiću s početka djela *De rebus Dalmaticis: Admodum illustri ac reverendissimo domino Fausto Verantio, episcopo Chanadiensis, sacrae caesareae regiaeque maiestatis consiliario, cognato et domino meo obsservandissimo ... Igitur, tibi admodum illustris et reverendissimo vir, meo uti singulari patrono tuoque mihi sanguine coniuncto, opus hoc magnitudine sane exiguum, verum labore in eo construendo non parvum dicatum volui.* (M, ff. Ir-Iv)

¹⁷⁶ *Atila Hunorum rex (teste Bonfinio) Italiam adoriturus quamdiu anhelaverat et eo vel maxime, quia domitis Romanorum viribus se facile totius orbis imperio potiturum esse sperabat atque admodum verebatur ne Visigothae Romanum imperium occuparent communem orbis pacem ac ocius interceptum maritimam Adriatici sinus oram expugnare decrevit, ne ingressus in Italiam a tergo ab hoste Graeco graviter adurgeretur at a fronte Romanorum haberet infestum et siquid adversis pedem referre cogeret reditus inhiaberetur. Quare, coactum undique exercitum a Pannonia per Illyricum ad Adriaticum mare perduxit in primis Tragurium aggreditur ab Isseis conditum Scardonamque Liburnicam pariter infestat o quamquam oppidani acrius instarent, quia nulla deditione ferum hostem sedare posse confiderent.* (M, ff. 34v-35r); *Populata incensaque Dalmatia universoque Liburnico tractu Hunni mox Istriam peninsulae more in longitudinem excurrentem atque inferiore quidem urbium hominumque praestantia pollentem invadunt late in agros excurrunt vicus populantur, castella multa diripiunt, ingentem praedam abigunt, innumeratam agrestium multitudinem captivam abducunt.* (M, ff. 37r-37v)

¹⁷⁷ Lučić, *O kraljevstvu*, str. 266-268.

¹⁷⁸ *Fabulosum itidem est, quod Diocletianus presbyter refert in historia regum Dalmatiae a Mauro Orbino in tractatu: Il Regno delli Slavi nuncupato edita dum Anastasii Imperatoris tempore, alterum Regem Salonae, alterum in Istria ponit, hosque a Gothis victos narrat, et ex ipsis Gothis Reges Dalmatiae deducit, aliaque his similia subdens, fidem caeteris sibi contemporaneis detrahit, quem sequitur Thomas Archidiaconus spalatensis,*

zamjerao izostanak kritičkog pristupa izvorima opisavši njegovo djelo *De rebus Dalmaticis* riječima *laudabili conatu*.¹⁷⁹ Premda je i iz suvremene znanstvene perspektive jasno da Zavorovićev pristup povijesnim izvorima u metodološkom smislu znatno zaostaje za Lučićevom kritičkom historiografijom, ne smijemo zanemariti činjenicu da je Zavorovićev napredak i odmak od ustaljenih obrazaca dalmatinske humanističke historiografije uočljiv na planu interpretacije povijesnih tema, o čemu svjedoči i spomenuto poglavlje o provali Huna i Gota u Dalmaciju.

2. 2. Dalmacija u ranom srednjem vijeku (7.-11. st.): «Dalmatinski kraljevi» u djelu *De rebus Dalmaticis*

Treća knjiga (M, ff. 41r-78v) sadržajno je i tematski najopsežniji i najkompleksniji dio djela *De rebus Dalmaticis*. Dinko Zavorović u tom dijelu teksta obuhvaća razmjerno širok vremenski raspon te piše o povijesnim zbivanjima koja su uslijedila nakon doseljenja Slavena i Hrvata na područje Dalmacije, Panonije i drugih dijelova rimskog Ilirika. Knjiga započinje razmatranjima o porijeklu Slavena, o razvoju njihova jezika i pisma, pokršćavanju i doseljenju u Dalmaciju, a njezin najveći dio posvećen je razdoblju hrvatskih narodnih vladara koje Zavorović zove *Dalmatiae reges* (M, f. 52r).

Općenito, u trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* riječ je o izazovnim historiografskim temama, koje su i danas predmet brojnih znanstvenih istraživanja pa čak i

qui ex eo Gothos cum Slavis confundit, prout, et Iacobus Luccari, in annalibus Ragusinis multa ex eo desumens, et si qui alii eiusmodi scripsere, sic non examinatis iis, quae legerunt, vel audiverunt, more vulgi scribentes, fidem propriam in caeteris quae verareferunt, in dubium revocant. Lučić, *O kraljevstvu*, str. 268.

¹⁷⁹ *Superiori saeculo Dominicus Zauoreus Patrius Sicensis rerum Dalmaticarum seriem magno labore ab antiquissimis exorsus ad 1400 perduxit, laudabili conatu, nisi quod scriptorum examen omisit ab huius, et caeterorum recentiorum citatione temperavi, quum ex vetrum aut erroneis, aut ambiguis scriptis ipsorum lapsus promanarint, ne rixandi prurigine hunc laborem suscepisse videar.* Lučić, *O kraljevstvu*, str. 362.

prijepora,¹⁸⁰ a u razdoblju humanizma, obilježenom specifičnim i vrlo nepovoljnim političkim ozračjem, njihova je uloga u djelima mnogih hrvatskih humanističkih pisaca povijesti (Pribojević, Orbini, Mrnavić i dr.) bila od presudne važnosti pri argumentaciji drevnog porijekla vlastitog naroda, pa im stoga ovom prilikom valja posvetiti pozornost.¹⁸¹

O složenosti spomenute tematike svjedoči činjenica da je Zavorović u trećoj knjizi uz najvažnije događaje iz svjetovne povijesti pisao i o nekim drugim ključnim zbivanjima koja su u razdoblju humanizma uvelike utjecala na formiranje nacionalnog identiteta, a to su jezična i kulturološka pitanja, pitanje etnogeneze Slavena, te vjerska povijest. U sadržajnom smislu, okosnicu treće knjige Zavorovićeve povijesti Dalmacije čini kronološki prikaz vladavine dalmatinskih kraljeva, zaključno sa kraljem Zvonimirom, te dolazak Arpadovića na vlast. Uz to, šibenski je povjesničar u trećoj knjizi opisao i pojedine povijesne epizode koje su tematski vezane uz širi, regionalni kontekst. Riječ je o gusarenju Neretljana te o događajima iz povijesti Dubrovačke Republike, Kotora i Bosne. Kao i u prethodnim knjigama djela *De rebus Dalmaticis*, takav Zavorovićev sveobuhvatan historiografski pristup ponovno poziva na preispitivanje njegova poimanja teritorijalne protežnosti Dalmacije, što je jedna od glavnih tema Zavorovićeva djela.

U trećoj knjizi korišteni su narativni (25), diplomatski (5) i epigrafski izvori (4). Od narativnih izvora Zavorović najčešće i najopširnije citira djela *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* i *Historia Salonitana* te talijanske humaniste Antonija Bonfinija i Pietra Giustinijana.

Sadržajna analiza teksta pokazala je da Zavorović nakon razmatranja o porijeklu, kulturi i pokrštavanju Slavena s početka treće knjige, o čemu će kasnije biti više riječi, slijedi kronologiju povijesnih zbivanja, pa piše o borbama franačkih i bizantskih vladara za prevlast

¹⁸⁰ Usp. *Etnogeneza Hrvata*, [ur. Neven Budak], Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995; Margetić, Luj, *O etnogenezi Slavena*, predavanja održana u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2006.

¹⁸¹ Više o toposu o nacionalnim institucijama te općenito o funkciji institucije gotskih i ilirskih kraljeva u «historizaciji» kraljevske vlasti u povijesnim djelima nekih najpoznatijih hrvatskih humanista usp. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 107-109.

nad hrvatskim prostorima tijekom 8. i 9. stoljeća. Tijekom tog razdoblja Franci su zauzeli Istru i u svojem pohodu dospjeli do teritorija pod bizantskom vlašću, nakon čega je početkom 9. st. na Jadranu izbio bizantsko-franački rat. Zavorović opisuje stanje poslije Aachenskog mira (812.), kojim je Bizantu pripao obalni pojas Dalmacije, a Franci su dobili planinsko zaleđe i Panoniju.¹⁸² U Zavorovićevu je djelu riječ je o tri kratka citata iz djela *Vita Caroli Magni* franačkog povjesničara Einharda,¹⁸³ inače tajnika na dvoru Karla Velikog, Emilija Paola,¹⁸⁴ autora djela *De rebus gestis Francorum* te djela *Annales* bizantskog povjesničara Ivana Zonare.¹⁸⁵ Na planu narativnih izvora taj kratki dio teksta ukazuje na Zavorovićevo nastojanje da spomenuta povijesna zbivanja opiše služeći se upravo onim tekstovima koji su mjerodavni za tu tematiku, na što ukazuje i njegov izbor autora.

Ipak, epizoda o utjecajima Bizantskog i Franačkog Carstva na hrvatske prostore Zavoroviću po svemu sudeći nije bila od presudne važnosti pri opisu povijesnih zbivanja u Dalmaciji. Budući da je šibenskom povjesničaru primarno dokazati kontinuitet Slavenkog stanovništva na hrvatskim prostorima, razdoblje bizantske i franačke vlasti u Dalmaciji za njega je sporedna tema, kojom eventualno kratko nastoji ukazati na to da je Hrvatska na prijelazu iz antike u srednjovjekovlje preko Bizantskog i Franačkog carstva bila u doticaju s tadašnjim europskim političkim, kulturnim i gospodarskim tokovima, ali i podsjetiti na vječnu borbu Dalmacije s inozemnim osvajačima. Nakon Rimljana, Huna i Gota, Zavorović ne propušta spomenuti ni doba bizantske i franačke vlasti u hrvatskim krajevima, no od neprestane borbe Dalmatinaca sa pretenzijama inozemnih vladara (čemu će također biti

¹⁸² Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb, 2003., str. 44.

¹⁸³ *Dum ii reges unus post alium tam celeri morte raperentur regnum omne perturbatum erat, ut in simili eventum accidere solet, quod Carlo cognomento Magno (qui primo occidentale imperium summere dignus fuerat occasio fuit.) Dalmatas sua ditioni adicere itaque tempestate hac Istriam, Liburniam atque Dalmatiam sub tributo redegit, exceptis maritimis civitatibus quas ob amicitiam et iunctum cum Nicephoro, Constantinopolitano imperatore, fedus eum habere promisit. (Eginhardo Caroli Magni secretario teste)* (M, ff. 51v-52r)

¹⁸⁴ *...sed deinde Dalmatiae maritimę accole Graecorum iugum moleste ferentes a Graecis ad Carolum defecerunt eique Donatum episcopum et Petrum Dalmatam Iadretinarum comitem nuncios destinarunt (Paulo Aemilio teste).* (M, f. 52r)

¹⁸⁵ *Quae cum Nicephorus intelligenet, statim patricium cum instructa classe in Dalmatiam misit et paulo post omnia qua amiserat ac multo maiora recuperavit. Nihilominus deinde Dalmatę Michaelis Balbi imperatoris tempore Romani imperii iugum excusserunt. (Iohannes (!) Zonara teste)* (M, f. 52r)

posvećen veliki dio djela), Zavoroviću je mnogo važnije dokazati kontinuirano postojanje slavenskog stanovništva i vlasti na tom području. Nakon što je uspostavio vezu između drevnog porijekla Ilira i Slavena, te pokušao dokazati da Slaveni nisu Goti, šibenski povjesničar u trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* slavensku vlast na hrvatskim prostorima dokazuje na temelju Giustinijanova opsežnog opisa doba vladavine «dalmatinskih kraljeva» (M, ff. 45r-78r) koju zaključuje godinom 990., o čemu piše:

Idque vetusto oraculo predictum fuisse scribunt, qui post hac nullum alium Dominum praeter Dalmatiae reges usque ad anno nonigentessimum (!) nonagessimum habuere, ut infra patebit. Hi reges quam diu vixerunt usque adeo christiane religioni infensi egunt, ut nonnulli ex christianis persecutionibus afficti ad illorum rictus declinarunt, sed quibus fides vita carior erat omnia externa perpeti malebant, quam gentilitatis aerroribus implicari. (M, ff. 52r-52v)

Važno je napomenuti da Zavorović u terminološkom smislu precizno razlikuje dalmatinske vladare prije i nakon doseljenja Slavena na područje istočne obale Jadrana. Opisujući na temelju Marulićeva prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina*¹⁸⁶ provalu Gota Ostroila i Brusa u Dalmaciju, Zavorović vlastitim riječima napominje da u kontekstu rimske vladavine u Dalmaciji nije ispravno koristiti termin *Dalmatiae rex*, nego *Dalmatiae praeses*, i to zato što Dalmacija do dolaska Slavena nije niti imala svojih kraljeva: *Cuius rei rumor Dalmatiae regem (potius Dalmatiae praesidem, quoniam Dalmatiae tunc Romani imperii ditionis erat et ante Slovinorum adventum regem non habuit) ... (M, f. 45v).*

Zavorovićev najvažniji narativni izvor za taj dio povijesti Dalmacije jest Marulićev latinski prijevod *Ljetopisa Popa Dukljanina – Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* iz 1510., koji šibenski povjesničar citira gotovo u cijelosti, pa možemo kazati da se u Zavorovićevu djelu nalazi još jedan prijepis tog teksta. Osim tog podatka, koji je važan za tradiciju Dukljaninova *Ljetopisa*, treba ispitati i funkciju tog izvora u Zavorovićevu djelu. Kako bismo

¹⁸⁶ Usp. Regum Delmatie, str. 4; *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 41.

to uspjeti ustanoviti, potrebno je Zavorovićevo ekstenzivno pozivanje na Marulićev prijevod *Ljetopisa* staviti u kontekst s prevladavajućim strujanjima hrvatske humanističke historiografije.

Kao što ističe Miroslav Kurelac, za hrvatsku historiografiju 15. i 16. st., koja je neposredno prethodila Ivanu Lučiću karakteristično je da se povijest pisala na temelju podataka iz raznih ljetopisa i kronika koje su uglavnom obilovale pretjeranim i imaginarnim pričama, a najmanje vjerodostojnim povijesnim činjenicama.¹⁸⁷ Tako će, primjerice, za Mavra Orbinija, Dinka Zavorovića i Ivana Tomka Mrnavića glavno vrelo tog tipa biti upravo *Ljetopis Popa Dukljanina*, u Marulićevu prijevodu naslovljen *Regum Dalmatiae et Croatiae Gesta*. To rodoslovlje Dukljaninove dinastije mnogim je povjesničarima prije Lučića dugo bilo glavno uporište za argumentaciju drevnosti porijekla Slavena i institucije njihove kraljevske vlasti. Pod utjecajem Mavra Orbinija, koji je svoje postavke o drevnosti i autohtonosti Slavena, iznesene u djelu *Il Regno de gli Slavi*, uvelike temeljio upravo *Ljetopisu Popa Dukljanina* taj je tekst našao svoj put do mnogih povijesnih djela hrvatskog humanizma s početka 17. st.¹⁸⁸ Međutim, zajedno s prihvaćanjem institucije gotskih kraljeva iz Dukljaninova *Ljetopisa*, kao argumentacijske poveznice s narodnim dinastijama, mnogi su humanisti direktno preuzeli i neodrživu tezu prema kojoj se slavenska vlast u Dalmaciji izvodila iz gotskog osvajanja.¹⁸⁹ Budući da treća knjiga Zavorovićeva djela zbog opsega citata iz Marulićeva prijevoda *Ljetopisa* uvelike podsjeća na drugi dio Orbinijeva *Il Regno de gli Slavi - Povijest kraljeva Dalmacije i drugih okolnih ilirskih krajeva*,¹⁹⁰ preostaje istražiti u kojoj je mjeri Zavorović dosljedan toj struji humanističke historiografske tradicije.

Kao prvo, što se tiče spomenutog modela historizacije kraljevske vlasti, Zavorović u formalnom smislu zajedno s tekstem *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* naizgled preuzima i

¹⁸⁷ Slične tendencije obilježile su i humanističku historiografiju Hrvatskoj susjednih zemalja. Usp. Mihelič, *Retorični dodatki*, str. 24.

¹⁸⁸ Kurelac, M., *Život i djelo Ivana Lučića*, str. 29-33.

¹⁸⁹ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 108; Katičić, *O podrijetlu Hrvata*, str. 154.

¹⁹⁰ Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, str. 271-306.

kompletno vladarsko rodoslovlje Dukljaninovih gotskih odnosno slavenskih vladara, koje naziva «dalmatinskim kraljevima». Međutim, u Zavorovićevu djelu ta sintagma, premda identična Orbinijevoj, nije proširena katalogom ilirskih careva. Izostanak fiktivne institucije ilirskih careva u djelu *De rebus Dalmaticis* ukazuje na Zavorovićev izvjestan odmak od modela, koji je u dalmatinsku humanističku historiografiju uveo Vinko Pribojević. Njegov katalog s 25 rimskih careva, počevši od Klaudija Flavija pa do Konstantina Velikog kasnije će preuzeti Mavro Orbini, dodajući mu careve Justinijana i Justina, dok će se najopsežniji katalog od čak 59 ilirskih careva i carica naći u djelu *De Illyrico Caesaribusque Illyricis Dialogorum libri VII* Zavorovićeva mlađeg sugrađanina Ivana Tomka Mrnavića.¹⁹¹

Za razliku od Ivana Lučića, koji u pismu svojem prijatelju Valeriju Ponteu od 3. studenog 1651. piše da se neće služiti *Ljetopisom Popa Dukljanina*,¹⁹² Zavorović se ipak nije uspio sasvim othrvati utjecaju spomenute kronike i ispustiti je iz svojeg djela, no svakako mu valja priznati kritički pristup *Ljetopisu*, koji su tijekom 16. st. nekritički prihvaćali mnogi hrvatski humanisti, i to samo kako bi na temelju tzv. gotske teorije istaknuli veličinu slavenske nacije. Zbog toga je tekst Marulićeva prijevoda *Ljetopisa*, ali i neke druge narativne izvore iz treće knjige Zavorovićeva djela potrebno ispitati u kontekstu njegova kritičkog stava prema tzv. gotskoj teoriji.

Povijesni prikaz razaranja Salone ključan je za usporedbu Zavorovićeve kritike spomenute teorije s izraženom gotomanijom iz *Ljetopisa Popa Dukljanina* i djela *Historia Salonitana*, koji taj događaj pripisuju pustošenju Gota. Sudeći prema Zavorovićevom autorskom komentaru tih zbivanja, opisanih u trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*, šibenski je povjesničar bio itekako dobro upoznat s nekoliko, u dalmatinskom humanizmu favoriziranih verzija historiografskih interpretacija propasti Salone, no nije želio prihvatiti niti jednu od njih, o čemu piše: *Nostra hac tempestate vix Salonae vestigia recognosceremus, nisi*

¹⁹¹ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 107-108., Tvrtković, *Između znanosti*, str. 61.

¹⁹² Kurelac, M., *Život i djelo Ivana Lučića*, str. 33.

situs ipse nobilissimus ultro profiteretur. Alii Salone exidium (!) factum fuisse tradunt ab Atila Hunnorum rege et praecipue Bonfinius. Alii vero a Totila Gothorum rege in quorum opinionem in minime possum, siquidem quod Atila regnavit ab anno Christi 401, usque 454¹⁹³ et Salona etiam floruit tempore Iustiniani imperatoris (ut in Procopio legitur) qui Historiam suis temporibus scripsit supra libro secundo imperavit autem Iustinianus ab anno salutis 527 usque 566 et Totila in Dalmatiam nunquam fuit, nisi Ilaus olim Belisarii armiger, quem deinde Totila suis copiis praefecit, et Dalmatia loca transmisit, ut supra in secundo libro demonstravimus et ideo expugnationem hanc a Ratimerio, Dalmatiae rege, factam fuisse posui, ut in quibusdam fragmentis scripturarum fide dignis apud Matheum Izaro et suis commentariis Illyricis nondum publicatis. Vidi nam etiam in Spalatensi cronica excidium Salonae a Slovinis factum fuisse legimus. (M, ff. 50r-50v)

Zavorović je poznao i jasno razlikovao uvriježene humanističke interpretacije razaranja Salone i nema nikakve sumnje u to da je o toj temi zaista istražio neke od najvažnijih narativnih izvora, o čemu svjedoči i činjenica da njegova kritika zaista nalazi potvrdu u tekstu tih djela. Prema jednoj teoriji, čiji je najznačajniji predstavnik Antonio Bonfini, Salonu su razorili Huni s Atilom.¹⁹⁴ Prema drugoj teoriji, koju su zastupali Pop Dukljanin i Toma Arhidakon, Salonu su razorili Goti pod vodstvom kralja Totile.¹⁹⁵ Zbog

¹⁹³ Atila je rođen oko 400., a umro je 453. Vladao je od 434.-453; *Encyclopaedia Britannica* 2009, DVD-ROM. Zavorović u djelu *De rebus Dalmaticis* navodi približne godine Atilina života, no pogrešno piše da su to godine Atiline vladavine.

¹⁹⁴ *Nemo ex urbe vita donatus est. Non in Salonenses, sed in Romanos ibi tunc saevire Attila videbatur. Eoque magis exultabat Unnus, quo superiora Romanae gentis aedificia subverteret. Praestantissima demum populi Romani colonia, tunc solo aequata, nunquam posthac resurgere potuit, nisi quod ex quibusdam Salonensium reliquiis, Spalatum, non ignobile oppidum, ad tertium lapidem remotum, plerique factum esse credidere. Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, dec. I., lib. IV., str. 88-89.*

¹⁹⁵ *Totilla vero et Ostrogothi, ut sibi magnum nomen facerent, consilio et voluntate primogeniti fratris, congregantes exercitum magnum valde te fortem, exierunt de terra sua et venientes debelaverunt Pannoniam provinciam et bellando obtinuerunt eam. Post haec cum valida multitudine pervenerunt in Templana. Tunc rex Dalmatinorum, qui in civitate magna et admirabili Salona manebant, misit nuncios et litteras ad regem Istriae provinciae, ut congregaret exercitum, quatenus insimul exirent eis obviam et defenderent se. Ljetopis Popa Dukljanina, str. 41.*

*Interea frater eius Stroilus Illyrici regno potitur, deinde Mysiam inferiorem (quae nunc Bosna dicitur) ingressus, cum et ipsam brevi subiugasset, in delmatiam descendit. Vrbes maritimas depredatae est, Scardonam oppidum et Salonas totius prouincię emporium dirruit et euertit ... Jovanović, *Regum Delmatie*, str. 6.*

Tomina poznatog poistovjećivanja Gota sa Slavenima, Zavorović je čitajući Tomino djelo zaključio da taj pisac razaranje Salone pripisuje Slavenima.¹⁹⁶ Osim toga, budući da se Toma Arhidakon već na početku svojeg izlaganja o tom događaju ogradio pišući da mu nije sasvim jasno kako je Salona razorena,¹⁹⁷ moguće je da ga šibenski povjesničar i zbog toga nije smatrao pouzdanim svjedokom tih zbivanja.

Rezimirajući spomenute dokaze Zavorović se u trećoj knjizi djela poziva na neobjavljeno i danas izgubljeno djelo Mateja Izara *Commentaria Illyrica*, te vrlo originalno zaključuje da je Salonu razorio dalmatinski kralj Ratimir. Istu tvrdnju Zavorović je pronašao i u djelu njemačkog humanističkog historiografa Hermana Schödela: *Nonnulla etiam Dalmatia oppida, quae a christianis habitabantur, praecipue maritima, quae sub Constantinopolitani imperatoris dictione tunc erant Ratimerius evertit et Dalmatias in servitutum reddegit. Iohannes autem quartus summus pontifex, natione Dalmata, patre Venantio ex reliquiis thesauri, quem Iezachus apud Lateranum reliquerat Dalmatas captivos omnes quos potuit ex barbarorum manibus a captivitate redemit. (Ut in historia Hertmani Schedel legitur)*¹⁹⁸ (M, f. 50v)

Naposljetku, Zavorović Ratimirovo razaranje Salone stavlja u suvremeni kontekst, pa na citat iz Marulićeva prijevoda *Ljetopisa*¹⁹⁹ nadovezuje svoj komentar o tome da se na mjestu razorene Salone i njezine nadbiskupije izdigao Split:

... licet penitus Salona a Ratimerii saevitia et in humanitate solo aequata sed Spalatum metropolitae Salonitana sedis loco erat prout in hodiernum est... (M, f. 58v)

Gothorum tempore, qui Totila duce de partibus Teutonie et Polonie exierunt, dicitur Salona fuisse destructa. Toma, str. 30.

¹⁹⁶ *Ariana etiam erant tabe respersi. Gothi a pluribus dicebantur et nichilominus Sclauis, secundum proprietatem nominis eorum, qui de Polonia seu Bohemia uenerant. Isti, ut predictum est, impugnabant Latinos, qui regiones maritimas habitabant, maxime autem Salonam, que caput erat totius prouintie. Toma, str. 32.*

¹⁹⁷ *Qualiter autem finaliter euersa fuerit, non satis perspicuum est. Toma, str. 30. Matijević-Sokol, Toma Arhidakon, str. 240.*

¹⁹⁸ Potertane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

¹⁹⁹ Jovanović, Regum Delmatie, str. 12-13.

U djelu *De rebus Dalmaticis* epizoda o Ratimirovom razaranju Salone²⁰⁰ sadržajno se nadovezuje na Zavorovićev citat iz Marulićeva *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*²⁰¹ gdje je riječ o tome kako je kralj Ratimir opustošio dalmatinske gradove. Ipak u spomenutom pozivanju na Marulićev prijevod *Ljetopisa* ne treba tražiti Zavorovićevu vezu s Dukljaninovom gotomanijom, naprotiv sasvim je jasno da šibenski povjesničar svoj argument o Ratimiru uopće nema namjeru sadržajno povezati s Dukljaninovim opisom Totilinih i Ostroilovih razaranja u Iliriku. Osim što takva Zavorovićeva interpretacija povijesnih zbivanja svjedoči o njegovom kritičkom pristupu koji pokazuje bitan odmak i napredak u odnosu na tradiciju dalmatinske humanističke historiografije, valja istaknuti i činjenicu da je Zavorović time ustrajao na kritici tzv. gotske teorije te je u svom djelu svjesno umanjio povijesni utjecaj Gota u Dalmaciji. Time institucija gotskih kraljeva, koja je u Orbinija, a potom i u Rusića, Rattkaya i Vitezovića imala istaknutu funkciju historizacije kraljevske vlasti,²⁰² u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis* poprima sasvim novo značenje, o čemu svjedoči i podatak da šibenski povjesničar dukljanske vladare stavlja u slavenski kontekst. Zavorović ipak nije napustio taj inače popularan humanistički model povezivanja s narodnim dinastijama, no interpretirao ga je na sasvim nov način, čime je u djelo *De rebus Dalmaticis* uveo slavensku poveznicu između antičkog Ilirika i Ugarsko-hrvatskog kraljevstva.

Zavorovićevi autorski komentari dodatno potvrđuju njegov kritički stav prema Gotima. Premda je riječ o zaista kratkim autorskim istupima šibenskog povjesničara, ta je mjesta važno izdvojiti jer ukazuju na Zavorovićevu potrebu da maksimalno iskoristi skučen

²⁰⁰ M, f. 47v

²⁰¹ *Inter haec mortuus est Vladinus, et regnavit pro eo Ratimirus, filius eius, qui inimicus nominis christiani extitit a pueritia, caepitque ultra modum persequi christianos voluitque delere de terra et de regno suo nomen eorum, multas quoque civitates eorum et loca destruxit et alias in servitutem redigens reservavit. Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 46.

Interea Bladino rege uita defuncto regni gubernacula filius suscepit Ratimirus qui, auitę humanitatis penitus expers, inimico animo in Christianos erat. Non pauca regni oppida, quę ab illis habitabantur, euertit, ipsos uero in seruitutem redegit, sed iis precipue infestus qui maritima Delmatię incolebant loca. Jovanović, Regum Delmatię, str. 10.

²⁰² Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 108.

autorski prostor, kakav je humanističkim piscima povijesti stajao na raspolaganju.²⁰³ Uzmemo li u obzir da je u humanizmu standardni način pisanja povijesnih djela prvenstveno podrazumijevao opširno citiranje izvora, katkad čak bez ikakvog autorskog iskaza, Zavorovićevi kratki autorski komentari ukazuju na izvjestan napredak u odnosu na ustaljen humanistički model pisanja povijesti.

Premda nedotjeran i grub latinitet Zavorovićevisih osobnih komentara donekle otežava precizno razumijevanje sljedećih dvaju citata, uzmemo li u obzir njegovu namjeru da u djelu *De rebus Dalmaticis* raskine s humanističkom tradicijom identificiranja Slavena s Gotima, ova mjesta valja izdvojiti zato što svjedoče o Zavorovićevoj kritici starijih izvora koji donose podatke o Gotima na području Dalmacije. U prvome citatu Zavorović svojevrijedno intervenira u tekst djela *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* koji parafrazira te sintagmu *Gothorum gens* mijenja u etnonim *Slovini*:

*Hi Slovini, ergo Stroilo sive, ut allis placet, Sorilo Brisii fratre duce (huiusmodi nominibus in eam angor sententiam, ut credam, hos fuisse Gothis commistos Gothicum siquidem idioma potius, quam Slovinum videtur auribus referre) numero plurimi rerum omnium apparatu maximi e Pannonia decedentes pervenerunt in Dalmatiam.*²⁰⁴ (M, ff. 45r-45v)

Uz to, iz Zavorovićevisih autorskog komentara na navedeni tekst Marulićeva prijevoda *Ljetopisa* razvidan je njegov osobit, pa čak i donekle analitičan pristup interpretaciji određenih povijesnih činjenica u starijoj historiografiji. Sličan je slučaj sa Zavorovićevisim pozivanjem na bizantskog povjesničara Kuropalatu i epizodu vezanu uz gotsko-bizantski rat u Dalmaciji (535.), iz čega je moguće zaključiti da šibenski povjesničar unatoč svojoj odlučnoj

²⁰³ Kuntić-Makvić, *Antički izvori*, str. 35.

²⁰⁴ *Erat Gothorum gens inquieta, uaga, absque legibus, aspera et bellicosa. Igitur Totila et Stroilus, cum a fratre Brisso subsidia impetrassent, ingentes equitum peditumque copias secum trahentes Occidentis regna inuasere. Et primo quidem infestis armis Pannoniam aggressi commisso cum Pannonibus proelio superant, regem eorum interimunt, regnum uicotria potiti occupant.* Jovanović, *Regum Delmatie*, str. 4.

kritici gotomanije, zbog koje etnonim *Goti* često mijenja u *Slovini*, uvažava činjenicu da su neki stariji izvori (npr. Dukljanin i Kuropalata) rabili termin *Goti*, a ne *Slaveni*:

Puto Johannem Curoplatam, de victoria quam Graeci in Dalmatiam apud Salonam anno salutis sexcentesimo ex Gothis tulerunt, scribentem, de hac intellexisset multo etenim ante a Constantino Iustiniani imperatoris iussu Gothi e Dalmatia pulsi sunt, ut in secundo libro a nobis scriptum est. Qui tunc pulsi, nunque huc amplius reversi sunt, ac eo magis in hanc sententiam imus, quo hi Slovini hoc nomine a scriptoribus vocantur nimirum Gothi. (M, ff. 46r-46v)

U sklopu Zavorovićevih autorskih komentara ističe se epizoda o pokrštanju Slavena iz doba Svetimirova nasljednika Budimira (Svetopeleka).²⁰⁵ Činjenica da Zavorović u djelu *De rebus Dalmaticis* svojim riječima objašnjava i etimologiju Svetopelekova imena, koja uvelike podsjeća na poznatu bilješku s margine Orbinijeva djela *Il Regno de gli Slavi*,²⁰⁶ navodi na zaključak da se šibenski povjesničar možda služio i tim djelom, koje ipak ne navodi u svojem popisu citiranih autora: ... *sed ad Budimerium regem redeamus, quem in sacris baptismatis lavacro Suetoplek (!) Cyrillus vocavit, quem etiam deinde Latini scriptores Sucropilum dixere.* (M, f. 57v)

Time Zavorović naizgled slijedi uobičajeni model religijske legitimacije Slavena, kakav nalazimo u Orbinija, koji preko gotskog kralja Svetopeleka pokrštanje Slavena povezuje s ćirilometodskom tradicijom.²⁰⁷ Poput Orbinija i Zavorović dukljanske vladare,

²⁰⁵ *Cum igitur defuncto rege Satimerio Budimerius vir humanitate animique mansuetudine et ipse insignis diadema sceptrumque sucepisset. Hoc tempore vir quidam nomine Constantinus Thesalonice erat, multa vitae sanctitate praeditus philosophia documentis apprimate eruditus, hic divinitus inspiratus cum de Thesalonica in Caesaream se transtulisset Christum evangelizare coepit, multi convertebantur credentes qui baptizabantur.* (M, f. 55r)

²⁰⁶ † *Prije se on zvaše Budimir, no kao prvi kralj kršćanin bje prozvan Svetopelek, što u Slavena znači sveti dječak, dok ga talijanski pisci zovu Sferopilo.* Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, na margini, str. 274. Šišić također na temelju marginalne bilješke u Orbinija prema kojoj doznajemo da je Budimir poslije krštenja dobio ime Svetopelek, zaključuje da je u Dukljaninovu tekstu isprva stajalo ime Budimir, koje je kasnije neki glosator pod utjecajem Panonske legende o sv. Metodiju promijenio u *Svetopluk*. *Ljetopis Popa Dukljanina*, bilj. 45; str. 48.

²⁰⁷ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 108.

uključujući i Budimira (Svetopeleka),²⁰⁸ poistovjećuje s dalmatinskim kraljevima, ali ih za razliku od dubrovačkog povjesničara zove Slavenima.

Osim Zavorovićeve kritike tzv. gotske teorije, na planu svjetovne povijesti iz treće knjige djela *De rebus Dalmaticis* valja izdvojiti i epizode posvećene povijesnim zbivanjima u Bosni, Budvi, Kotoru, Dubrovniku te na području Neretve. Pojedini dijelovi teksta vrijedni su zato što Zavorović mjestimice citira neke danas slabo poznate i izgubljene izvore (npr. djela Mihovila Solinjanina i Baltazara Splanjanina), no ovom prilikom istraživanje će biti fokusirano na sadržajnu analizu pojedinih citata, a ne izvora. Ta bi analiza trebala pokazati koja je funkcija Zavorovićeve historiografskog prikaza spomenutih regija i gradova u sklopu njegova djela o povijesti Dalmacije, ali i u sklopu njegova određenja dalmatinskog teritorija, točnije, podrazumijeva li šibenski povjesničar Bosnu, Budvu, Kotor, Dubrovnik i Neretvu kao dio Dalmacije ili ne.

Djelomičan odgovor na to pitanje mogli bismo pronaći već u prvom citatu na tu temu iz treće knjige djela *De rebus Dalmaticis*. Riječ je o Zavorovićeve citatu iz Marulićeva *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*²⁰⁹ te Tomina djela *Historia Salonitana* u kojem je opisano kako je Svevlad provalio u Bosnu, Dalmaciju, Hrvatsku i Panoniju te opustošio dalmatinske gradove koje su tada nastanjivali Latini:

Sevioladus cum talia accidissent, patris necem ulturus, si sors ita foret cum tota expeditione quam celerrime poterat Bosznam²¹⁰ proficiscitur. Sed cum adversarii inde discesissent, ibidem patris loco regnare coepit natusque ei filius, cui Silimiro nomen imposuit. Ipse autem Sevioladus Bosznej, Dalmatiae et Corvatiae usque ad Pannonia fines irumpit,

²⁰⁸ *Constantius (!) relicta Bulgaria in Dalmatia ad Budimerium venit, cuius doctrina et predicatione Budimerius Christi fidem cum tota Slovinorum gente sibi subdita amplexatus est. Quod anno salutis octogentesimo octuagesimo occurrisse scribunt.* (M, f. 55r)

²⁰⁹ Jovanović, *Regum Delmatie*, str. 7; Toma, str. 32.

²¹⁰ U *Ljetopisu Popa Dukljanina* na tom se mjestu zapravo spominje samo Praevalitana – rimska provincija osnovana krajem 3. st. na području Gornje Dalmacije, s gradovima Dukljom i Skadrom. Hrvatska redakcija *Ljetopisa* umjesto toga spominje Bosnu i Dalmaciju, te razaranje gradova Dalme, Narone, Solina i Skradina. *Ljetopis Popa Dukljanina*, bilj. 19., str. 42.

christiano nomini infestissimus precipue maritimis Dalmatiae oppidis, quae a Latinis tunc abitabantur (!), ut ex palatensi (!) cronim (!) habemus. (M, f. 46v)

U Marulićevu tekstu na tom mjestu stoji: *Ipse Seuioladus Bosnę, Valachieę usque ad Polonieę fines, et Delmatieę Croatięque imperauit.*²¹¹ A Zavorović izostavlja Vlašku i Poljsku, te područje Svevladove vlasti ograničava na regionalnu cjelinu sastavljenu od Bosne, Dalmacije i Hrvatske, kojima pridodaje Panoniju. Iz perspektive naslova Zavorovićeva djela te njegove želje da opiše povijesna zbivanja s područja Dalmacije, tako definiran vladarski teritorij «dalmatinskih kraljeva» Zavoroviću je važan, jer će mu poslužiti za dokazivanje kontinuiteta slavenske vlasti u Dalmaciji te kao legitiman oslonac za kasnija razmatranja o odnosu Dalmacije prema Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Služeći se djelima Plinija i Pietra Giustiniana, Zavorović potom na sličan način donosi epizodu o Neretljanima u koju ubacuje citat iz Plinija kako bi dokazao da je Neretva još u rimsko doba bila među najbogatijim kolonijama u Dalmaciji. Neretljani su u 9. st. prvo sklopili savez s Venecijom, a potom ga raskinuli, što Zavorović koristi kako bi i na tom primjeru iz regionalne povijesti dokazao otpor lokalnog stanovništva prema Veneciji:

His fere temporibus Iohannes ex participacia familia, quam Baduariam hodiae (!) nominant ortus, Venete rei publicae gubernaculum suscepit (Petro Iustiniano teste). Qui cum Narentanis foedus percussit, erat Narentanorum amplissima civitas Dalmatia, vulgo Neretva, a flumine huius nominis vocata, Romanorum colonia in qua cives e octuaginta novem aliorum civitatum veniebant, ut eis Narentani ius discerent (Plinio teste). (M, f. 52v)

Na temelju Bonfinija, Plinija i Baltazara Splićanina Zavorović piše o povijesti Budve, Kotora i Dubrovnika, no na početku citata na temelju Bonfinija dokazuje da su ti gradovi, koji su se u to doba našli pod navalom Saracena zapravo pripadali Dalmaciji.²¹² Pri tom valja

²¹¹ Jovanović, *Regum Delmatieę*, str. 7.

²¹² *Iisdem fere temporibus Saraceni e Creta prodeuntes (teste Bonfinio) quamvis alii e Cartagine venisse dicunt dum per Adriaticum mare in christianum nomen ubique desceviunt. Dalmatiam non modo maritimam, sed mediteraneam quoque graviter infestant, Budvam expugnant et Bosnam oppidum in Catarino sinu prorsus*

izdvojiti Zavorovićeve citat iz djela *Petri Mocenici Imperatoris gesta* trogirskog humanističkog povjesničara Koriolana Čipika. U tom je dijelu teksta opisano kako su Goti razorili Epidaur, na čijem su mjestu njegovi stanovnici potom osnovali Dubrovnik, što na izvjestan način opet podupire Zavorovićevo protivljenje tzv. gotomaniji:

Est enim Ragusinum cisuitas (!) Dalmatiae (Coriolano Caepione teste), quam Epidaurenses Epidauro a Gothis everso auspicationes loco condiderunt. Urbs libera legibus atque moribus optime instructa. (M, f. 66v)

U sličnom ozračju Zavorovićeve protugotskog stava valja promatrati i način na koji on donosi podatke iz Ljetopisa Popa Dukljanina o vladavini kralja Krešimira²¹³ i Zvonimira. U djelu *De rebus Dalmaticis* te su epizode u oba slučaja nadopunjene citatima iz javnih isprava. Tekst epizode o Krešimirovu pohodu na dalmatinske gradove koji su tada bili pod vlašću mletačkog dužda Otona (M, ff. 68v-71r) dijelom je preuzet iz falsifikata Krešimirove darovnice,²¹⁴ a vezano uz krunidbu kralja Zvonimira (M, ff. 78r²¹⁵-76v), Zavorović citira ispravu kojom on obećaje vjernost papi Grguru VII. te rimskoj stolici poklanja samostan Sv. Grgura u Vrani.²¹⁶ Pritom pozornost valja obratiti na pozadinu spomenutih Zavorovićeve intervencija. Već pri prvom spomenu kralja Krešimira Zavorović pozivajući se na Bonfinija i Pietra Giustiniana, nadopunjuje Dukljanina te ističe da su ga mnogi zvali «dalmatinskim

everterunt populatoque Ascribio Ragusium versus profecti sunt, quibus hinc digressis principes quidam ascrivientes viri supra quadam rupes natura situs satis munitus magis occasum versus sese receperunt ibique arcem erexerunt se, ut barbarorum furore salvarent ac tuerentur. Quandoquidem vetus Ascrivium omni carebat munitione, hoc autem parum a Cataro aberat, ut eius ad huc ruinae testantur in Rizonico sinu quem hodie Catari sinum dicunt. Ascrinium autem, ut ex sententia Plinii vetustissima Romanorum civitas fuit, quam conteranii (ut Baldasar Spalatensis scriptum reliquit) Gardono, vel ex Mario Nigro sexto geographiae libro Plinii auctoritate Deguntum appellabant. Quod nomen a quodam flumine ei satis adiacente Gutdich dictum adhuc creditur traxisse de cuius civitatis origine nichil certi habemus, quamvis nonnulli ab Ascris Çiciliae populus nonnulli vero alii a populo quodam Graecorum furorem Troiam obsidentium fugente fuisse fundatam affirmant. (M, ff. 57r-57v)

²¹³Primjerice, Marulićev prijevod *Ljetopisa* Krešimiru posvećuje svega jednu rečenicu: *Cui in pace defuncto successit Crisimerius filius et ipse in omnibus laudandus, naturę fortuneque bonis eque insignis, sed præcipue in Deum obseruantia atque cultu.* Jovanović, *Regum Delmatię*, str. 22.

²¹⁴ CD I., d. 64., str. 89-93.

²¹⁵ Na ovom je mjestu rukopis M krivo numeriran. Folij bi trebao biti numeriran kao 75v.

²¹⁶ CD I., d. 109., str. 139-141.

kraljevićem» (*Dalmatiae regulum*).²¹⁷ Uz to, na početku Krešimirove darovnice, čiji je tekst Zavoroviću očito bio poznat, stoji: *Ego Chresimyr, Stephani regis filius, diuina fauente rex Dalmacie Chroacieque*²¹⁸ Isti je slučaj i sa Zvonimirovom darovnicom u kojoj možemo pročitati: *Ego, Demetrius, qui et Suinimir nuncupor, dei gratia Chroatie Dalmatieque dux*²¹⁹ Jasno je da Zavoroviću pozivanje na spomenute isprave zapravo služi kao argumentacija za dvije stvari – prije svega, to je prilika da se još jednom izravno pobije tzv. gotska teorija, prema kojoj su Krešimir i Zvonimir pripadali dinastiji gotških vladara. Osim toga, na temelju navedenih isprava Zavorović jasno nastoji dokazati da su Krešimir i Zvonimir vladari Dalmacije i Hrvatske, o čemu u Dukljaninovu tekstu, temeljnom narativnom izvoru treće knjige djela *De rebus Dalmaticis*, nema nikakvog spomena.

Iz svega navedenog proizlazi logičan zaključak da je Zavorović sadržajnim proširivanjem pojedinih epizoda preuzetih iz *Ljetopisa Popa Dukljanina*, u ovom slučaju na temelju isprava, uspio ostvariti ideološki odmak od ustaljene humanističke interpretacije Dukljaninova teksta kao ishodišta tzv. gotske teorije.

Što je još važnije, šibenski je povjesničar vladare iz kataloga Dukljaninovih kraljeva stavio u precizno definiran teritorijalni i nacionalni kontekst Dalmacije i Hrvatske te je to dokazao na temelju diplomatskih isprava, a ne neprovjerenih legendi.

Premda se Zavorović još uvijek nije u potpunosti oslobodio autoriteta tipičnih humanističkih narativnih izvora, valja mu priznati znatan odmak u ideološkom promišljanju o tim tekstovima. U tom je smislu posebno važno naglasiti činjenicu da za Zavorovića poveznica između Ugarsko-hrvatskog kraljevstva i Ilirika nisu ni gotski ni ilirski, nego dalmatinski kraljevi, koje pred kraj treće knjige svojeg djela jasno smješta u kontekst vladara

²¹⁷ Kod Zavorovića je priča o Krešimiru stavljena u širi kontekst narativnih izvora i zauzima M, ff. 68v-71r: ... *Stephanus in pace defuncto successit Crisimerius filius quem Bonfinius et Petrus Iustinianus Murcimirum, non regem sed Dalmatiae regulum, alii heresimum vocarunt (quem etiam Franciscus Sansovinus Cresmurum appellat) in omnibus laudandus ...* (M, f. 68v)

²¹⁸ CD I., d. 64., str. 89.

²¹⁹ CD I., d. 109., str. 139.

Dalmacije i Hrvatske, u čemu se, bez sumnje ogleda kao preteča ideologije kakvu će u hrvatsku historiografiju uvesti djelo *De Regno Dalmatiae et Croatiae* Ivana Lučića.

Na samom kraju treće knjige djela *De rebus Dalmaticis* Zavorović, citirajući Bonfinija, opisuje kratku vladavinu kralja Ladislava I., prvog ugarskog vladara koji je preko Zvonimirove supruge Jelene zavladao Dalmacijom, Hrvatskom i Ugarskom, čime najavljuje novo važno razdoblje dalmatinske povijesti: *At illa liberorum orbitate laborans, quum neminem haberet, cui regnum aequius legaret fratri repente ac posteris addixit iussitque deinceps Dalmatiam, Corvatiam universam Hungariae ditioni haberi ex quo quidem tempore Dalmatis et Corvatis Hngari (!) iure imperare coeperunt. Ladislavus fuit ille sanctissimus Hngariae (!) Dalmatiaeque rex, qui anno salutis nonagessimo quinto supra millessimum tercio Kalendas Augustas, anno regni sui undecimo in Domino obdormivit, corpus Varadini honorifiscentissimis exequiis sepultum est.* (M, f. 78r).

Važno je, dakako, uočiti da Zavorović prihvaćanjem spomenutog Bonfinijeva citata jasno daje naslutiti da će se u nastavku svojeg djela prikloniti ugarsko-hrvatskoj struji te da će time pokušati iskazati svoje neslaganje s politikom Venecije.

2. 3. Dalmacija u razvijenom srednjem vijeku: vladavina Arpadovića i Anžuvina u djelu *De rebus Dalmaticis* (11.-15. st.)

Sadržajni i tematski okvir posljednjih pet knjiga (od četvrte do osme) Zavorovićeva djela *De rebus Dalmaticis* ponajprije je određen opisom neprekidnih borbi Arpadovića, a potom i Anžuvina za vlast u Dalmaciji, koje su obilježile razdoblje od 12. do 16. st. Pri tom ne treba zanemariti činjenicu da Zavorović djelo *De rebus Dalmaticis* završava godinom 1437., kada umire ugarski kralj Žigmund i kada započinju prvi osmanlijski naleti na Dalmaciju. Šibenski

je povjesničar očito bio toliko potresen nedaćama koje su tada zadesile njegovu domovinu, da u svojem djelu ratovima s Osmanlijama uopće nije želio posvećivati prostor, pa tekst djela završava sljedećom konstatacijom: *Nam ex hac tempestate provintia nostra miserias coepit experiti, ut nihil ex inde memoriae mandare posteritati possimus præter direptiones urbium deflagationes civitatum, desolationes vicuum et asiduas Turcarum in nos incursiones, quarum calamitatum ergo non dierum, sed horarum itinere fines nostri extenduntur et quia ob tot externorum in hac provincia confluxionem nostrisque disidiis eo loci Dalmatica res redacta est, ut nec ipsa nostra iura sustinere valeamus, libenter huic operi finem impono cum eo carmine quod Daniel Difnicus, egregiae spei adolescens antiquo rithomo (!) ea que nos silentio incoluimus deploravit.*

Turcha heu, heu rapuit rura et gens extera iura

Restat sola fides caetera rapta vides

Deo Gratias (M, f. 135r)

Unatoč tome što se u djelu *De rebus Dalmaticis* jasno ogleda i Zavorovićevo protuosmanlijsko opredjeljenje, koje je uvelike obilježilo stvaralaštvo većine hrvatskih humanista,²²⁰ njegov stav prema povijesnim zbivanjima u Dalmaciji od početka 11. st., pa do 1437. godine ponajprije valja staviti u odnos prema politici kakvu je Mletačka Republika u to doba provodila u Dalmaciji.

Analiza povijesnih izvora iz djela *De rebus Dalmaticis* pokazala je da najveći dio citata u knjigama od četvrte do osme potječe iz djela Antonija Bonfinija *Rerum Hungaricarum decades* – talijanskog povjesničara koji je djelovao na dvoru ugarskog kralja Matijaša Korvina, što svjedoči o tome unutar kojeg je političkog okvira Zavorović bio spreman pisati o povijesnim zbivanjima u Dalmaciji. Uzimajući uz to u obzir već spomenuto

²²⁰ Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, str. 25-26. i 469-470; Glavičić, Branimir, Hrvatski latinizam, *Hrvatska i Europa: Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI stoljeće)*, sv. 2., [ur. Eduard Hercigonja], Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 407; Pet stoljeća hrvatske književnosti, *Hrvatski latinisti*, knj. 2., [ur. Rafo Bogišić], Matica hrvatska, Zagreb, 1969., str. 13.

Zavorovićevo protumletačko opredjeljenje, u ovom je dijelu rada posebno važno ispitati kako je on na temelju Bonfinija i drugih povijesnih izvora pisao o povijesnom razdoblju tijekom kojeg se Dalmacija našla na udaru političkih previranja i borbi koje su od druge polovice 11. st. protiv Venecije vodili hrvatski, a potom i ugarsko-hrvatski vladari.

Na tekstu posljednje četiri knjige djela *De rebus Dalmaticis* (M, ff. 78v-135r) analizirat će se najvažnija zbivanja iz svjetovne povijesti. Uz to će se pokušati pokazati kako Zavorovićev izbor, ali i način upotrebe povijesnih izvora utječe na interpretaciju pojedinih tema iz dalmatinske povijesti te je li u tom segmentu moguće nazrijeti začetke kritičke historiografije.

Prva velika tematska cjelina iz svjetovne povijesti u djelu *De rebus Dalmaticis* jest borba Arpadovića i Mlečana za vlast nad Dalmacijom. Tom je razdoblju dalmatinske povijesti Zavorović posvetio četvrtu (M, ff. 78v-90r), petu (M, ff. 90r-94v) i šestu knjigu (M, ff. 94v-109v) svojeg djela. Druga tematska cjelina, koja obuhvaća sedmu (M, ff. 109v-122v) i osmu knjigu djela (M, ff. 122v-135r) opisuje događaje u Dalmaciji od dolaska Ludovika I. Anžuvinca na vlast pa do smrti kralja Žigmunda.

Na planu korištenja povijesnih izvora, u knjigama od četvrte do osme zastupljeni su narativni (6), diplomatski (40) i epigrafski izvori (1). Učestalost citiranja pojedinog tipa izvora u tom je dijelu Zavorovićeve povijesti bitno izmijenjena u odnosu na izvore kojima se šibenski povjesničar služio u prve tri knjige svojeg djela. U početnim knjigama djela *De rebus Dalmaticis* sasvim očekivano, s obzirom na opisano povijesno razdoblje, dominiraju narativni i epigrafski izvori, dok diplomatskih izvora, razumljivo, gotovo uopće nema. S druge strane, od sredine djela prema njegovu kraju taj se odnos uvelike počinje mijenjati u korist diplomatskih izvora, koji uz Bonfinijevo djelo *Rerum Hungaricarum decades* postaju glavni Zavorovićev izvor podataka za povijest Dalmacije. Porast broja citata iz diplomatskih isprava

osobito je zamjetan u knjigama od šeste do osme u kojima su opisana povijesna zbivanja u Dalmaciji od sredine 16. st. pa do 1437.

Takav Zavorovićev izbor izvora važno je svjedočanstvo o njegovom historiografskom pristupu pojedinim temama, iz čega možemo zaključiti da je za razdoblje vladavine Anžuvina i općenito, za povijesna zbivanja koja su vremenski bliža dobu u kojem je i sam živio, prednost davao izvorima prvoga reda, odnosno diplomatskim izvorima. Uzmemo li u obzir činjenicu da u knjigama od četvrte do osme Zavorović vrlo opširno citira 40 isprava,²²¹ jasno je da je takvim načinom argumentacije povijesnim zbivanjima u Dalmaciji o kojima je pisao udahnuo određenu živost i prikazao ih iz historiografske perspektive na tragu Lučićeva pristupa povijesnim izvorima. Postavlja se pitanje kako je Zavorović dolazio do tih isprava, no o tome nemamo nikakvo Zavorovićevo svjedočanstvo. Ipak, postoji mogućnost da su Zavoroviću pojedine isprave bile dostupne preko njegova šurjaka i mecena Fausta Vrančića, kod kojeg je boravio za vrijeme svojeg progonstva iz Šibenika.

Od četvrte do osme knjige djela *De rebus Dalmaticis* Zavorović citira svega šest narativnih izvora.²²² Od toga su tri domaća (Toma Arhiđakon, djelo *Beati Ioannis Episcopi Traguriensis vita* nepoznatog autora, te djelo neidentificiranog kroničara na temu dubrovačke i kotorske povijesti,²²³ čije ime i naslov kod Zavorovića nisu navedeni) te tri strana izvora (Antonio Bonfini, Pietro Giustiniano i Herman Schödel). Unutar tog tipa izvora po broju (24) i opsegu citata ponovno prednjači Bonfini, koji time postaje najviše citiran izvor u djelu *De rebus Dalmaticis*.

Zamjetno je da je Zavorović, što je kronološki dalje odmicao u opisivanju povijesnih zbivanja u Dalmaciji, sve manje citirao epigrafske izvore. Šibenski povjesničar tu vrstu izvora

²²¹ Najveći dio tih isprava objavljen je u edicijama *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* te u *Šibenskom diplomatariju*. Usp. tablica izvori i tablica isprave, prilog 2. i 3., str.

²²² Usp. tablica izvori, prilog 1., str.

²²³ Riječ je o opširnim citatima (M, ff. 101r-101v, 117v-119v, 121r-121v, 122v-124v) za koje pretpostavljamo da pripadaju izgubljenom djelu Mateja Izara *Commentaria Illyrica*. Usp. prilog 5. str. citati Izara.

prvenstveno navodi kao argument za povijesna zbivanja iz antičkog perioda. Stoga u posljednjih pet knjiga djela *De rebus Dalmaticis*, koje opisuju vladavinu Arpadovića i Anžuvina, nalazimo samo jedan citat natpisa, i to onoga sa splitske prvostolnice, koji je zakrivao sarkofag s tijelima Margarete i Katarine, kćeri Bele IV.

U strukturnom smislu, Zavorovićev prikaz povijesnih zbivanja slijedi jasnu kronološku nit. Zavorović pritom najčešće citira upravo one dijelove izvora koji mu omogućuju da u svoje djelo svaku pojedinu epizodu uvede prvo opisujući zbivanja na ugarsko-hrvatskom prijestolju i njegove odnose s Mletačkom Republikom, te da odmah potom pokaže kako je razvoj događaja na širem, regionalnom planu, utjecao na lokalna zbivanja u komunama dalmatinskog priobalja. U ovom dijelu teksta do izražaja posebno dolazi Zavorovićev specifičan princip pisanja o regionalnoj povijesti iz perspektive lokalne zajednice.

Na početku četvrte knjige, na temelju citata iz Bonfinija, opisan je dolazak na vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva. Na tom se mjestu može pročitati «kako je Koloman po pravu naslijedio kraljevsku vlast u Ugarskoj, Dalmaciji i Hrvatskoj».²²⁴ Navedena Bonfinijeva sintagma koja Dalmaciju, Hrvatsku i Ugarsku objedinjuje u jednu političku cjelinu na izvjestan će način Zavoroviću biti glavna misao vodilja za pisanje o dalmatinskoj povijesti u doba Arpadovića i Anžuvina. Za šibenskog je povjesničara doba u kojem se Dalmacija zbog ugarsko-mletačkih ratova, teritorijalnih pretenzija Venecije i osmanlijskih osvajanja našla u procjepu interesa velikih europskih političkih sila,²²⁵ najprihvatljivija opcija bila taj dio dalmatinske povijesti sagledati iz perspektive Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Pri tom je posebno važno istaknuti činjenicu da Zavorović, slijedeći kronološku nit povijesnih zbivanja, najčešće bira upravo one dijelove Bonfinijeva *Rerum Hungaricarum decades* u kojima se tadašnja politika ugarsko-hrvatskih kraljeva prema Dalmaciji ogleda u zaštitničkom svjetlu.

²²⁴ *Defuncto Ladislaus, Colomannus in regnum Hungariae, Dalmatia Corvatiæque rite successit (Bonfinio teste), sed quomodo id aciderit diversa est opinio.* (M, f. 78v)

²²⁵ Kurelac, M., *Život i djelo Ivana Lučića*, str. 39.

Promatrano iz suvremene perspektive, Zavoroviću kao deklariranom protivniku mletačke i osmanlijske politike, priklanjanje ugarsko-hrvatskom dvoru ostaje jedina moguća opcija. Time i opširni citati iz Bonfinija – povjesničara s dvora Matijaša Korvina, dobivaju novu dimenziju, dajući naslutiti i moguću Zavorovićevu naklonost prema «Korvinovom krugu» unutar kojeg su djelovali i mnogi ugledni hrvatski humanisti. Na tragu njihova stvaralaštva moguće je naslutiti da i Zavorović, pišući djelo *De rebus Dalmaticis*, nastoji nadići kampanilizam te pronaći odgovarajući ideološki oslonac koji bi mu pomogao da povijest dalmatinskih gradova i Dalmacije uklopi u okvire šire zajednice Ugarsko-hrvatskog kraljevstva.²²⁶

Premda još uvijek djelomično ograničen tipičnom humanističkom metodologijom pisanja povijesnih djela, koja je podrazumijevala opširno citiranje izvora, ali bez kritičkog pristupa činjenicama, Zavorovićev ideološki koncept objedinjenja Dalmacije i Ugarsko-hrvatskog kraljevstva i prikaz dalmatinskog otpora prema Veneciji valjana je, premda ne sasvim artikulirana, preteča Lučićeva kraljevstva Dalmacije i Hrvatske. Na nekim primjerima iz teksta djela *De rebus Dalmaticis* pokušat će se pokazati koliko je Zavorović u radu s izvorima bio dosljedan toj ideji.

Zavorovićevi primjeri dalmatinskog otpora prema mletačkoj vlasti u knjigama od četvrte do osme djela *De rebus Dalmaticis* zaista su mnogobrojni. Iz detaljne analize pojedinih citata moguće je izdvojiti nekoliko dominantnih izvora i tema. Razdoblje političkih previranja između Mletačke Republike i Ugarsko-hrvatskog kraljevstva koja su zahvatila Dalmaciju, Zavorović opisuje na temelju odabranih epizoda iz povijesti pojedinih dalmatinskih gradova i Dalmacije. Na temelju Bonfinijeva djela *Rerum Hungaricarum decades* Zavorović je uspio izraziti i još više istaknuti vlastite oprečne stavove o mletačkoj i ugarskoj vlasti u Dalmaciji, dajući pritom prednost ugarsko-hrvatskim vladarima. Navest

²²⁶ Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 102.

ćemo dva najvažnija primjera iz četvrte knjige djela *De rebus Dalmaticis* gdje Zavorović na temelju Bonfinija opisuje kako je Koloman 1105. opsjeo Zadar, a potom i druge dalmatinske gradove kojima je podijelio povlastice.

U prvome primjeru mletačka je vlast u Dalmaciji izjednačena s «bijednim ropstvom», a Dalmatinci su tek priklanjanjem Kolomanu dobili «vječnu slobodu», čime je spomenuti kontrast između mletačke i ugarske vlasti u Dalmaciji doveden do krajnosti.

Seque quum hi voluerint omnes a misera Venetorum servitute lubentissime vindicaturum. Quare ad unum fere omnes Dalmatiae a Venetis defecere atque in primis Iadrenses, qui eiecto Venetorum magistratu, missum a rege praesidium admisere (eodem Bonfinio teste et Petro Iustiniano). Horum exemplo caeteri ducti, Venetos undique exeegerunt. Colomanus auxiliaribus copiis Dalmatiam compleverat, quibus Dalmatiae freti. Subito defecerunt, rex mox edicto, veluti ante promiserat perpetua libertate Dalmatiae donavit, Bonfinius et diplomata testantur. (M, f. 79v)

Zavorovićeva neosporna sklonost prema ugarsko-hrvatskoj struji kulminira preuzimanjem Bonfinijeva opisa Kolomanova slavlja nakon poraza Mlečana i oslobođenja Dalmatinaca od mletačke vlasti.

Post haec vero rex ingresus Tragurium qui cum Sibenico et caeteris oppidis Dalmatiae prospectis signis ad Hungaricam fidem redierunt (Bonfinio teste) dona Traguriensi ecclesiae, quae a Dalmatiae regibus et a Salonitanis principibus promeruerat, ampliavit et suo privilegio confirmationis munimine confirmavit et vale facines praesulis sano accepta benedictione discessit Colomanus pacata Dalmatia dispositisque ubique praesidiis. Prout loci cuiusque conditio postulabat in Pannoniam se recepit et quum accepisset, quondam Ordephalum eiectis e Dalmatia Ungaris, reversum in patriam haud mediocrem Dalmatiae nobilitatis numerum secum aduxisse, capituum et triumpho speciem mirabili pompa explicitum praetulisse aequior fortuna potius in Venetorum non de Dalmatis

et Corvatis, ut ille sed de captivis, hostibus cum oppidatim, tum vicatim rite triumphavit (eodem Bonfinio teste) multi quoque illius provinciae nobiles et plerique regali non invito rege, raso capite velut in novam libertatem asserit, ante triumphum processere, ut rex non tam de victis Venetis, quam liberatis Dalmatis rite triumphare videretur. Spectatum passim occurrebant ex omni genere homines, qui et victoribus et sociis congratulantur et frequenti spectaculo regiam gloriam honestarent. Ad Albam demum et divorum regum monumenta perventum, ubi longe maiore pompa triumphatum. Supplicationes solenni (!) more celebratae, multa basilicae cum hostium signis affixa spolia et actae divis gratiae. Quare hoc praeclarissimo tantum facinore, Colomannum immortalitate dignum omnes censuere. (M, ff. 85v-86v)

Posebno je značajan dio teksta iz četvrte knjige djela *De rebus Dalmaticis* (M, ff. 80r-80v) koji opisuje kako su predstavnici dvanaest hrvatskih plemena oko 1102. sklopili savez s Kolomanom.²²⁷ Unatoč polemikama koje se i danas vode oko autentičnosti i vremena nastanka spomenutog ugovora s Kolomanom, valja naglasiti da šibenski povjesničar na planu historiografske interpretacije ove teme donosi stvarne povijesne činjenice i diplomatske izvore, a ne neprovjerene legende, čime ponovno pokazuje znatan napredak u odnosu na tradiciju hrvatske humanističke historiografije.

Sljedeća razina Zavorovićevog historiografskog pristupa zbivanjima iz svjetovne povijesti u djelu *De rebus Dalmaticis* odnosi se na događaje iz lokalne povijesti, odnosno iz

²²⁷ *Ungarorum annales nulla arte scripti, sed simplici tantum veritate praediti rem aliter, ut illi refferunt Colomanum aiunt collatis cum Petro signis, qui eius regionis rex erat in monte Medrusię editissimo, quem Petergazdia, idest Petri montem nunc appellant. Atrocissime pugnasse, caeso rege, caeteri inito saviori (!) consilio miserunt duodecim nobiles sapientiores de duodecim tribus Corvatiae (ut refert Cronica Spalacentium). Videlicet comitem Guram, de genere Chacitorum, comitem Hungarium, de genere Kukakorum, comitem Marmugnam de genere Subitorum, comitem Pribislavum, de genere Cudomirorum, comitem Georgium de genere Sanctorum, comitem Petrum de genere Citorum, comitem Paulum de genere Gussicorum, comitem Martinum de genere Carinensium et Lapcanorum, comitem Pribislavum de genere Politchorum, comitem Obradum de genere Lasicintorum, comitem Iohannem Iamomethorum, comitem Mirogum de genere Tugomirorum. Qui venientes ad regem, ei debitam reverentiam exhibuerunt, rex vero eos ad osculum pacis recipiens, ad talem concordiam devenerunt. Quod omnes predicti teneant suum pacifice et quiete et quod non teneantur aliqua predictarum generationum, nec eorum homines regiae maiestati solvere census, nisi tantum teneantur quando aliqui invaderent sua confinia regalia, tunc ire debeant ad minus cum decem armigeris equitum de qualibet generatione prenominatarum, suis sumptibus et expensis usque. Quo exercitus duraverit debeant permanere et sic Colomanus Dalmatiam iure belli Ungariae adiecit. (M, ff. 80r-80v)*

povijesti pojedinih dalmatinskih gradova. Osnovne cjeline koje je moguće identificirati u sklopu tog tematskog okvira jesu povijest Zadra, Šibenika, Trogira, Splita, Dubrovnika i Kotora. Zavorović na toj razini ponovno ponajviše na temelju Bonfinija i diplomatskih isprava pokušava predočiti odnos lokalnog stanovništva i dalmatinskih gradova prema mletačkoj i ugarskoj vlasti. Sudeći prema sadržaju citata iz Zavorovićeve djela koji govore o spomenutoj tematici – na lokalnoj je razini postojao velik otpor prema Veneciji, a katkad i prema Ugarskoj. Po pitanju protivljenja mletačkim pretenzijama prema Dalmaciji među dalmatinskim gradovima prvenstvo pripada Zadru. Nastojanja Zadrana da se odupru Mlečanima Zavorović opisuje u više navrata,²²⁸ no posebno su slikovite epizode u kojima je riječ o tome kako su se Zadrani odmetnuli na stranu Ugarske, pri čemu je bez sumnje najvažniji povijesni događaj na tu temu mletačka opsada Zadra (1345.-1346.).²²⁹ Zavorović taj događaj opisuje na temelju Bonfinijeva i Giustinijanova teksta, pa piše:

Compositis in Corvatia rebus, ne quid ocii a fortuna Ludovico largiatur, aliud in Dalmatia cum Venetis bellum exoritur, quod Iadrae gratia sumptum est. Cuius, ut noticia clarior habeatur res est aliuscule repetenda Iadrenses (ut Veneti quoque testantur annales) quum sub Ungari tutela vivere consuevissent et a Venetis saepius intercepti eorum iugum diu tolerassent, Pannonicae libertatis saluberimaeque societatis memores, imperante Ludovico

²²⁸ O pobunama Zadrana protiv Mlečana za vladavine kralja Bele III: *Hisdem etiam temporibus, Iadrenses defectionibus assueti arreptis repente armis, Iohannem Michaelem praetorem urbe eicientes ad Ungaros defeecerunt (Petro Iustiniano teste) at patres valedissimam classem ad Iadram recipiendam confestim decreverunt, quae sub Rainerii Zeni imperio educta in Dalmatiam transmisere Iadraque obsidione cincta ac terra marique oppugnata post duos circiter menses tandem voluntaria deditione in fidem recipitur legatique ad Pannoniae regem missi, Stephanus Iustinianus et Petrus Dandulus, ut cum eo rebus Dalmatiae compositis pacem firmarent.* (M, f. 104r); *Circa haec tempora quibus Veneti ob occupatam ferrariam a Clemente pontifice hostes ecclesie pronuntiati sunt et severissimo interdicto affecti ac Theupulana coniuratio adversus patricos Venetis intercessit, Iadrenses temporum novitate freti eiecto Michalele Mauroceno comite sexto rebellarunt (teste eodem Bonfinio et Petro Iustiniano). Defeceruntque ad Ungaros classis ad id continuo comparatur praeficitur ei Beletus Iustinianus classemque cum aequitibus mille, quibus Dalmasium Hispanum Veneti praefecerant, spectatae fortitudinis et experientia virum in continentem exponit, haud procul ab Idra (!) ad mille passus pro Iadra moenibus, praefectus Dalmatiae, quem Bannum appellant, cum validissimis copiis prope metatur, vallo et fossa utrinque castra muniuntur.* (M, ff. 106r-106v)

²²⁹ O kontekstu povijesnih zbivanja koja su prethodila mletačkoj opsadi Zadra, kao i o samoj opsadi grada vidi: *Obsidio Iadrensis*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. 54, Scriptorum, vol. VI., [rukopis Veljka Gortana priredili Branimir Glavičić i Vladimir Vratović u suradnji s Damiirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem] HAZU, Zagreb, 2007.

discutere cogitarunt, rati se assertorem in ea re optimum fortissimumque propugnatorem habiturus. Quare septimo a Venetis defecere (teste Bonfinio et Petro Iustiniano) eiecere Venetos magistratus et rebellionem hanc obstinatissimis omnes animis commiserunt. Missere legatos ad Ludovicum ex templo, quibus mandarent et regi sane pollicentur, si in Dalmatiam cum exercitu venerit, non modo antiquum obsequium praestituros, verum etiam urbem, portum et agrum, fortunas denique omnes ultro dedituros studiosissimam Iadrensi fidem Ludovicus haud quamquam aspernandam ratus, universas vires in eorum tutela statuit experiri, ingentem comparat exercitum, quando cum validissimo sub hoste rem fore intelligebat. (M, f. 111v)

Zavorović veliku pažnju pridaje i citatima iz Bonfinijeva djela *Rerum Hungaricarum decades* te ispravama koje svjedoče o povijesnim zbivanjima u njegovu rodnom Šibeniku. Taj je grad kao i Zadar u djelu *De rebus Dalmaticis* simbol lokalnog otpora prema pretenzijama stranih vladara na Dalmaciju, no ono što od ostalih gradova izdvaja Zavorovićev prikaz zbivanja iz šibenske povijesti jest komponenta njegova traženja samostalnosti. Takva je nastojanja Šibenčana Zavorović pokušao predočiti opisom povlastica koje su ugarsko-hrvatski vladari dodijeljivali Šibeniku,²³⁰ no posebno su vrijedna mjesta na kojima o šibenskoj težnji za samostalnošću piše na temelju isprava. Takva je i epizoda u kojoj Zavorović opisuje kako se Šibenčani, Trogirani i Splitski pokušali od Ugarske odmetnuti k bosanskom kralju Tvrtku, ali ih je od toga nastojao odvratiti trogirski plemić Luka Mikacijev, koji ih je poticao na vjernost Žigmundu:

Verum eninvero (!) iteratis a Ioanne praefecto excursionibus, quibus omnem Spalatensem agrum vastaverat, quod causa fuit ad cuncta etiam eius perfida et arte, ut

²³⁰ *Hoc tempore Bela rex permutationem de Sibenico pro Clissia, quam Andreas pater fecerat, cum magistro et fratribus militiae templi confirmavit. At Sibenicensis suae libertatis privilegio induti a Stephano tercio Ungariae Dalmatiaeque rege eis liberaliter donato et ab eisdem Andrea et Bela confirmato, locum occuparunt, nec debitum obsequium, quod magister et fratres praetendebant sibi teneri, exhibuerunt. Qua propter Alexander III, pontifex maximus Sibenicensis sub gravissimi anathematis poenae magistro et fratribus obsequi iussit. (M, f. 103v)*

Sibenicensis et Spalatensis anno Christi millesimo tercentesimo nonagesimo Stephano Tuartko regi se tradiderunt (ut diplomata testantur), horum exemplo ducti, Tragurienses in publicaeorum (!) concione pro deficiendo ad Stephanum regem oratores destinarunt ibique Lucas Victuri, haud ignobili genere ortus, uti fideli Ungarice corone, ne deficerent cives, hortatus est ac tandem soleniter (!) edixit et de edictione publicum instrumentum conficiendum iussit (ut publica documenta testantur). (M, ff. 125r-125v)

Zavorović taj događaj opisuje na temelju nekoliko isprava sastavljenih u svibnju i lipnju 1390.²³¹ od kojih je važna ona sastavljena 9. svibnja 1390. u Trogiru,²³² prema kojoj trogirsko vijeće na poticaj Luke Mikacijeva odlučuje ustrajati u vjernosti prema ugarsko-hrvatskom kralju Žigmundu te se odbija pokoriti bosanskom kralju Tvrtku.²³³

Budući da Zavorović o razdoblju kada je Bosna pod kraljem Tvrtkom (1353.-1391.) dosegla vrhunac i postala svojevrsna jezgra koja je oko sebe okupljala mnoge hrvatske krajeve piše iz perspektive navedene isprave u kojoj se njegov dalji rođak Luka Vitturi spominje kao pristaša ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda, moguće je zaključiti da šibenski povjesničar na taj način u djelu *De rebus Dalmaticis* indirektno iznosi i vlastite političke stavove, pa čak i sklonosti prema ugarsko-hrvatskoj struji.

²³¹ Usp. CD XVII., d. 202; str. 285. o tome kako splitsko vijeće šalje poslanike da sklope mir s kraljem Tvrtkom; CD XVII., d. 210., str. 297-299 o tome kako je bosanski kralj Tvrtko Šibenčanima potvrdio povlastice koje su im bili dodijelili ugarski kraljevi.

²³² ... *hoc nobilis vir Luca Micatii, civis Tragurii, tamquam fidelissimus servitor et subiectus serenissimi et illustrissimi principis domini, domini Sigismundi, dei gratia Ungarie, Dalmatie etc. regis illustrissimi ac marchionis Brandenburgensis, et eius consortis domine Marie regine Ungarie etc. volens sequi vestigia suorum parentum et antiquorum sue domus, qui fuerunt fidelissimi sacre corone Ungarie ... dicti consilii dixit hec verba: Viri nobiles, et domini ... honorandi! Super partito exposito ... cum potestatione pro me et nomine filii mei Micatii existentis in dicto consilio, quod servemus fidelitatem et constantiam sacre corone Ungarie et quod nullatenus non subiegemus nos et civitatem nostram dicto domino regi Bosne, imo regi Ungarie, et si alii Dalmatini non observant fidelitatem sacre corone Ungarie, nos firmiter observemus.*, CD XVII., d. 203; str. 286-287.

²³³ Osim što je navedena isprava vjerodostojno svjedočanstvo povijesnih previranja unutar kojih se Šibenik tada zatekao zajedno s drugim dalmatinskim gradovima, njezin je tekst važan i zbog toga što se u njoj spominje trogirski plemić Luka Mikacijev, punim imenom Luka Vitturi, koji je Dinku Zavoroviću zapravo bio dalji rođak po majci – Polikseni Vitturi – o čemu svjedoče podaci iz neobjavljene građe Biskupijskog arhiva u Šibeniku. Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, str. 62. i 80-81.

Na planu autorskih zahvata u izvornik spomenute isprave, na ovom mjestu valja ukazati na to da je Zavorović u svojem djelu izmijenio i ime Luke Mikacijeva,²³⁴ kojeg zove njegovim punim imenom Lucas Victuri.

2. 4. Najvažniji tipovi povijesnih izvora za svjetovnu povijest u djelu *De rebus Dalmaticis*

Kada je riječ o Zavorovićevom općem pristupu povijesnim izvorima i temama, nagovještaj kritičke historiografije treba tražiti prije svega u njegovim autorskim komentarima, proizvoljnim intervencijama u tekst izvornika citiranih djela, ali i u odabiru izvora.

Zavorovićev izbor autora i citata u pozadini krije određene političke motive, temeljene na nastojanju da se etnički identitet definira po principu teritorijalne pripadnosti, koja objedinuje perspektivu lokalne zajednice, Dalmacije, ali i šire regije. Slične težnje postoje i u djelima Zavorovićevih prethodnika i suvremenika – dalmatinskih humanista Jurja Šižgorića, Ludovika Crijevića Tuberoni, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija i drugih, koji svoj rodni grad i domovinu Dalmaciju pokušavaju smjestiti u konkretne teritorijalne okvire i širu prostornu cjelinu.²³⁵ Stoga ni Zavorovićevo pisanje o povijesti Dalmacije nije puko opisivanje povijesnih zbivanja, nego prilika da se indirektno, putem izvora, iskaže stav o političkim pitanjima koja su u dalmatinskom humanizmu bila od presudne važnosti – a to su pitanje granica Dalmacije i određenje prema Mletačkoj Republici i Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Pišući o svjetovnoj povijesti, Zavorović tu ideju sustavno provlači kroz čitavo djelo *De rebus Dalmaticis*.

²³⁴ ... *nobilis vir Luca Micatii, civis Tragurii, tamquam fidelissimus servitor et subiectus serenissimi et illustrissimi principis domini, domini Sigismundi, dei gratia Ungarie, Dalmatie etc.* CD XVII., d. 203., str. 286.

²³⁵ Vrandečić, Josip, Dalmatinski gradovi između regionalizma (*ius soli*) i hrvatskog nacionalizma (*ius sanguinis*): (teritorij kao čimbenik samoidentifikacije u dalmatinskim protonacionalnim ideologijama), *Glasje: časopis za književnost i umjetnost*, Thema, Zadar, 1994., str. 52.

Daleko najvažniji narativni izvor za argumentaciju vlastite sklonosti prema Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu Zavorović je pronašao u Bonfinijevu djelu *Rerum Hungaricarum decades*, čije citate je moguće ubicirati u svakoj od osam knjiga djela *De rebus Dalmaticis*. Zavorović je Bonfinija citirao čak i u prvoj knjizi svojeg djela o antičkoj povijesti Dalmacije, i to u kontekstu određenja granica njezina teritorija.²³⁶ Sa ukupno 40 referencija Bonfini je daleko najviše citiran izvor u Zavorovićevu djelu. Preko Bonfinija, kojeg je dvor ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina unajmio radi pisanja povijesti Ugarske Zavorović je indirektno mogao izraziti svoju sklonost ugarsko-hrvatskoj struji, a čini se da je Bonfinijevo djelo smatrao i najvjerodostojnijim izvorom povijesnih podataka o Hrvatskoj i Dalmaciji. Osim toga, Bonfini je među humanističkim piscima Zavoroviću jedan od važnijih izvora na temelju kojih dokazuje granice teritorija Dalmacije. Šibenskom je povjesničaru najvažnije da u djelu Antonija Bonfinija koji zastupa stavove Ugarsko-hrvatskog kraljevstva nalazi dovoljno opširan popis gradova s istočne obale Jadrana, koji mu mogu pomoći da dokaže kako je Dalmacija u prošlosti bila mnogo prostranija nego u doba kada on piše djelo *De rebus Dalmaticis*.²³⁷

Zavorovićevo učestalo i ekstenzivno citiranje Bonfinija, jednoga od prominentnijih članova humanističkog kruga na dvoru Matijaša Korvina, upućuje i na Zavorovićevu moguću želju za ideološkom identifikacijom sa svim onim hrvatskim humanistima koji su pohodili Korvinov ugarski dvor i držali ga središtem svoje države. Poznato je da su posebno istaknutu skupinu u Korvinovom humanističkom krugu činili upravo pojedinci iz dalmatinskih gradova – Toma Niger, Luka Martinušić, Martin Bunić Nikolin, a među njima su prednjačili Dubrovčani Tomo Baseljić, Serafin Bunić, Petar Zamanja, Janus Dubravius, Ilija Crijević i

²³⁶ M, ff. 16v-17r.

²³⁷ Tu je tezu Zavorović pokušao dokazati već u prvoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis: Dalmatiam priscis temporibus latiore multo quam hisce nostris extitisse, cuius adeo fines temporum iniquitates efficit angustiores* ... (M, f. 17r).

drugi.²³⁸ Za Zavorovića, koji se već svojim prvim povijesnim djelom o gradu Šibeniku bio izjasnio kao protivnik Mlečana i politike kakvu je Mletačka Republika provodila u Dalmaciji, priklanjanje Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu bilo je logična opcija, koja mu je uz to omogućila svojevrsnu poveznicu s njegovim prethodnicima – humanistima s područja Dalmacije i kontinentalne Hrvatske koji su bili jednako osjećajno vezani za svoj radni grad, sredinu iz koje su potekli, ali i za širi povijesni prostor, koji su osjećali kao svoj duhovni zavičaj.²³⁹ U Zavorovićevo doba, kada se Hrvatska našla na udaru osmanlijske prijetnje, pritisnuta političkim i teritorijalnim pretenzijama Mletačke Republike, taj je duhovni zavičaj za mnoge hrvatske humaniste bilo upravo Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo.

Druga važna osobina Zavorovićeve rada s izvorima u sklopu tema iz svjetovne povijesti jest njegovo vrlo učestalo pozivanje na brojne diplomatske isprave. Takav metodološki pristup karakterističan je za kasnu humanističku historiografiju u kojoj se ogledaju počeci kritičke historiografije kakvu će u 17. st. afirmirati Ivan Lučić. Premda još uvijek strogo određeno humanističkim kanonima historiografske struke, čiju metodologiju nije obilježio kritički pristup izvorima, Zavorovićevo predano i precizno povezivanje pojedinih povijesnih zbivanja uz diplomatske izvore za hrvatsku povijest svjedoči o njegovoj jasnoj namjeri da povijest Dalmacije u doba Arpadovića i Anžuvina argumentira na temelju povijesnih izvora prvog reda. Zavoroviću iz suvremene znanstvene perspektive možemo zamjeriti nekritički pristup činjenicama te potpuni izostanak paleografske i diplomatske analize isprava, zbog čega u djelu *De rebus Dalmaticis* nalazimo i citate isprava za koje je kasnije dokazano da su falsifikati. Usprkos tome, Zavorovićev historiografski pristup izvorima i temama pokazuje da je šibenski povjesničar po svojoj metodologiji u određenim segmentima znatno napredniji od Pribojevića i Orbinija, no da ipak još uvijek zaostaje za

²³⁸ O humanističkom kulturnom krugu na dvoru Matijaša Korvina usp. Kontler, László, *Povijest Mađarske: Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007., str. 86-87; Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, 101-105. Na ovome mjestu zahvaljujem kolegici Meri Kunčić na tome što mi je za potrebe ovog istraživanja dala na uvid svoj neobjavljeni članak o humanističkom kulturnom krugu na dvoru Matije Korvina.

²³⁹ Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 101-102.

kritičkom historiografijom Ivana Lučića. Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis* može se okarakterizirati kao neizostavna poveznica između dalmatinske historiografije kasnog humanizma i novovjekovne kritičke povijesti, koju sasvim opravdano možemo pomatrati kao legitiman uzorak jedne važne razvojne etape hrvatske historiografije.

3. Crkvena povijest u djelu *De rebus Dalmaticis* Dinka Zavorovića

Zavorović je u svojem djelu o povijesti Dalmacije znatnu pažnju posvetio i zbivanjima iz crkvene povijesti dalmatinskih gradova. Riječ je o kronološki razmjerno kontinuiranom historiografskom prikazu nekih Zavoroviću važnih trenutaka iz povijesti pojedinih dalmatinskih biskupija. U djelu *De rebus Dalmaticis* citati vezani uz crkvenu povijest nalaze se u drugoj i trećoj knjizi, te u knjigama od pete do osme. Jedine knjige u kojima uopće nema govora o crkvenim temama jesu prva i četvrta knjiga tog djela. Razlog tome vjerojatno je činjenica da Zavorović u prvoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* (M, ff. 1r-34v.) piše o dobu prije pokršćavanja i doseljenja Slavena na područje Dalmacije, kada je ona još bila dio rimskog Ilirika, a u četvrtoj knjizi (M, ff. 78v-89v) usredotočen je isključivo na svjetovnu povijest i Kolomanovo vladanje Hrvatskom i Dalmacijom. Unatoč tim tzv. tematskim lakunama, Zavorović je u svojem djelu o povijesti Dalmacije na primjeru citata iz brojnih literarnih i diplomatskih izvora iznio precizan pregled najvažnijih zbivanja u dalmatinskoj Crkvi, počevši od širenja kršćanstva u Dalmaciji, pa do osnutka njezinih biskupija.

Zavorović ovoj temi pristupa prilično pasivno, te poput pravog humanističkog pisca povijesti prepušta izvorima da umjesto njega pripovijedaju o povijesnim zbivanjima, što možemo zaključiti na temelju izostanka njegovih osobnih komentara. I u ovom tematskom segmentu na vidjelo izlazi temeljni Zavorovićev princip pisanja o regionalnoj povijesti, a to je njegovo nastojanje da narodnoj povijesti pristupi iz perspektive lokalne zajednice. Zavorović komunalne zajednice o čijim crkvama piše opisuje sljedećim redom: Trogir, Solin, Split, Dubrovnik, Zadar i Šibenik, a iz Marulićeva prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina* preuzima i jedan općeniti citat o širenju kršćanstva u Dalmaciji. Slijedeći spomenuti Zavorovićev model i mi ćemo citate o crkvama dalmatinskih komuna u ovome poglavlju navoditi redom, onako

kako slijede u djelu *De rebus Dalmaticis*. Radi bolje sistematizacije, nomenklatura biskupskih središta bit će usklađena s *Općim šematizmom Katoličke Crkve*.²⁴⁰

Naposljetku, pokušat će se ustanoviti po kojem je kriteriju Zavorović u svoje djelo uvodio pojedine gradove, o kojim temama i zbivanjima unutar pojedinih biskupija piše, te kako koristi izvore.

3. 1. Trogirska biskupija

Prvi spomen povijesnih zbivanja crkvene tematike nalazi se u drugoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*. Riječ je o kratkoj epizodi iz rane srednjovjekovne crkvene povijesti grada Trogira, koju je Zavorović umetnuo unutar opisa povijesnih zbivanja iz doba vladavine ostrogotskih kraljeva Valamira i Teodemira te njihova pustošenja po Dalmaciji i Istri. Kratki citat iz djela *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* skandinavskog povjesničara Iohannesa Magnusa o trogirskoj crkvi Sv. Lovre povezan je s opisom dolaska na vlast Teodemirova sina Teodorika te njegova kraljevanja Dalmacijom, Liburnijom i dijelom Ilirika.²⁴¹

Taj dio teksta donosi u nas razmjerno slabo poznato svjedočanstvo o crkvenoj povijesti Trogira iz doba prije osnutka Trogirske biskupije.²⁴² U tom citatu stoji da je otprilike u to doba Kvirin, jedan od salonitanskih prvaka u Trogiru o svom trošku iznova sagradio crkvu Sv. Lovre mučenika, koja se od starosti bila srušila. Kvirin je toj crkvi 503. darovao svoj imetak, a ona je kasnije postala biskupsko sjedište te je dobila naziv crkva Sv. Ivana

²⁴⁰ *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji: Cerkev v Jugoslaviji*, Biskupska Konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975.

²⁴¹ Ostrogotski kralj Teodorik vladao je od 493. do 526. *Encyclopaedia Britannica* 2009, DVD-ROM.

²⁴² Trogirska je biskupija osnovana u drugoj polovici 10. st., a njezin prvi poznati biskup je sv. Ivan Ursini (1062.-1111.), danas gradski patron. U razdoblju od 1000. do 1802. Trogir je imao 52 biskupa, među kojima četiri kardinala. Trogirska je biskupija 1828. razdijeljena između Splitske nadbiskupije i Šibenske biskupije. *Opći šematizam*, str. 199.

ispovjednika: *Circa haec tempora Quirinus, unus ex Salonitanis principibus, ecclesiam Divi Laurentii martyris, Tragurii sitam, quae olim ob vetustatem ruerat propriis sumptibus reaedificavit, quia se haereditatem noverat tenere illorum qui ante eam construxerant et anno salutis quingentesimo tertio cum omnibus bonis suis tam pie, quam religiose donavit. Quae ecclesia usque in hodiernum conspicitur Tragurientium episcopalem sedem tenere quae deinde Divi Iohannis Confessoris titulum sortita est.*²⁴³ (M, f. 38r)

3. 2. Splitska (Solinska) nadbiskupija

U trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* nalaze se ukupno četiri citata posvećena povijesnim zbivanjima u dalmatinskoj Crkvi. Ti su dijelovi teksta s jedne strane tematski fokusirani na općeniti prikaz širenja kršćanstva u Dalmaciji te na stanje u solinskoj i splitskoj Crkvi.

U prvom citatu Zavorović na temelju djela Hermana Schödela i Cesara Baronija piše o tome kako su nakon razaranja Solina relikvije svetaca odnesene iz Dalmacije: *Nonnulla etiam Dalmatiae oppida, quae a Christianis habitabantur, praecipue maritima, quae sub Constantinopolitani imperatoris dictione tunc erant Ratimerius evertit et Dalmatias(!) in servitutem reddegit(!). Iohannes autem quartus summus pontifex, natione Dalmata, patre Venantio ex reliquiis thesauri, quem Iezachus apud Lateranum reliquerat Dalmatas captivos omnes quos potuit ex barbarorum manibus a captivitate redemit. (Ut in historia Hertmani Schedel legitur) Cuius iussu multa corpora sanctorum e Dalmatia ex Historiae Romane barbaris forte essent ludibrio translata sunt cum Domione et sociis et in beptisterio Lateransi basilica condita, in sacello ab eodem Ioanne extracto, ut patet ex archiviis Lateranensis*

²⁴³ Potcrtana riječ ispravljena je prema rukopisu ZA2.

*ecclesiae a cardinale Baronio in anotationibus in martirologium Romanum citatis.*²⁴⁴ (M, ff. 50v-51r)

Riječ je o trenutku kada je papa Ivan IV. (640.-642.), inače i sam porijeklom Solinjanin, odlučio iz razorenog Solina u Rim prenijeti nešto moći dalmatinskih i istarskih mučenika, te ih zajedno s oznakom imena glavnih mučenika pohraniti u kapeli Sv. Venancija, u sklopu Lateranske bazilike. Događaj je važan zbog toga što su na taj način službeno uspostavljeni prvi diplomatski odnosi dalmatinske Crkve sa Svetom stolicom.²⁴⁵

Zavorović se u nastavku ovoga citata i sam obraća čitatelju, želeći ga upozoriti na često miješanje imena dvojice mučenika sv. Dujma (*Domnius*)²⁴⁶ i sv. Domniona (*Domnio*),²⁴⁷ o čemu piše pozivajući se da djelo *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona. Naime, prema tradiciji se smatra da je sv. Dujam kao učenik sv. Petra Apostola bio prvi solinski biskup,²⁴⁸ a u doba Dioklecijanovih i Maksimijanovih progona živio je i drugi mučenik sličnog imena – sv. Domnion.²⁴⁹ Njihova su se imena, kako doznajemo iz *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika* često zamjenjivala i pogrešno pisala.²⁵⁰ Zavorović na

²⁴⁴ Potcrtane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

²⁴⁵ *Opći šematizam*, str. 196.

²⁴⁶ Mirjana Matijević-Sokol napominje da ime salonitanskog mučenika i biskupa, te kasnije splitskog zaštitnika, u latinskoj varijanti glasi *Domnius*, što bi pohrvaćeno trebalo glasiti *Domnije*. No u hrvatskoj tradiciji to ime glasi *Dujam*. *Toma*, str. 13., bilj. 1.

²⁴⁷ *Domnion (Domnio)* je mučenik imena sličnog sa salonitanskim biskupom Domnijem (Dujmom). *Toma* Arhiđakon je podatke o njemu pronašao u Rimskom martirologiju. *Toma*, str. 15., bilj. 10.

²⁴⁸ *Domnium uero in Salonam direxit, que caput erat Dalmatie et Croatiae. In qua denique ciuitate diutius predicans, multosque per totam prouintiam a gentilitatis errore conuertens, non paruam Christo ecclesiam adunauit, ibique agonem sui martirii felici cruore peregit. Ab huius ergo preeminencia apostolice dignitatis omnes successores sui archiepiscopalia insignia per sedem apostolicam sortiuntur.* *Toma*, str.12-14; Do početka 20. st. tradicija je smatrala osnivačem solinske crkve Sv. Dujma, učenika sv. Petra Apostola. U novije doba don Frano Bulić utvrdio je da je Solinsku biskupiju doista organizirao solinski mučenik, sv. Dujam, ali da se to zbilo nakon prethodnog misionarskog djelovanja sv. Venancija u Dalmaciji, u drugoj polovici 3. st; *Opći šematizam*, str. 196; *Martyrologium Hieronymianum*, mozaik u kapeli Sv. Venancija u lateranskoj bazilici, te nadgrobni natpis Primusa, nasljednika sv. Dujma, dokazuju da je sv. Dujam 304. poginuo kao mučenik u Solinu; Buturac, Josip; Ivandija, Antun, *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1973., str. 20.

²⁴⁹ *Postmodum uero tempore Diocletiane et Maximiane persecutionis alter simili nomine martir fuit, qui Domnionis uocabulo a nomine pontificis Domnii modicum differt. Sed huic fuit unus ex cubiculariis Maximiniani tiranni.* *Toma*, str. 14.

²⁵⁰ *Qua de re, propter nominis consonantiam, multotiens uocabulum Domnionis pro nomine Domnii et e conuerso confuse describitur.* Iz djela Tome Arhiđakona doznajemo i to da je sv. Domnion djelovao kao komornik okrutnog Dioklecijanova suvladara Maksimijana, koji je žestoko progonio kršćane. Budući da je sv. Domnion i sam bio kršćanin, kada je Maksimijan to otkrio, pobjegao je u Rim ne bi li se zaštitio, no na putu su

kraju ovog kratkog citata koristi priliku da Dalmaciju i na planu crkvene povijesti prikaže kao *locus amoenus*, pa piše da je *sanctorum reliquiis ornatissima: Sed lector animum velim advertat hunc sanctum nomine Dominionem eum haud quaquam esse, qui primus Salonarum rexit ecclesiam, cui nomine Dominus extitit non Domino cuiusque supra libro primo a nobis mentio habita est, quod non solum ex iis quae de utriusque Domino nimirum ex Dominione huc attulimus, verum etiam ex litteris quas paulo ante ab archiepiscopo qui in presenti Spalatensis Ecclesiae praeest accepimus constat. Quod causa fuit ut Dalmatia sanctorum corporibus spoliata remaneret in posterum ingenti posteritatis damno. Cum alioquin esset sanctorum reliquiis ornatissima, hoc enim constat tum ex Decii Maximini Diocletiani persecutione quam in Dalmatia et Illyrico procul dubio exercuerunt saevissimam, qui in iis regionibus saepe numero cum imperatore tertio magis quam alibi comorati sunt.* (M, f. 51r)

U sklopu iste knjige djela *De rebus Dalmaticis* Zavorović posvećuje pozornost razdoblju prihvaćanja i širenja kršćanstva u Dalmaciji, o čemu piše na temelju citata preuzetog iz Marulićeva latinskog prijevoda hrvatske redakcije *Ljetopisa Popa Dukljanina – Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta*. Riječ je o dijelu teksta koji u rukopisu M djela *De rebus Dalmaticis* zauzima folije od 57v do 58v.²⁵¹ Zavorović na tom mjestu preuzima opširan

ga okrutno ubili carevi ljudi i odsjekli mu glavu, a stanovnici Salone su zato što je bio imenjак nadbiskupu Dujmu, potom oteli njegovo tijelo i u znak štovanja ga smjestili u Salonu; usp. *Toma*, str. 14.

²⁵¹ *Rex ergo quibusdam Latinae linguae non ignaris negotium dedit, ut coactis in unum litoralis Dalmatiae quibusdam acolis atque habitatoribus loca oppida superiorum regum impietate diruta ac desolata instaurarent, ut ex inde Christi nomen longius latiusque diffunderetur videbat praeterea diversus genere ac lingua permixtin (!) confuseque constipari, quapropter eos suis quemque locis suisque legibus distinguere maturarat, sed dum seniorum, sapientumque vocato concilio, ut supra ea re deliberaverat, nec quisquam quid facto opus esset satis compertum habuerat, legatos Romam ad pontificem et ad Caesarem misit, ab iis rei, quam facere decreverat consilium auxiliumque, petens instansque aliquos de sapientum numero viros cum veteribus locorum urbiumque ad se mitterent qui regni sui finium atque iurium actione rite edocti disponere scirent et in statum suum redigere quo religionis a se populoque suo suscepta fides, rebus recte constitutis cercior atque diuturnior haberetur. Hac legatione audita pontifex magno afficitur gaudio postulata concedit extemplo ad regem duos cardinales ac duos episcopos simul destinat, qui cum venissent, Apostolica auctoritate cuncta quae facto opus erant peregerunt, per illos quippe praesbiteri consecrati erectae ecclesiae leges rogatae et quaecunque novitiis christianis necessaria erant, plane perfecta que fuere constituta. Adveniente in campo, qui Chlivna appellatur, regi occurrunt. Ibi enim, rex cum magno procerum suorum comitatu expectatos honorifice recepit usque omnes quippe regni praefectos ibidem iusserat congregari, ut omnibus nota essent quae agebantur. Igitur per dies octo apostolici viri nichil aliud egerunt, nisi ut omnibus persuasum esset in Christum credere, fidem religionemque propagare communi omnium saluti consulere, et quicquid deinde pontificali auctoritate definitum fuisset ratum habere, deinde cunctis audientibus scripturae per dies quatuor lectae et sicuti hae monebant, regiones divisae metaeque finium singulis impositae ac iura constituta iis peractis Sueropilum regem sacra chrismata delibutum*

citata iz Marulićeva prijevoda *Ljetopisa*²⁵² u kojem je opisano kako je kralj Budimir²⁵³ preko svojeg poslanstva od pape Stjepana zatražio da pokrsti njega i njegov narod te da mu dopusti izabirati biskupe i nadbiskupe. U sadržajnom smislu taj dio teksta dobro funkcionira, jer Zavorović spomenutim citatom o pokrštaivanju Slavena najavljuje daljnja razmatranja na temu izuma slavenskog jezika i pisma. Međutim, Zavorovićev citat Marulićeva prijevoda *Ljetopisa* zaslužuje pozornost zato što njegovom pomnijom analizom na vidjelo izlaze neke suptilne Zavorovićeve intervencije u tekst izvornika tog djela.

Zavorović je cijenio Marulićev prijevod *Ljetopisa*, o čemu piše i na samom početku djela *De rebus Dalmaticis*, u posveti šurjaku Faustu Vrančiću: *Magnam, vero, lucem operique meo huic attulit labori commentariolus, qui de Dalmatiae regibus inscribitur e Slovina a Marco Marulo in Latinam linguam conversus.* (M, f. Ir) Sudeći prema sadržaju te posvete, ali i na temelju usporedbe teksta djela *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta* sa Zavorovićevim citatima iz djela *De rebus Dalmaticis*, sigurno je da je on u rukama imao to djelo, no neki Zavorovićevi zahvati na citatima iz Marulićevog djela svjedoče o tome da mu je bio dostupan i izvorni tekst *Ljetopisa Popa Dukljanina*. To potvrđuje i dio teksta djela *De rebus Dalmaticis* u kojem je riječ o vremenu dolaska Slavena na područje Dalmacije, gdje se Zavorović izričito poziva na izvornik *Ljetopisa*: *... nos autem apud alios scriptum reperimus, hunc Slovinorum descensum sub Mauritio cecidisse praeterea ferocissimam hanc partem ex orientali parte*

sanctificavere et in dignitate, in quo erat opportunis benedictionibus confirmarunt imponentes reliquis omnibus, ut semper dicto eius audientes essent iussaque perficerent et suis post illum haeredibus pari studio obsequerentur. Deinde archiepiscopos episcoposque crearunt per loca diocesis assignando iuxta quod in litteris vestustae observationis invenerant unum ex archiepiscopis Salonae miserunt, licet penitus Salona a Ratimerii saevitia et in humanitate solo aequata sed Spalatum metropolitae Salonitana sedis loco erat prout in hodiernum est alterum vero archiepiscopum Docliam destinarunt episcopos autem alios aliis locis subiecerunt tunc ecclesiarum aedificia quae prestrata iacebant rursus sunt erecta (!), ut ipsarum consecrationibus sanctificata. Praeterea regis edicto cautum est, ne quis illius ecclesiae ius usurparet, ne quis clerico iniuriam faceret, ne quis ecclesiae arbitrio diffiniretur laesa maiestatis reus esset, si quis contra attentare auderet. (M, ff. 57v-58v)

²⁵² Jovanović, *Regum Delmatie*, str. 12-14; *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 49-53.

²⁵³ O problematici nazivlja hrvatskih vladara do kraja 11. st. usp: Goldstein, Ivo, O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka XII. stoljeća, *Historijski zbornik*, god. XXXVI (1), tisak Štamparskog zavoda «Ognjen Prica», Zagreb, 1983., str. 141-164.

primis suis et nativis sedibus exiisse Beati Germani Capua episcopus et Sabini Beati Benedicti Casiensis Abbatis eximii in originali Slovino huius comentarioli habetur... (M, f. 44v)

Spomenuta činjenica važna je iz nekoliko razloga – prvo jer svjedoči o recepciji Marulićeva djela u Šibeniku i o Zavorovićevim mogućnostima pristupa važnim izvorima, no još je važnije saznanje koje proizlazi iz detaljne usporedbe citata spomenutih verzija *Ljetopisa Popa Dukljanina* sa tekstom djela *De rebus Dalmaticis*, a to je da je Zavorović tekst Marulićeva prijevoda prepravljao na temelju izvornika *Ljetopisa*, koji je očito smatrao vjerodostojnijim. Dobar primjer takvog autorskog zahvata jest dio teksta u kojem je Zavorović ime kralja Budimira iz Marulićeva prijevoda pod utjecajem izvornog Dukljaninova teksta zamijenio imenom Svetopluka:²⁵⁴ ... *iis peractis Sueropilum*²⁵⁵ *regem sacra chrismate delibutum sanctificavere et in dignitate ...*²⁵⁶ (M, f. 58r)

Nekoliko redaka niže Zavorović parafrazira dio teksta iz Marulićeva prijevoda *Ljetopisa* u kojem je riječ o provali Gota i njihovom razaranju Salone. Zavorović pritom imenicu *Gothorum* zamjenjuje imenom zloglasnog kralja Ratimira: ... *unum ex archiepiscopis Salonae miserunt, licet penitus Salona a Ratimerii saevitia et in humanitate solo aequata ...*²⁵⁷ (M, f. 58v). Taj odlomak u izvorniku *Ljetopisa* glasi: *Post haec iussit rex, ut consecrarentur archiepiscopi, unus in Salona et alius i Dioclia. Similiter et episcopi plurimi consecrati sunt et ecclesiae, quae destructae erant et violatae manebant, reaedificatae et consecratae sunt.*²⁵⁸ Budući da u izvorniku *Ljetopisa* na tom mjestu nema spomena ni o Gotima ni o Ratimiru, jasno je da je Zavorović u taj dio teksta svojevrijedno ubacio Ratimirovo

²⁵⁴ Šišić na temelju hrvatske redakcije smatra da se taj vladar prvo zvao Budimir te da je poslije krštenja dobio ime Svetopluk, te da je ime *Budimir*, koje je isprva stajalo u Dukljaninovu tekstu neki glosator izmijenio u *Svetopluk*, i to pod utjecajem Panonske legende o sv. Metodiju, gdje je Svetopluk nazvan «slavenskim knezom»; *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 48., bilj. 45.

²⁵⁵ Budući da autograf djela *De rebus Dalmaticis* nije sačuvan, vjerojatno je da se ovaj iskrivljeni oblik imena *Svetopelek* u prijepisu uz venecijanske biblioteke Marciana našao zbog pogreške ili neznanja prepisivača.

²⁵⁶ *His peractis Budimerum regem sacro chrismate delibutum sanctificarunt ...*, Jovanović, *Regum Delmatie*, str. 13. *Ad cuius praedicationem rex Svetopelek credidit Christo et baptizatus est cum omni regno suo...*, *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 49.

²⁵⁷ *Unum ex archiepiscopis miserunt Salonas, cuius quidem urbis tunc maxima pars diruta erat et queque egregia uastationibus deformata gothorum immanitate atque sevitia.* Jovanović, *Regum Delmatie*, str. 13.

²⁵⁸ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 53.

ime. Moguće je da je Zavorović to učinio zato što se na početku izvornog *Ljetopisa* (gl. VI.) Ratimir povezuje sa razaranjima kršćanskih gradova,²⁵⁹ pa je u citat iz Marulićeva prijevoda Ratimira ubacio kao kronološku i sadržajnu poveznicu sa gotskim razaranjima Salone o kojima je riječ u Marulićevu djelu.

Osim što je tekst djela *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta* mjestimice prepravljao služeći se izvornikom Dukljaninova *Ljetopisa*, Zavorović je u citate iz Marulićeva djela unosio i neke izmjene koje ne nalaze potvrdu u izvorima, ali je moguće da proizlaze iz njegova poznavanja povijesnih zbivanja pod čijim je utjecajem odlučio intervenirati u tekst preuzetih citata. Takav je slučaj s sa sljedećim dijelom teksta, preuzetim iz Marulićeva prijevoda: ... *nec quisquam quid facto opus esset satis compertum habuerat, legatos Romam ad pontificem et ad Caesarem misit ...*²⁶⁰ (M, f. 57v) Zavorović je ovdje namjerno izostavio ime pape Stjepana, a imenicu *Caesar* ubacio je umjesto sintagme *Constantinus Augustus*. Na tom mjestu Zavorović zapravo ponovno ispravlja dio teksta *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta* u kojem je riječ o Ćirilu i Metodiju. Naime, Dukljaninov i Marulićev tekst donose pogrešan povijesni podatak o tome da je papa Stjepan svetoj Braći dopustio uporabu slavenske liturgije, što je zapravo bio odobrio papa Hadrijan II.²⁶¹ Budući da niti jedna verzija Dukljaninove kronike koju je imao Zavorović ne nudi točan podatak o tom događaju, možemo pretpostaviti da je citat iz Marulićeva prijevoda ispravljen na temelju glagoljaških brevijara, koje Zavorović i sam navodi kao izvor za spomenutu tematiku.²⁶²

U sljedećem citatu na temu crkvene povijesti Zavorović parafrazira ispravu od 9. veljače 994., u kojoj stoji kako se Pincije, rođak bugarskog kralja Stjepana, sklonio kod hrvatskog kralja Držislava te se obavezao da će u Solinu podići crkve Sv. Mihovila, Sv. Petra

²⁵⁹ *Inter haec mortuus est Vladinus et regnavit pro eo Ratimirus, filius eius, qui inimicus nominis christiani extitit a pueritia, caepitque ultra modum persequi christianos voluitque delere de terra et de regno suo nomen eorum, multas quoque civitates eorum et loca destruxit et alias in servitutum redigens reservavit. Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 46.

²⁶⁰ ... *nec quisquam, quid facto opus esset, satis compertum haberet, legatos Romam ad Stephanum pontificem et Constantinum Augustum misit...*, Jovanović, *Regum Delmatie*, str. 12.

²⁶¹ Usp. str. 18., bilj. 49 doktorata iz poglavlja o jeziku.

²⁶² Usp. str. 18. doktorata, poglavlje o jeziku.

i Sv. Martina: *His autem temporibus Stephanus, Bulgariae preerat profanus et sacrilegius princeps, qui Sasmerum²⁶³ patrem suum primo execraverat, deinde laqueo fracta gula necavit et Pincium consobrinum suum, qui eum de tam nephando scelere increpaverat ex urbe Tarnova, quam alii Tribanum dixere eiecit, qui Bosznam deinde ad Radoslavum regem pervenit a quo in suburbio arcis Clissiae collocatus fuit, ubi persistens cum Armonio, Polenio, Iohanne et Celestino ac etiam cum Muica sorore et nepotibus Romane ecclesiae ritui adhererunt et Sancti Michaelis, Archangeli Sancti Petri et Sancti Martini episcopis ecclesias in Spalatensi agro erexerunt anno Christi incarnatione nonagesimo nonagesimo (!) quarto, quarum ecclesiarum vota iuris patronatus familia Cindris nobilium Spalati usque in hodiernum tanquam ex illis descendentium concedit (ut ex publicis documentis apparet). (M, f. 68r)*

Iz navedenog citata jasno je da se ključni Zavorovićevi zahvati na tekstu izvornika opet odnose na izmjene imena i toponima. U dijelu parafrazirane rečenice *qui Bosznam deinde ad Radoslavum regem pervenit*, Zavorović na temelju *Ljetopisa Popa Dukljanina*²⁶⁴ zapravo ispravlja izvorni dokument u kojem na tom mjestu stoji *peruenimus [in] Croatiam ad illustrissimum et probum regem Dircislaum*.²⁶⁵ Zavorović na tom mjestu toponim *Croatiam* zamjenjuje toponimom *Bosznam*, a ime *Dircislaum* zamjenjuje imenom *Radoslavum*. Teško je dokučiti pravi razlog ovog Zavorovićevo postupka, no moguće je da je Zavorović na taj način želio spomenuta zbivanja datirati prema Dukljaninovu Radoslavu i legendarnoj gotsko-slavenskoj dinastiji. Spomenuto mjesto u djelu *De rebus Dalmaticis* zamijetio je i Ferdo Šišić koji smatra da Zavorović *poistovjećuje* Dukljaninova Radoslava sa Stjepanom Držislavom

²⁶³ U izvorniku isprave ime Stjepanova oca navedeno je u obliku *Sismanum*, a ime *Muica* izvorno glasi *Murca*. Do toga je vjerojatno došlo zbog pogreške prepisivača, a ne autora.

²⁶⁴ O Radoslavu i njegovom sinu Časlavu usp. *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 61-62.

²⁶⁵ Tekst isprave donesen je prema Luciusovom prijepisu isprave čiji se stariji prijepis čuvao u arhivu splitske obitelji Cindro (*ex alio simili in bonbacina apud Cindrum*), (Kaptolski arhiv u Splitu, nr. 538, ff. 7r-8r). CD I., d. 32., str. 46-48.

(oko 969.-997.),²⁶⁶ no na temelju uvida u dosadašnje Zavorovićeve autorske intervencije u originalni tekst izvora, čini se da ti zahvati imaju mnogo dublje značenje te da je Zavorovićeva namjera prvenstveno *svjesno ispraviti* pojedine povijesne podatke. Zbog toga, u ovom slučaju, zamjenu Držislavova i Radoslavova imena nije pravilno objašnjavati njihovim pukim poistovjećivanjem.

Valja istaknuti da Zavorović na kraju ovoga citata svojim riječima piše da «splitskoj obitelji Cindro i njezinim potomcima i danas pripada patronatsko pravo» nad crkvama Sv. Mihovila, Sv. Petra i Sv. Martina, iz čega možemo zaključiti da je on imao pristup ispravama iz arhiva te znamenite plemićke obitelji, koje će kasnije prepisivati i Ivan Lučić.

Posljednji dio teksta na temu crkvene povijesti u trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* (M, ff. 72r-74v) zapravo je Zavorovićeva parafraza opširne epizode o promaknuću splitskog nadbiskupa Lovre, preuzeta iz XVI. glave djela *Historia Salonitana* Tome Arhidakona.²⁶⁷ Šibenski povjesničar je očito bio svjestan povijesne važnosti tog splitskog nadbiskupa, koji je tijekom trideset godina vješto provodio značajne crkvene reforme u cijeloj Dalmaciji i Hrvatskoj, a uz to je uspio udovoljiti zahtjevima Svete Stolice i hrvatskih vladara,²⁶⁸ pa je vjerojatno dijelom i zato u djelu *De rebus Dalmaticis* pisao o tim zbivanjima. Ipak, detaljnijom usporedbom teksta Zavorovićeva i Tomina djela ustanovljeno je da Zavorovićevi zahvati na tom dijelu teksta u sebi kriju i neke druge motive za pisanje o spomenutoj temi.

Zavorović parafrazirajući poglavlje o promaknuću nadbiskupa Lovre koristi priliku da ispravi ključne etnonime u tom dijelu teksta Tomina djela. Nakon opisa zbivanja sa crkvenog sabora u Splitu iz 1060., kada je slavenski apostol Metodije proglašen heretikom, te je

²⁶⁶ Šišić vezano uz Radoslava upozorava na srpskog vladara imenom ‘Ροδόςθλαβος, koji je prema Porfirogenetu vladao na prijelazu iz 8. u 9. st., ali napominje da to ne mora značiti da je riječ o istoj osobi, jer su i «raniji hrvatski povjesničari (tako Šibenčanin Zavorović 1598.) identificirali Dukljaninova Radoslava s historijskim Stjepanom Držislavom iz o. 969.-997.» *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 61., bilj. 104.

²⁶⁷ O promaknuću nadbiskupa Lovre, *Toma*, str. 68-80.

²⁶⁸ Buturac; Ivandija, *Povijest Katoličke*, str. 48.

zabranjeno bogoslužje na slavenskom jeziku,²⁶⁹ Zavorović prepričava epizodu sa prijetvornim svećenikom Ulfom, kojega su, prema Tominim riječima, Hrvati bili poslali k papi u Rim. Poznato je da u *Povijesti salonitanskih i splitskih prvosvećenika* Toma Hrvate²⁷⁰ poistovjećuje s Gotima,²⁷¹ što je slučaj i u poglavlju o nadbiskupu Lovri, no Zavorović intervenira u taj dio teksta i Tomine Hrvate zamjenjuje etnonimom *Slaveni*, vjerojatno u želji da na taj način pobije Tomino poistovjećivanje Hrvata s krivovjernim Gotima²⁷² te da istakne njihovo slavensko porijeklo. Spomenuti se dio teksta Zavoroviću učinio idealnim terenom za ispravljanje tzv. gotske teorije o porijeklu Hrvata, kojoj je Toma Arhidakon bez sumnje bio sklon,²⁷³ pa pri citiranju djela *Historia Salonitana* Zavorović svaki Tomin spomen Hrvata i Gota precizno zamjenjuje etnonimom *Slovini* (usp. M, ff. 72v-73r i *Toma*, glava. XVI., *De promotione Laurentii archiepiscopi*, str. 72-74.).²⁷⁴

Tomini Hrvati tako od Gota u Zavorovića postaju Slaveni, a to potvrđuje i sljedeći citat u kojem Zavorović proizvoljno dodaje imenicu *Slovini*, kako bi pojasnio da je narod koji se doselio unutar granica Hrvatske bio slavenski:

²⁶⁹ ... nam, antea in quandam synodum in quam omnes presbyteri Dalmatiae Corvathaeque convenerant in qua Mainardus Pomposianus, abbas Apostolice sedis legatus praefuit statutum erat, quod nullus de cetero Slovina lingua divina misteria celebraret, nec aliquis in eadem lingue ad sacra promoveretur, eo quod inter sacras litteras Slovino idiomatae et Gothicis characteribus contra catholicae fidei normam a quodam Metado invenerant scriptum, deinde hoc synodale edictum ab apostolica sed confirmatum Slovinis sacerdotibus magnum intulit dolorem. (M, f. 72r)

²⁷⁰ Mirjana Matijević-Sokol napominje da Toma Arhidakom problem imena *Hrvat* i *Hrvatska* pokušava riješiti etimologiziranjem, te da je na kraju zaključio da te stanovnike jedni nazivaju Gotima, a drugi Slavenima, prema imenu onih koji su došli iz Poljske i Češke. Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 236. *Gothi a pluribus dicebantur et nichilominus Sclavi, secundum proprietatem nominis eorum, qui de Polonia seu Bohemia uenerant. Toma*, str. 32.

²⁷¹ O poistovjećivanju Hrvata s Gotima u djelu *Historia Salonitana* usp. Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 235-236. Katičić, O podrijetlu Hrvata, str. 154.

²⁷² «Goti su narod germanskog podrijetla koji u I. st. iz Skandinavije prelaze na ušće Visle, zatim napreduju prema jugu na Crno more gdje se razdvajaju na Istočne i Zapadne. Prihvatili su kršćanstvo, ali su slijedili arijansko vjerovanje te su u srednjem vijeku postali sinonim za krivovjerje, pa tako i Tomi Arhidakonu.»; «Toma Metodiju pripisuje izum gotskog pisma i tako izjednačava glagoljicu s gotskim pismom, kao što uostalom i Hrvate pri doseljenju i prije pokrštavanja naziva Gotima uprskanim arijanstvom.» Usp. *Toma*, str. 31., bilj. 2., str. 71., bilj. 7.

²⁷³ O tzv. gotskoj teoriji o porijeklu Hrvata u djelu *Historia Salonitana* usp. Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 238.

²⁷⁴ Za primjere zamjene etnonima *Goti* i *Slaveni* u djelu *De rebus Dalmaticis* vidi poglavlje «*Historia Salonitana* Tome Arhidakona u Zavorovićevo *De rebus Dalmaticis*», str.

... *et virgam pastoraalem anulumque sibi comparavit. Denique disceserunt (!) et Corvatiæ fines ingressi sunt **Slovini***. (M, f. 73v)

*Et mox uirgam pastoraalem comparauit et annulum. Denique **ingredientibus eis** fines Chroatiæ..., Toma, str. 74.*

Na sličan način Zavorović mijenja i prilično uopćene geografske odrednice iz teksta Tomina izvornika, a priroda tih zahvata jasno ukazuje na to da izmjene počivaju na Zavorovićevoj sklonosti Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske te na nastojanju da kroz takve izmjene Tomina teksta definira i područje svojih historiografskih interesa. O tome svjedoče citati iz djela *De rebus Dalmaticis*. U prvome od njih Zavorović je sintagmu *de partibus Sclauonie* zamijenio toponimom *Dalmatia*:

*Cum haec nefanda gesta summi pontificis nunciata sunt sine mora legatum Iohannem Cardinalem in **Dalmatiam** ad extirpandum nefandi (!) scismatis (!) fomitem mitit.* (M, f. 73v)

*Statim namque cum hec impia gesta summi fuissent pontificis auribus intimata, graui merore confectus, absque omni mora quendam legatum Iohannem cardinalem mittere festinauit ad extirpandam nefandi scismatis fomitem **de partibus Sclauonie***. Toma, str. 76.

U nastavku istog dijela teksta Zavorović Tomine neutralne geografske odrednice *illas partes* i *in toto regno* zamjenjuje toponimima *Dalmatia Corvatiæque*, a umjesto Tomine neodređene sintagme *per cunctam prouintiam* ubacuje sintagmu *in locis Dalmatiæ Corvatiæque*:

1. *Quum cardinalis ad Dalmatiae Corvathiaeque partes venisset, multos de clericis et populi coadunari iussit...* (M, f. 73v)

Itaque cardinalis ad illas partes adueniens multitudinem populi et cleri coadunari iussit..., Toma, str. 76.

2. *Postquam Caeddeda in toto regno Dalmatiae Corvathiaeque tanti scandali causa fuit praeceptum est a summo pontifice, ut tam Romae quam per cunctam provinciam solenis anathematizatio fieret super eum, quamobrem Romae et in locis Dalmatiae Corvathiaeque bis factum est.* (M, f. 74r)

Sed cum malesanus Cededa ab incepta temeritate nullatenus resipisceret multaque scandali materia propter ipsum in toto regno fuisset exorta, preceptum est a summo pontifice, ut tam in Romana quam in Spalatina ecclesia et per cunctam prouintiam solempnis anathemazatio fieret super eum. Quod cum Rome bis, et in Spalatina synodo tribus uicibus factum fuisset..., Toma, str. 76.

Važno je istaknuti da Zavorović tim zahvatima prostoru o kojem piše Toma Arhidakon izravno pridaje novu dimenziju i dublji sadržaj iz kojeg je moguće iščitati njegovu namjeru da naglasi kraljevski status Dalmacije i Hrvatske. Za razliku od Ivana Lučića, Zavorović posezanje za spomenutom terminologijom uopće ne argumentira. Ipak, uzmemo li u obzir životne okolnosti u kojima se šibenski povjesničar zatekao prije početka pisanja djela *De rebus Dalmaticis* te njegovu kritiku mletačke vlasti zbog koje je bio prognan iz Šibenika, sigurno je da se u tom postupku ogleda i njegovo nastojanje da u historiografskom smislu

Dalmaciji i Hrvatskoj osigura poseban položaj unutar mletačke vladavine, što će kasnije dokazivati i Lučić.²⁷⁵

Nakon parafraze Tomina poglavlja o promaknuću nadbiskupa Lovre, Zavorović svojim riječima piše: *Mirum non est quod Gothi, qui Adrianae heresis dogmata sectabantur, suae perfidiae documentum omnibus in locis quo potuerant, ut deinde favente diabolo potius malum quam bonum eveniret. Sed quomodo missarum solenia et sacerdotium Slovinis deinde restitutum est (quo usque in hodierno die gaudent) compertum non habemus ergo credendum est, quod purgatis ex literaturis Slovinis erroribus et firmatis in fide populis res in pristinum restitute fugere, ne amplius tam nefarium scelus exoriat. (M, f. 74r-74v)*

Spomenuti Zavorovićev kritički istup još jednom potvrđuje da on, za razliku od Tome Arhidakona, nipošto ne želi identificirati Slavene s krivovjernim Gotima, sljedbenicima arijanske hereze,²⁷⁶ te da vrlo dobro razlikuje ta dva naroda. To je vjerojatno i glavni razlog zahvata na tekstu izvornika Tomina djela, iz čega proizlazi zaključak da Zavorović ispravlja opis spomenutih zbivanja iz djela *Historia Salonitana*.²⁷⁷ To ukazuje i na Zavorovićev napredan i kritičan pristup povijesnim činjenicama, koji u ovom slučaju svjedoči o tome da se šibenski povjesničar u svojem historiografskom radu nije povodio za tzv. gotskom teorijom o porijeklu Slavena.

Zavorović potom na temelju djela *Historia Salonitana* parafrazira zbivanja sa crkvenog sabora u Ninu.²⁷⁸ Posljednja tema iz crkvene povijesti u o kojoj Zavorović piše u

²⁷⁵ Lučić, *O kraljevstvu*, str. 34.

²⁷⁶ Začetnik arijanstva, opasnog i raširenog krivovjerja, bio je aleksandrijski svećenik Arije. Njegovo se učenje temeljilo na tome da Sin nije po biti jednak Bogu Ocu, nego da mu je samo sličan. Sin je najsavršeniji Božji stvor, ali ipak samo stvor prema kojem je sve stvoreno. To je krivovjerje zadiralo u temelje kršćanske vjere. Buturac; Ivandija, *Povijest Katoličke*, str. 28-29.

²⁷⁷ Moguće je da Zavorović, citirajući djelo *Historia Salonitana*, sustavno prepravlja etnonim *Gothi* u *Slovini*, i zato jer želi ukazati na to da Toma neosnovano izjednačava ta dva naroda. Naime, povijesna je činjenica, kao što napominje Mirjana Matijević-Sokol, da su Goti 493. pod vodstvom Teodorika osvojili Italiju i ondje osnovali svoje kraljevstvo. Ostrogotski kralj u Italiji bio je Totila i ratovao je s Justinijanom (535.-552.), međutim, Matijević-Sokol napominje da relevantna literatura dokazuje da Totila nikada nije bio u Dalmaciji, a Toma je, pišući o propasti Salone, pomiješao i spojio povijesne događaje, vremenski udaljene više od jednog stoljeća. Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 235-236.

²⁷⁸ *His etiam temporibus celebrata fuit altera synodus in civitate Nonensi in qua idem Iohannes Cardinalis, qui ad coercendam Caeddea audaciam missus erat intervenit, ubi ob Laurentii archiepiscopi Salonitani*

sklopu treće knjige djela *De rebus Dalmaticis* govori o tome kako je nadbiskup Lovro 1069. u Splitu podigao samostan Sv. Benedikta.²⁷⁹

U šestoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* ponovno je riječ o događajima koji su obilježili povijest splitske Crkve. Parafrazirajući djelo Tome Arhidakona,²⁸⁰ Zavorović prvo bez proizvoljnih intervencija, prenosi zbivanja iz 1224., tijekom kojih je heretik, knez Petar iz Huma, postao splitski knez, zbog čega je Akoncije, inače žestoki borac protiv bosanskih bogumila, u Splitu tijekom godine dana zabranio obavljanje bogoslužja, a tu je zabranu poslije ukinuo splitski nadbiskup Guncel.²⁸¹ Moguće je da se Zavorović tom prilikom služio i ispravama, točnije pismom pape Honorija III. ostorgonskom nadbiskupu Ivanu od 5. prosinca 1221.²⁸² u kojem mu ovaj nalaže uništenje bosanskih heretika. Čini se da je dio teksta o bosanskim bogumilima ili patarenima, koji ne nalazi potvrdu ni u Tominu djelu ni u ispravama, Zavorovićev autorski tekst.

Posljednja epizoda iz povijesti splitske Crkve u djelu *De rebus Dalmaticis* odnosi se na opis zbivanja iz doba vladavine ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. Riječ je o najezdi mongolskih Tatara, koji su 1242. poharali Ugarsku i Hrvatsku, a Bela se od njih sklonio u Dalmaciju. Zavorović vjerojatno na temelju isprave od 23. studenog 1251.²⁸³ opisuje (M, ff. 103r-103v) kako su Šubići Bribirski Beli pružili utočište, pa im je on za uzvrat potvrdio

exclamationem Zvinimirus rex ecclesias Sancte Marie, Sancti Stephani et Sancti Domnii intra Salone ruinas reedificavit, quas Helena quondam regina construeserat et dotaverat bonaque earum ecclesiarum qua res detenebat restituit, ut ex Spalatensi cronica habemus. (M, f. 74v)

²⁷⁹ *Nam, post Salone excidium, omnium bona tam ecclesiarum, quam aliorum Ratimerius, qui eam destruxit sibi militibusque suis distribuerat, Laurentius autem archiepiscopus ultra multa olea pietatis et boni pastoris opera Spalati monasterium divi Beneditti extra muros erexit anno salutis sexagesimo nono supra millesimum...* (M, f. 74v)

²⁸⁰ *Toma*, str. 162.

²⁸¹ *Spalatensis audita eorum comitis caede, statim ad regimen suae civitatis Petrum, qui Culmiae dominabatur praefecerunt, quem ob suspicionem (!) haereticae foeditatis clerus recipere recusavit, imo aditus ecclesiae suae ei omnino prohibuit. At cives acceptis (!) clavibus in ecclesiam eum introducere ibique ei sceptrum regiminis pro more tradiderunt. Acontius vero Apostolicae sedis legatus, qui tempestate illa Spalati reperiebatur, ut inde Bosznam versus ad exterminandum heresim in qua totum illud regnum emerserat, proficisci expectabat, Spalatenses ab interventu divinatorum officiorum interdixit et mox Bosznam versus discessit (!), ubi pro exterminanda manicheorum heresi, quos Bogomilos Bosznensi lingua vocant Cathanoeroum seu Novatorum, quos Patarinos nominabant multum elaboravit. Deinde Guncelus, archiepiscopus civitatis, ex Ungaria reversus ab interdicto civitatem absolvit, ut ex eadem cronica habemus.* (M, ff. 102r-102v)

²⁸² CD III., d. 174., str. 198-199.

²⁸³ CD IV., d. 405., str. 466-468.

bribirsku županiju. U sklopu istog dijela teksta Zavorović zatim piše kako je sarkofag s posmrtnim ostacima Belinih kćeri Katarine i Margarite uz počasti pokopan u splitskoj crkvi Sv. Dujma te navodi i tekst natpisa koji je zaklanjao sarkofag:

In infelici illa peregrinatione, rex Catherinam et Margaritam, filias, in castro, Clissia vocato, quod tunc crucigeriorum templariorumque militum ditionis erat, moratus reliquit, honorificentissime Spalatum translate et in aede sancti Dominii praesidis urbis super portam maiorem ipsius ecclesiae tumultae, supra quas patet haec inscriptio, usque in hodiernum, ex qua plane constat omnis:

Historia

Catherina inclyta et fulgens Margari

> *ta*

in hoc arco tumulo iacent absque vi

Bele quarti filiae regis Ungaro

> *rum*

Ac Mariae Laschari, regine Graeco

A perfidis Tartaris erant tunc fuga

> *te*

Mortuae in Clissio et Spalatum transla

Sub annis Christi Domini mille cum ducen

> *tis*

Quadraginta duo praebens simul legen

(M, ff. 103r-103v)

Zavorović se, pišući o spomenutom događaju, poziva samo na ispravu (*ut publica documenta testantur*)²⁸⁴ o Šubićima Bribirskim, ali ne navodi izvor za tekst natpisa s katedrale Sv. Dujma. Najstarija potvrda o pokopu Belinih kćeri u splitskoj prvostolnici jest djelo Tome Arhidakona,²⁸⁵ kojim se služio i Zavorović, no u njemu nije naveden tekst spomenutog natpisa.²⁸⁶ Rad Luke Jelića o zvoniku splitske stolne crkve ukazuje na važan podatak o tome da je cjeloviti tekst natpisa koji je zaklanjao sarkofag s tijelima kćeri Bele IV. prvi put objavljen u rukopisu Zavorovićeve mlađeg sugrađanina Ivana Tomka Mrnavića²⁸⁷ *Discorso dell'priorato della Wrana*,²⁸⁸ a da su nakon njega isti natpis prepisali Ivan Lučić i Daniele Farlati.

Iz kronologije podataka o objavljenim prijepisima natpisa proizlazi logičan zaključak da je šibenski povjesničar Dinko Zavorović zapravo prvi prepisao natpis sa crkve Sv. Dujma, što do sada nije bilo poznato. Budući da Jelić kao prvi izvor za poznavanje teksta spomenutog natpisa navodi djelo Ivana Tomka Mrnavića, sasvim je moguće da je Mrnavić tekst natpisa prepisao iz rukopisa djela *De rebus Dalmaticis*, koje je Zavorović dovršio 1602., dakle sedam godina prije no što je Mrnavić napisao *Discorso dell' priorato della Wrana*. Usporedbom

²⁸⁴ M, f. 103r.

²⁸⁵ *At uero Bela rex missis exploratoribus cum cognouisset certius, quod impia gens toto iam regno recesserat absque omni cunctatione in Hungariam est profectus. Regina autem cum regio puero in Clisse castro remansit fuitque ibi usque ad mensem Septembrem. Mortue autem sunt due filie ipsius puella uirgines, et in ecclesia beati Domnii honorifice tumulate. Toma*, str. 254.

²⁸⁶ Tekst natpisa naveden je u bilješci izdanja djela *Historia Salonitana* Franje Račkog, ali ondje nije naznačeno odakle je preuzet. Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, [ur. Franjo Rački], Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Scriptorum 3, JAZU, 1984., str. 178., bilj. b.

²⁸⁷ Ivan Tomko Mrnavić rođen autor je spisa *Discorso dell'priorato della Wrana*, dovršenog 1609. Glavni izvori za to djelo bili su Juraj Srijemac, Antun Vrančić, ugarski povjesničari i arhivska građa. Antoljak, *Hrvatska historiografija*, str. 72-74; Tvrtković, *Između znanosti*, str. 12.

²⁸⁸ Jelić piše da je kameni sarkofag dviju kćeri Bele IV., 1242. preminulih u Klisu, bio položen u vanjski korniš arhitrava glavnih vrata stolne crkve Sv. Dujma te je zaklonjen pločom s natpisom koji je glasio:

Catharina inclyta et fulgens Margarita / In hoc arcto tumulo jacent absque vita / Bele IIII filie regis Hungarorum / Et Marie Lascari regine Grecorum / Ab impiis Tartaris fuerunt fugate / Mortue in Clissio huc Spaletum translate / Sub annis Domini mille ducentis / Quadraginta duo insuper prebens legentis.

Kao izvore za prijepis teksta natpisa Jelić navodi Ivana Tomka Mrnavića (*Discorso dell'priorato della Wrana* rukopis u knjižnici Corsini u Rimu, F. Rossi LIII., str. 19.), Ivana Lučića (*De Regno Dalm.* 473.) i Farlatija (III. 262.). Jelić napominje da do Farlatijeva doba (1751.) sarkofag kao ni natpis na njemu nije bio vidljiv zbog toga što ga je zaklanjala ploča s natpisom. Sarkofag je otkriven tek 1767. tijekom popravka crkvenog portala. Jelić, Luka, Zvonik spljetske stolne crkve, *Viestnik Hrvatskoga arheološkog društva*, [ur. J. Brunšmid], Zagreb, 1895.-1896., str. 34., bilj. 3.

teksta prijepisa natpisa iz Zavorovićeve i Mrnavićeva djela na vidjelo izlaze i *variae lectiones*, pri čemu Zavorovićev prijepis valja tretirati kao stariju verziju.

3. 3. Dubrovačka i Kotorska biskupija

Kratka epizoda o zbivanjima u dubrovačkoj i kotorskoj Crkvi u nalazi se u petoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* i zauzima folije od 93v do 94r. Na tom mjestu Zavorović citira djelo neidentificiranog autora, koje bi se možda moglo pripisati Mateju Izaru. Kotorska je biskupija tijekom povijesti pripadala raznim metropolijama – najprije Splitskoj, zatim Dukljanskoj, pa u doba kralja Tomislava opet Splitskoj, a kratko vrijeme priznaje barskog i dubrovačkog metropolita. U razdoblju od 1178. do 1828. bila je pod upravom metropolita iz talijanskog Barija.²⁸⁹

Zavorović opisuje prijelomna povijesna zbivanja iz 1177., dok je papa bio Aleksandar III.,²⁹⁰ tijekom kojih je Kotorska biskupija, čiji se teritorij i položaj u prošlosti često mijenjao, zajedno s drugim biskupijama tog područja, došla pod vlast raških vladara Nemanjića,²⁹¹ koji su tada ratovali s Dubrovačkom Republikom: *Nemagna, qui Rasciae imperium obtinuerat Bernum, suis copiis invasit et odio quo Ragusinos prosequabatur, tum vites, tum arbores evertit atque succidit, cum alioquin fingeret quarundam nempe controversiarum impulsus occasione que inter tribunium Ragusinesem archiepiscopum ac episcopum Catarensem illius suffraganeum extabant, facinus hoc perpetrasse, quod anno salutis contigit septuagesimo septimo supra undecies centum. Hunc Catarensem episcopum propter inobedientiam eius archiepiscopus excommunicavit, qui cum Romam, ut de istius inobedientia apud Alexandrum tertium pontificem maximum conquaeretur profectus esset episcopus ad Nemagnam, qui*

²⁸⁹ Buturac; Ivandija, *Povijest Katoličke*, str. 106.

²⁹⁰ Pontifikat Aleksandra III. trajao je od 1159. do 1181. *Opći šematizam*, str. 19.

²⁹¹ *Opći šematizam*, str. 276.

bellum cum Ragusinis tunc agebat confugit, iccirco omnes qui in suo erant regno suffraganeos quique ad Ragusiensem archiepiscopum pertinebant ab obsequium abstulit, videlicet Buduensem, Catarensem, Dulcinensem, Svaciensem, Scodrensem, Dyrachiensem, Dirvostiensem, Modonensem, Sobiensem, Bosznensem, Trebiensem et Zachulmiensem. Ii omnes primum Iohanni Diocleae archiepiscopo parebant cum Dioclea a Bulgaris eversa eos Alexander papa secundus inditione Ragusiensis ecclesiae subdidit, cui Vitalis archiepiscopus preerat ... (M, f. 93v-94r)

3. 4. Zadarska nadbiskupija

U šestoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* Zavorović u dva navrata citira isprave i opisuje zbivanja koja su se krajem 12. i početkom 13. st. odvijala u Zadarskoj nadbiskupiji. Otprilike u to doba, točnije 1202., Zadar je tijekom mletačko-križarskih osvajanja doživio jedan od najtežih udaraca u svojoj povijesti, a Mlečani su tada prema riječima pape Inocenta III. razvalili gradske zidine, opljačkali crkve i porušili zgrade.²⁹²

Zavorović, služeći se djelom Antonija Bonfinija *Rerum Hungaricarum decades*²⁹³ te ispravama, na folijima rukopisa M od 95v do 96v prvo piše o zbivanjima iz 1194., tijekom kojih je u Zadru došlo do razvoda zemljišta samostana Sv. Kuzme i Damjana sa samostanom Sv. Demetrija i s templarima.²⁹⁴ Kronološkim slijedom, nakon nekoliko folija, Zavorović ponovno piše o događajima vezanim uz povijest zadarskog samostana Sv. Kuzme i Damjana (M, ff. 99r-100r).

²⁹² *Opći šematizam*, str. 304.

²⁹³ Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, dec. II., lib. VII., str. 279.

²⁹⁴ CD II., d. 251., str. 266-267. i d. 253., str. 268-270.

Riječ je o zbivanjima iz 1207., a Zavorović kao i u prethodnom slučaju, prvo na temelju Bonfinija²⁹⁵ daje kratki uvid u povijesne okolnosti, a potom citirajući isprave piše o tome kako su zadarski plemići samostanu Sv. Kuzme i Damjana poklonili crkvu Sv. Dimitrija, te kako je tom istom samostanu predana i potvrđena crkva Sv. Petra u Bubnjanima.²⁹⁶

U ovom dijelu teksta nema proizvoljnih Zavorovićevih autorskih zahvata koji bi utjecali na sadržaj, kao što je to bio slučaj u dijelu teksta o Splitskoj biskupiji, a jedine nepodudarnosti su *variae lectiones* koje se ponajprije odnose na toponime. Iz prirode tih razlika pretpostavljamo da je riječ o pogreškama prepisivača, kojem nazivlje dalmatinskih lokaliteta nije bilo blisko. Tako npr. u rukopisu M, ff. 96r-96v nalazimo sljedeće oblike dalmatinskih toponima: *Bassenicze, Casokaticza, Gribissa, Riiplinam, Kacsma* i *Vuarbicza*, a u ispravama stoji: *Jassenize, Rasochatiza, Grubescia, Chriplinam, Kicme* i *Virbiza*.

3. 5. Šibenska biskupija

Sudeći prema broju i opsegu citata Šibenska biskupija u djelu *De rebus Dalmaticis* po važnosti se nalazi odmah iza Splitske nadbiskupije, koja je najstarija u Dalmaciji. Premda Zavorović u svojem djelu o povijesti Dalmacije nastoji dati cjelovit pregled zbivanja u svim najvažnijim crkvenim središtima Dalmacije, pa piše i o Trogiru, Solinu, Splitu, Dubrovniku, Kotoru i Zadru, nemoguće je ne zamijetiti njegovu privrženost svojem rodnom gradu, koji tako u njegovom historiografskom opisu regionalnih crkvenih zbivanja zauzima visoko mjesto po broju spominjanja. Ovakvu je pristranost Zavoroviću teško zamjeriti uzmemo li u obzir i to da sve četiri epizode iz crkvene povijesti Šibenika govore o nekim važnim

²⁹⁵ Bonfini, *Rerum Hungaricarum*, dec. II., lib. VII., str. 282.

²⁹⁶ CD III., d. 38., str. 41., d. 58., str. 63-66. i d. 59., str. 66-67.

zbivanjima u toj biskupiji. Budući da djelo *De rebus Dalmaticis* slijedi jasnu kronološku liniju, po istom principu se u njemu pojavljuju i citati o crkvenoj povijesti pojedinih dalmatinskih gradova, pa zbivanja iz Šibenske biskupije nalazimo u šestoj, sedmoj i osmoj knjizi, dakle u dijelu koji se bavi zbivanjima iz srednjovjekovne povijesti.

Prvi spomen zbivanja iz šibenske crkvene povijesti nalazi se u šestoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*, u M, ff. 105v-106r, a Zavorović je pritom prigodno iskoristio priliku da o crkvenoj povijesti svoga grada započne pisati od godine osnutka njegove biskupije. Šibenik je, naime, sve do kraja 13. st. pripadao Trogirskoj biskupiji, a osnutku Šibenske biskupije tada su se podjednako bili protivili trogirski i splitski nadbiskup. Usprkos tome, na inicijativu kneza Jurja I. Šubića Bribirskoga i ugarsko-hrvatske kraljice Marije, papa Bonifacije VIII. svojom je bulom od 1. svibnja 1298. ustanovio Šibensku biskupiju i podigao Šibenik na čast grada, čime je njegov status izjednačen s drugim gradovima dalmatinskog primorja.²⁹⁷

Pišući o tome, Zavorović se najvjerojatnije poslužio spomenutom ispravom (*ut diplomata testantur*) pape Bonifacija VIII.,²⁹⁸ a u sklopu istoga citata također na temelju isprava (*ut publica documenta testantur*) opisao je i zbivanja iz 1299.²⁹⁹ kada je Pavao, ban Hrvatske i Dalmacije, svojem zaštitniku sv. Ivanu Krstitelju podigao crkvu u Skradinu i predao je franjevcima.³⁰⁰

²⁹⁷ Buturac; Ivandija, *Povijest Katoličke*, str. 92., *Opći šematizam*, str. 286.

²⁹⁸ CD VII., d. 263., str. 304-305.

²⁹⁹ CD VII., d. 289., str. 331-336.

³⁰⁰ *Quo regnante Traguriensis episcopus, Sibenicum suae ecclesiae subiectum esse asserebat et ex adverso Sibenicensis illi ecclesie minime subiectos nec de illius diversi esse dicebat, qua propter anno millesimo ducentesimo septuagesimo nono Paulum Erizzo Venetum in suum antistitem elegerunt. Quo mortuo, Leonardum Falerio anno ducentesimo nonagesimo sexto supra millesimum sui loco prefecerunt, quod gravissime et periculose discensionis inter Sibenicensis et Tragurienses occasio fuit, sed Maria, Ladislavi soror Siciliae regina et Gregorius, qui totius Dalmatiae comitis titulum obtinebat, pro evitandis periculis, quae his civitatibus iminebant, Bonifacium, pontificem maximum supplicarunt, ut Sibenicum tanquam insignem locum multiplicique comoditate ditatum, apostolica auctoritate episcopalis insigniis decoraret pontifex ad pacem fidelium incumbens, anno quarto (ut diplomata testantur) pontificatus sui petita concessit Ladislavus. Unde triceno supra millesimum a salute christiana, haud procul a castello, quod Kereszeg Ungari nominant a Cumanis ab his, quos in deliciis habebat, miserabiliter interfectus est in sequenti anno Paulus Corvatiae Dalmatiaeque bannus et dominus Boszne una cum Urso uxore ecclesiam Sancti Iohannis Baptiste ex adverso civitatis Scardone erexit (penes monasterium Sanctae Helisabeth ubi Stanislava, eius soror, collegio sanctimonialium ordinis Sancte Clare presidebat) et amplissimis proventibus dotavit, fratribus ordinis Sancti Francisci comendavit (ut publica*

Sljedeći opis zbivanja iz crkvene povijesti Šibenika nalazi se u sedmoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*, na foliju M, 116r, a Zavorović na tom mjestu na temelju isprave od 30. srpnja 1346.³⁰¹ (*ut diplomata testantur*) kratko piše o osnutku dominikanskog crkvenog reda u Šibeniku: *Sibenicensis ad augendam sui populi devotionem anno salutis tricentesimo quadragesimo sexto supra millesimum, religionem ordinis predicatorum (quamdiu optaverant) impetrarunt et phanum extra muros constructum divo Dominico docavere prout ad presens ad litus maris aparet (ut diplomata testantur).* (M, f. 116r)

U posljednjoj, osmoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*, Zavorović u dva navrata piše o šibenskoj Crkvi. Prvo u M, f. 126r, služeći se zapisnicima šibenskih vijeća (*ut ex eorum concionibus habetur*) i djelom Hermana Schödela, piše o tome kako je u Šibeniku sagrađena crkva Sv. Spasa u kojoj je živjela sekta flagelanata:³⁰² *Hoc etiam tempore Sibenicensis ecclesiam et monasterium Sancti Salvatoris cum amplis proventibus ad virgines nobiles Deo dicare concesserunt (ut ex eorum concionibus habetur) dum etiam ibi secta flagellantium quos fratres frustratores appellabant, vegebat, qui se nodosis flagellis in quibus aculei inserti sunt flagellabant, ad ostentationem haec secta in Italiam ortum habuit et deinde in Germaniam et Galiam progressa bifarie ex qua multi graves errores pullabant in plerisque locis circa fidem et sacramenta ecclesie, quae postremo parte igne et parte gladio exterminata fuit. (Hertmano Schedel teste) Virgines vero quae separatim vivebant, deinde ad normam Divi Benedicti redacte sunt.* (M, f. 126r) Zavorović pritom ne piše o kojoj je točno godini riječ, no

documenta testantur) quarum ecclesiarum hac tempestate temporum ac hostium iniuris, ne vestigia quidem aparent. (M, ff. 105v-106r)

³⁰¹ CD XI., d. 234., str. 312-314.

³⁰² Jedne od prvih bratovština bile su flagelantske (bičevalačke). Flagelantski se pokret razvio u 13. st. u Umbriji, djelomično pod utjecajem asketskog života sv. Franje Asiškog. U Dalmaciji se flagelanti pojavljuju vrlo rano (*batudi, verebati*). Među najstarijim dalmatinskim bratovštinama upravo su flagelantske, a potvrda o tome nalazi se u dokumentima iz 13. st. u Zadru, Korčuli, Dubrovniku i Kotoru. Benyovsky, Irena, Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, *Croatica Christiana Periodica*, br. 41, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998., str. 139.

iz povijesnih podataka o šibenskoj Crkvi jasno je da opisuje zbivanja iz 1390., kada je u Šibeniku, uz samostan benediktinki podignuta crkva Sv. Spasa.³⁰³

Pri samom kraju djela o povijesti Dalmacije Zavorović vrlo opširno (M, ff. 127r-129r) na temelju isprava piše o događajima s početka 15. st., kada je šibenski biskup Antonio de Ponte od Šibenčana zatražio da mu umjesto desetine daju zemlju. U sporu Šibenčana s biskupom Ponteom presudio je 1402. trogirski biskup Grizogon, i to na temelju bule pape Bonifacija IX.,³⁰⁴ kojom je odlučeno da se šibenski biskup umjesto desetinom namiri zemljišnim posjedima. Svi povijesni podaci iz citirane isprave doneseni su korektno, bez Zavorovićevih autorskih intervencija, a korektno su zabilježeni i toponimi.

Pišući o Šibenskoj biskupiji Zavorović je izdvojio neke njemu najvažnije trenutke iz crkvene povijesti svojeg rodnog grada, te je tako obuhvatio razdoblje od stotinjak godina (1298.-1402.) Pri tom se služio isključivo ispravama, a njihov je sadržaj prenio bez proizvoljnih autorskih zahvata, koji su, kao što se pokazalo, bili daleko češći i sveobuhvatniji pri citiranju narativnih izvora. Takav pristup govori o tome da su isprave za Zavorovića bile najvjerodostojnije povijesno svjedočanstvo, pa u njihov tekst, za razliku od narativnih izvora, čija je interpretacija često podložna mijenama povijesnih okolnosti, nije intervenirao.

Pišući o temama iz crkvene povijesti dalmatinskih gradova, Zavorović u smislu korištenja izvora ne odmiče od humanističkog historiografskog kanona, pa o tim zbivanjima piše opširno parafrazirajući i citirajući dijelove izvora. Pod izvorima u sklopu ove teme razumijevamo diplomatske i narativne izvore, na koje uglavnom upućuju opaske u Zavorovićevu tekstu, no i detaljna analiza citata djela *De rebus Dalmaticis* potvrdila je njihovu podudarnost s danas dostupnim i objavljenim ispravama i izdanjima narativnih izvora. Valja napomenuti da je provedena analiza dokazala i to da je Zavoroviću većina izvora, u doba kada je pisao o povijesti Dalmacije, bila dostupna u izvornom obliku. To

³⁰³ Buturac; Ivandija, *Povijest Katoličke*, str. 92.

³⁰⁴ ŠD I., d. 19, str. 37-47.

saznanje je posebno važno kada znamo da je Zavorović najvjerojatnije u rukama imao rukopis djela *Historia Salonitana*, izvornik *Ljetopisa Popa Dukljanina* te Marulićev prijevod tog djela.

Posebna pozornost posvećena je Zavorovićevim autorskim zahvatima u tekst izvornika spomenutih djela kojima se služio pri pisanju o povijesti dalmatinske Crkve. Pritom valja razlikovati Zavorovićeve osobne intervencije, od pogrešaka proizašlih iz neznanja ili nestručnosti prepisivača djela *De rebus Dalmaticis*. Naizgled diskretne Zavorovićeve intervencije u neke ključne toponime i etnonime odaju njegov kritički pristup izvorniku *Ljetopisa Popa Dukljanina*, Marulićevu prijevodu tog teksta te djelu *Historia Salonitana*. Usporedimo li Zavorovićev pristup narativnim i diplomatskim izvorima u sklopu pisanja o crkvenoj povijesti, uvidjet ćemo da on mnogo više vjeruje ispravama, nego narativnim izvorima, što se dokazuje time da su Zavorovićeve intervencije u tekst diplomatskih izvora o crkvenoj povijesti gotovo sasvim izostale, čime je zadovoljio metodološke kriterije historiografije kasnog humanizma. Iz svega rečenog može se zaključiti da je Zavorović pišući o crkvenoj povijesti pokušao kritički pristupiti autoritetu starijih povijesnih izvora, međutim, njegova su nastojanja još uvijek neodvoljno transparentna te se svode na leksičke izmjene. Ipak, uzmemo li u obzir koliko je autorski prostor humanističkog pisca povijesti skučen, Zavorovićeva kontinuirana kritička nastojanja, o kojima će biti riječi i u sljedećim poglavljima, odaju prve naznake modernijeg pristupa pisanju povijesti.

4. Pitanje etničkog porijekla Slavena u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis*

Unatoč tome što je Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis* nastalo u prednacionalnom periodu, pitanje porijekla slavenskog naroda jedno je od ključnih za taj tekst, ali i za povijesna djela mnogih istaknutih hrvatskih humanista. Pritom, kako napominje Peter Burke, suvremeni istraživač treba voditi računa o tome da je pojam nacije kao forme kolektivnog identiteta u razdoblju renesanse problematičan entitet. Prema Burkeu, istina o tom pitanju nalazi se «između dva ekstrema», razumijevajući pritom kao ekstreme s jedne strane pokušaj da se renesansa smjesti u nacionalni kontekst, a s druge nastojanje da se pozivanje na nacionalnu svijest i nacionalni identitet u doba renesanse proglasi anakronizmom. Stoga, kako smatra Burke, osjećaj o nacionalnoj pripadnosti, koji je tijekom 15. i 16. st. nedvojbeno postojao unutar pojedinih društvenih skupina, ponajprije treba sagledati u kontekstu pripadnosti pojedinom gradu ili regiji, a ne državi u modernom smislu,³⁰⁵ što ćemo pokušati primijeniti i u ovome radu.

Šibenski povjesničar Dinko Zavorović o etničkim pitanjima piše na početku prve knjige djela *De rebus Dalmaticis*. Na tom mjestu u dvije rečenice sažima svu kompleksnost nezahvalnih povijesnih okolnosti u kojima su se u razdoblju humanizma zatekle kontinentalna Hrvatska i Dalmacija, tada teritorijalno podijeljene između Ugarske i Venecije te na udaru osmanlijske prijetnje: *Mihi animo volenti in unum res in Dalmatia gestas redigere opere præcium esse existimavi, in primis acta in Illyrico usque ad id tempus, quo illius pars Dalmatiae nomine donata est, proponere, praesertim quia in ea parte, quam in praesente Dalmatiam appellant acta fuere. Hac sane Illyrii parte fruuntur Slovini, falso a Latinis*

³⁰⁵ Burke, *The Uses of Italy*, str. 16-18.

*Slavones, a Graecis Slavini nuncupati,*³⁰⁶ *ex quibus pars Ungaris, pars vero Reipublicae Venetae et pars Turcis subiicitur...* (M, f. 1r)

U toj Zavorovićevoj tvrdnji indirektno se ogleda nekoliko važnih smjernica za predstojeće istraživanje na temu pitanja etničkog porijekla Slavena u njegovu djelu o povijesti Dalmacije, koje bismo lako mogli identificirati i u djelima drugih pisaca povijesti iz doba hrvatskog humanizma. Polazište je Zavorovićeve želja da po uzoru na svoje istaknute prethodnike i suvremenike na jednome mjestu sakupi činjenice o povijesnim zbivanjima u svojoj domovini – Dalmaciji. Zavorović pritom očekivano poseže u najraniju povijest, kada je Dalmacija još bila dio rimskog Ilirka, čime će s jedne strane u historiografskom smislu nastojati zajamčiti kontinuitet slavenskog stanovništva na tom prostoru, ali i osigurati povijesne dokaze o drevnom porijeklu slavenskog naroda.

Na planu etnonima Zavorović se na samom početku djela *De rebus Dalmaticis* jasno opredjeljuje za etnik *Slaveni* i na tragu Šižgorićeva *De situ Illyriae* izričito se protivi upotrebi termina *Sklavini* (kojim su, kako sam navodi, stanovnike Ilirika pogrešno nazivali Grci i Rimljani), želeći time indirektno podsjetiti na negativnu, «robovsku» etimologiju tog etnonima (*sc. sclavus, -i, m.*).

U djelu *De rebus Dalmaticis* moguće je identificirati nekoliko glavnih tema okupljenih oko pitanja etničkog porijekla kao zajedničke poveznice. To je prije svega Zavorovićevo općenito i šire, teritorijalno određenje Ilirika te etnička struktura njegovih stanovnika. Potom njegov precizniji pokušaj određenja teritorija koji je unutar Ilirikom zajamčenih granica južnoslavenskog etnika zauzimala Dalmacija i naposljetku, pokušaj razrješenja problema etnogeneze Slavena. Sva nevedena pitanja u ovom će dijelu rada biti razmotrena na

³⁰⁶ Usp. Kurelac, M., Hrvatska historiografija, str. 302; Kuntić-Makvić, Bruna, Tradicija o našim krajevima u antičkom razdoblju kod dalmatinskih pisaca XVI i XVII stoljeća, *Živa antika*, sv. 1-2, god 34, Skopje, 1984, str. 157; *Et miror, qua ratione Galeottus Illyricos dixerit Sclavinos, cum accolae Savi fluminis in Illyrico Savini dici debeant.*, Šižgorić Šibenčanin, Juraj, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, [prijevod: Veljko Gortan], Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1981., str. 54-56. Etimologiju etnonima *Sklavini* Lujo Margetić objašnjava rječju *sclaw* iz hunsko-turkijskog jezika u značenju «upravitelj, nadglednik», Margetić, *O etnogenezi Slavena*, str. 16.

primjerima iz teksta djela *De rebus Dalmaticis* te u kontekstu relevantnih suvremenih znanstvenih radova o etničkom porijeklu Slavena.

4. 1. Korijeni Zavorovićeve traganja za etničkim identitetom Slavena: Ilirik i Iliri

Početa knjiga Zavorovićeve djela *De rebus Dalmaticis*, u sadržajnom smislu fokusirana na povijesna zbivanja s područja antičkog Ilirika, u potpunosti počiva na specifičnoj ideologiji o etničkom porijeklu Slavena koju je po uzoru na modele etnogeneze drugih velikih europskih naroda u nas iznjedrio dalmatinski humanizam.³⁰⁷ Teza o ilirskom porijeklu Slavena zbog svoje rasprostranjenosti među Južnim Slavenima te višestoljetne prisutnosti u dalmatinskoj humanističkoj historiografiji i u novije doba privlači pozornost znanstvenika. Čini se da se svi slažu u jednome – premda iz suvremene perspektive neodrživa, ilirska je ideja tijekom 15. i 16. st., u doba političkih i vjerskih previranja, Južnim Slavenima izvrsno bila poslužila kao ozbiljan argument za formiranje slike o vlastitom porijeklu i o njihovoj povijesnoj veličini.³⁰⁸ Tu su teoriju rano bili prigrlili Rusi, Poljaci, Srbi i Bugari, a argument te vrste u humanizmu je zadobio posebno važnu ulogu u djelima dalmatinskih povjesničara.

Koliko su zaista bili svjesni težine povijesnih okolnosti, ali i pripadnosti slavenskoj etničkoj skupini, a odmah zatim i svojoj domovini, s podjednakim su žarom u svojim djelima pokušavali istaknuti humanisti u kontinentalnoj Hrvatskoj i u gradovima njezina priobalja.³⁰⁹ U 16. st. važna povijesna djela nadahnuta protuosmanlijskim opredjeljenjem u kontinentalnoj

³⁰⁷ Lauer, Reinhard, *Poetika i ideologija*, Prosveta, Beograd, 1987., str. 11.

³⁰⁸ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 109; Kuntić-Makvić, Tradicija o našim krajevima; Kurelac, Miroslav, Historiografske koncepcije Franje Glavinića, *Zbornik radova o Franji Glaviniću*, [ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš], Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1989., str. 239; Lauer, *Poetika i ideologija*; Vrandečić, Dalmatinski gradovi, str. 52-79.

³⁰⁹ Kurelac, M., Hrvatska historiografija, str. 301-304; Novaković, Latinsko pjesništvo, str. 62-64;

Hrvatskoj pišu Stjepan Brodarić i Bartol Đurđević. Matija Vlačić Ilirik, podrijetlom iz Labina u Istri, u to je doba jedna od vodećih osoba protestantske reformacije.³¹⁰

U dalmatinskim humanističkim središtima – gradovima Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Dubrovniku, Kotoru te na otocima Rabu, Cresu, Krku, Pagu i Hvaru tijekom 15. i 16. st. djeluju redom istaknuti pisci povijesnih djela Juraj Šižgorić, Ivan Polikarp Severitan, Antun, Mihovil i Faust Vrančić, Dinko Zavorović, Ivan Tomko Mrnavić, Marko Marulić, Jakov Lukarević, Feliks Petančić, Koriolan Ćipiko, Matija Beneša, Ludovik Crijević Tuberon, Mavro Orbini, Vinko Pribojević i drugi.³¹¹ Izvan domovine hrvatski su humanisti tijekom 15. st. postizali jednako vrijedna ostvarenja u sklopu Korvinova kulturnog kruga.³¹²

Traganje za vlastitim etničkim identitetom, a time i identificiranje sa širim slavenskim etnikom, za hrvatske humaniste nije bila samo još jedna u nizu popularnih povijesnih tema, nego prilika da se kroz logično obrazloženje etnogeneze vlastitog naroda sačuva i njegov etnički identitet, koji je u to doba bio izložen osmanlijskoj najezdi te političkim i teritorijalnim pretenzijama Venecije i Ugarske.

Ustrajnost dalmatinskih humanista u nastojanju da povijesni kontinuitet vlastitog naroda dokažu na temelju povezanosti njegovog etničkog identiteta s onim drevnih Ilira, u njihovim povijesnim djelima funkcionira kao *locus communis*.³¹³ Ta vrsta prepoznatljivog teoretiziranja o zajedničkom drevnom porijeklu Slavena, a potom i Dalmatinaca sa Ilirima svojstvena je i Zavorovićevu djelu o povijesti Dalmacije. Preostaje ustanoviti u kojoj se mjeri po tom pitanju Zavorović poveo za općeprihvaćenom humanističkom matricom ilirske ideje, te je li u svoje djelo podjednako revno preslikao formu i sadržaj spomenute ideologije.

³¹⁰ Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, str. 302; 461-463; 655-658.

³¹¹ Povijesno djelo o Dalmaciji *Historia Dalmatiae vel de laudibus Dalmatiae* Šibenčanina Ivana Polikarpa Severitana (oko 1472.-1526.), pjesnički rukopis *Laus Dalmatiae* šibenskog diplomata Mihovila Vrančića (oko 1507.-1571.) te povijesno djelo o dubrovačkim nadbiskupima dubrovačkog pjesnika Matije Beneše (1530.-1599.) izgubljena su. Petrović, *Croatian humanists*, str. 626-630; Glavičić, *Hrvatski latinizam*, str. 410-418.

³¹² Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 101-102.

³¹³ Kurelac, M., *Život i djelo Ivana Lučića*, str. 29; Kuntić-Makvić, *Tradicija o našim krajevima*, str. 155-156.

Kad je riječ o prihvaćanju humanističkih historiografskih kanona, Zavorović na početku svojeg razmatranja o porijeklu Slavena i pokušaja teritorijalnog određenja Dalmacije, poput pravog humanističkog pisca povijesti poseže izravno za antičkim izvorima. Isticanje antičkog porijekla bilo je sastavni dio i ishodište autorske argumentacije za humaniste čiji se narod mogao pohvaliti takvom vrstom dokaza starine. U tu svrhu izdašno se upotrebljavalo geografsko, etničko i jezično nazivlje antičke tradicije. U djelima dalmatinskih humanista takvih je primjera mnogo – prisjetimo se Šižgorićeva *De situ Illyriae et civitate Sibenicensi*, Crijevićeva *Commentaria de temporibus suis*, Pribojevićeva *De origine successibusque Slavorum*, Orbinijeva *Il Regno de gli Slavi* i Mrnavićeva *De Illyrico caesaribusque dialogorum libri VII*. Ideološki koncept spomenutih djela, a gdjekad i sam njihov naslov, ukazuju na sklonost hrvatskih humanista k antičkom kulturnom naslijeđu, ali svojevrsnu potrebu za transparentnom uporabom termina «ilirski». Ilirsko je nazivlje za dalmatinske humaniste, pa tako i za Šibenčanina Dinka Zavorovića bilo od presudne važnosti za dokazivanje teritorijalne protežnosti Ilirika – jedne od pokrajina Rimskog Carstva, koju su kasnije nastanili narodi slavenskog govora. Uz pomoć takve prikladne podudarnosti hrvatski su humanisti izuzev pitanja teritorija, nastojali riješiti i problem kontinuiteta slavenskog naroda na području Dalmacije, što je u nepovoljnom povijesnom ozračju kakvo je obilježilo razdoblje hrvatskog humanizma bilo itekako važno. Problem etnogeneze Slavena i teritorija koji su oni nastanjivali u dalmatinskom je humanizmu uvijek bio izuzetno važan i neizbježno povezan s traženjem antičkih korijena.³¹⁴

Povezujući prošlost i sadašnjost humanisti su slijedili svojevrsan imperativ pozivanja na što starije izvore koji su trebali pružiti dovoljno autoritativan dokaz razmatranjima o postanku, starosti i porijeklu pojedinog naroda. Premda je europska kultura još od propasti antičke civilizacije zajedničko porijeklo naroda nastojala dokazati uglavnom na temelju

³¹⁴ Kuntić-Makvić, Tradicija o našim krajevima, str. 155-156.

legendi, a ne znanstveno utemeljenih dokaza, taj je način argumentacije, usprkos svojem fiktivnom sadržaju, u humanizmu uspijevao funkcionirati kao osnovno načelo identifikacije jednoga naroda.³¹⁵ Do pojave Trogirana Ivana Lučića, koji je zahvaljujući svojem kritičkom pristupu historiografiji, u djelu *De Regno Dalmatiae et Croatiae* iznio konkretne dokaze o statusu Dalmacije i Hrvatske, temeljene na autentičnim povijesnim izvorima, i hrvatski su humanisti drevno porijeklo svojeg naroda najčešće dokazivali služeći se legendama.³¹⁶ Usprkos takvom načinu argumentacije, nema dvojbe da je pitanje definiranja porijekla naroda za humanističke historiografe bila zadaća od najveće važnosti, a njezino je ispunjenje uvjetovalo i mogućnost spoznaje identiteta vlastitog naroda.³¹⁷

U Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis* također možemo slijediti jasan primjer spomenutog pristupa tumačenju porijekla Slavena, s time da se Zavorović u antičke izvore ugleda s tolikim pouzdanjem, da im čak daje prednost i pred Svetim pismom, pa piše da ni u Bibliji ni u drugih, starijih povjesničara nije pronašao nikakvo svjedočanstvo o vezama Dalmacije s drevnim Ilirikom, te da će vezano uz tu temu slijediti grčkog povjesničara Apijana Aleksandrinca:³¹⁸ ... *verum quia nobis neque ex scriptura sacra, neque ex aliis vetustioribus historicis nullum testimonium, coniecturam nullam licet desumere, quod (ut nobis ex usu foret) aliquid nos de Illyrico admoneret. Apianum Alexandrinum in hoc secuti sumus, qui res antiquas rimatus ex opinione et domino Graecorum Illyricum descripsit his verbis: Illyrios Graeci eos existimant, qui supra Macedoniam et Thraciam a Chaonibus (Chaonia est pars alpestris Epiri, vulgo Cimera vocata) et Thesprotis, (Thesproti, Epiri populi Chaoniae proximi) ad fluvium Istrum sedes habent. Haec enim, totius provinciae longitudo est. Amplitudo eius ex Macedonia et Thracia montibus ad Paeones usque et Ionium*

³¹⁵ O legitimacijskoj ulozi mita u procesu dokazivanja porijekla europskih naroda u doba renesanse usp. Burke, Peter, *The Uses of Italy, The Renaissance in National Context*, [ed. Roy Porter and Mikuláš Teich], Cambridge University Press, Cambridge, 1992., str. 14-16.

³¹⁶ Kurelac, M., *Ivan Lučić Lucius*, str. 76.

³¹⁷ Katičić, O podrijetlu Hrvata, str. 149.

³¹⁸ *Appian's Roman History*, Harvard University Press, the Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts, 1962., str. 54.

mare Alpiumque obiecta protenditur, quae dierum quinque itinerationem continet, longitudo in triplo productior est. Romani eam regionem mensurae subicientes longitudinem sex millium stadiorum, latitudinem mille et ducentorum numero contineri putarunt... (M, ff. 1r-1v)

Iz navedenoga citata moguće je iščitati Zavorovićevu težnju, koja ni mnogim njegovim suvremenicima nije bila strana, a to je da uz pomoć autoriteta antičkih izvora granice Ilirika, pod kojim on zapravo razumijeva Dalmaciju, postavi što je šire moguće. Tako Zavorović Apijanov opis granica Ilirika prenosi izravno na teritorij Dalmacije, koji je prema tome u antičko doba zauzimao golem prostor koji se protezao iznad Makedonije i Trakije, pa do Jonskog mora i Alpa. Uz to, riječ je, bez sumnje od jednoga od citata iz Apijanova djela *Ῥωμαϊκά* koji je u dalmatinskom humanizmu kotirao kao jedno općih mjesta s važnom legitimacijskom funkcijom. Tu pretpostavku dokazuje i činjenica da se isti Apijanov citat nalazi i u Šižgorićevu djelu *De situ Illyriae et civitate Sibenici*,³¹⁹ koje je u razdoblju ranog humanizma postavilo mnoge važne ideološke i argumentacijske smjernice dalmatinskim humanistima. Zavorović, međutim, u svome popisu izvora s početka djela *De rebus Dalmaticis*³²⁰ ne navodi Šižgorićevo djelo, no vrlo je vjerojatno da je bio dobro upoznat s opusom svojeg uglednog sugrađanina od kojega je, sasvim moguće, preuzeo ideju o citiranju ovoga mjesta, pa ovakav Zavorovićev propust prije možemo pripisati humanistima svojstvenoj nedosljednosti pri evidentiranju izvora.

U nastavku tog istog dijela teksta, preuzetog iz djela *Ῥωμαϊκά*, Zavorović citira mit o kiklopu Polifemu i nimfi Galateji, koji je u sklopu humanističkih razmatranja o zajedničkom drevnom porijeklu Ilira, pa tako i Slavena, zauzimao važno mjesto: ... *putarunt aseruntque provinciae cognomen ab Illyrio Poliphemo ortum habuisse, et Gallum filios extitisse eosque ex Sicilia progressos Celtis, Galatis, et Illyriis, ab ipsis cognomen asumentibus impetrasse.*

³¹⁹ Šižgorić, *O smještaju Ilirije*, str. 20-21.

³²⁰ Usp. str. **Popis svih izvora u DRD, 1. 4.**

*Eustachius autem ab Illyrio Cadmi et Hermionis filio Illyriae denominationem tradit. Illyrio deinde filios Achillem, Autarium, Dardanum, Medum, Taulantium Perrhelumque referrunt, filias quoque Partham, Daortam, Daseram, aliasque a quibus Taulantii, Perrhelei, Achilei, Autariei, Dardani, Parteni, Daseretii Darisiique prodire Autario ipsi, Pannoniumque (vel Paeonum potius) et Scordiscum filios fuisse aiunt, Paeono Tribalum a quibus pariter nationum cognomina traducta sunt ...*³²¹ (M, f. 1v)

Ta je, tzv. Apijanova teorija, prema kojoj Iliri vuku porijeklo od Ilirija, sina Polifema i Galateje, bila posebice raširena među dalmatinskim humanistima, koji su u njoj vidjeli dodatno uporište za dokazivanje antičke (ilirske) prošlosti slavenskog naroda, a njezini snažni odjeci bili su sastavni dio djela Jurja Šižgorića, Vinka Pribojevića i Mavra Orbinija,³²² koja su vrlo vjerojatno utjecala i na Zavorovićeve povjesničarska razmatranja etnogeneze Slavena. Zavorović mit o Polifemu i Galateji iznosi na prilično konfuzan način,³²³ no svejedno nema sumnje da u djelu *De rebus Dalmaticis* aludira na teoriju o ilirskom porijeklu Slavena.

Vratimo se još jednom na spomenuti Zavorovićev citat iz Apijanova djela *Ῥωμαϊκά* – mjesto na kojem Apijan decidirano završava razmatranje o Ilirovoj genealogiji i kaže da će to prepustiti arheolozima,³²⁴ Zavorović koristi kao priliku za iznošenje vlastitog stava o ilirskom porijeklu Slavena, pa prilično izravno omalovažava ilirsku tradiciju i piše kako doista smatra malo vjerojatnim da je Polifemu pripala tolika čast da tako velik narod poput Slavena vuče porijeklo od njegovog sina, a na podjednak način Zavorović odbacuje i mogućnost da Slaveni potječu od Jakova i dvanaest hebrejskih plemena. Naposljetku zaključuje da se u njegovo

³²¹ Usp. *Appian's Roman History*, str. 54-56; Šižgorić, *O smještaju Ilirije*, str. 18-19.

³²² Zrinka Blažević je u djelima istaknutih domaćih humanista identificirala nekoliko najvažnijih verzija teorije o drevnom porijeklu naroda: biblijsku, prema kojoj su Slaveni potomci Noinovog sina Jafeta, ilirsku (odnosno tzv. Apijanovu teoriju) u kojoj je poveznica Slavena s antikom Polifemov sin Ilirij, u tom kontekstu praotac ilirskog naroda i slavensku, inače najrašireniju među sarmatskim humanističkim historiografima, a prema kojoj je praotac svih Slavena Pan. Njegova tri sina – Čeh, Leh i Rus prema legendi su utemeljili tri istoimena slavenska kraljevstva. Više o toposu o zajedničkom porijeklu u sklopu ilirskog ideologema vidi: Blažević, *Ilirizam prije Ilirizma*, str. 77-78, 78., bilj. 99., 97-99.

³²³ O tome vidi više: Kurelac, I., *Dinko Zavorović*, sv. I., magistarski rad, str. 23-24.

³²⁴ Καὶ τότε μὲν τοῖς ἀρχαιολογοῦσι μεθείσθω, *Appian's Roman History*, str. 56. (grčki font sa svim naglascima!)

doba nije sačuvao nikakav spomen na ilirska plemena, te da je od silne poplave barbara kasnije ostala sačuvana samo nejasna i skučena spoznaja: *Verum adduci minime possum, ut credam deo optimo maximo, illud privilegium Poliphemo impartivisse, ut ex eius filio populus adeo grandis traxerit originem, perinde ac ex Iacob duodecim Hebreorum tribus, quemadmodum arbitror huius populi iam antea Illyrium incolentis alioque donati nomine filios ab hac rudi gente fuisse aversitas, ut ab eis legibus ac institutis regerentur a quibus cognomen acceperint.*

Poliphemus

Illyriorum gentis, quae in tam ampla regione multa et vulgata erat, memoria nulla in presenti servatur et vix quarundam regionum, quas tunc incolebant atque hoc potius coniecturis quam vera scientia ob tot talesque barbarorum inundationes exigua et perobscura cognitio apud nos permansit. (M, ff. 1v-2r)

Iz svega navedenog moglo bi se zaključiti da je Zavorović odbacujući Apijanovu teoriju o porijeklu Slavena želio u potpunosti raskrstiti s Ilirima kao praocima Dalmatinaca. Međutim, u nastavku istoga citata Zavorović preuzima dijelove teksta iz Apijanova i Strabonova djela *Ῥωμαϊκά* i *Γεωγραφικά*, uz pomoć kojih pokušava odrediti i opisati teritorij koji su nastanjivala ilirska plemena.³²⁵ Na jednom mjestu, unutar citata iz Strabonova djela, Zavorović čak dodaje komentar o tome da se područje iza rijeke Neretve danas zove Dalmacija: *Pari modo et Ardiei, cum mari finitimi, optima Autariorum loca circa litus*

³²⁵ *Scordisorum autem et Tribalorum gens dici inter se bello dimicant. Tribali, qui supererant ad Gettas, supra Istrum fuga transiere. Haec natio ad Philipi et Alexandri usque tempora potens fuit, deinde evoluit, ut nullo fere cognomine superesse videatur. Scordisorum insuper gens debiliior effecta. Hi enim, a Romanis bello superati ad Istri tandem fluminis pervenere insulas. Procedente mox tempore, nonnulli iterum regressi, Paeones incoluere ultimos et ob id inter Paeones Scordisorum genus fuit. Pari modo et Ardiei, cum mari finitimi, optima Autariorum loca circa litus invasissent, eos expulere. Strabo post Naronem fluvium Ardieos collocat, quam regionem ad presens Dalmatiam vocamus, quibus propinquam esse dicit insulam Melenam, quam Corcyram appellant et oppidum quem Cnidii condidit, quae nunc Curzula vulgo dicitur. Ardieorum est primo quidem Paros, deinceps Pharos dicta, eam edificaverunt Parii. Fuerunt autem Autariate, Illyriorum amplissima gens atque optima, qui cum Ardieis assidue beligerabant (Strabone teste). Bellorum causa erat sal, qui in eorum finibus coagulabatur ex aqua, quae e vase quodam verno stilabat tempore. Exhaustis enim, et deponentibus, sal die quinto coagulabatur. Convenerunt autem inter eos, ut per vicissitudinem congelatorio uterentur loco, conventa vero transgressi manus conserebant. Post hos, Liburnos navibus plurimum insignes fuisse memorantur, Illyriorum natio alia, qui Ionium insulasque praedabantur nauibus citis usa levitateque praecipuis. Qua ex causa Romani nunc quoque naves, quae levitate celeritateque praestarent, liburnas solent appellare. (M, ff. 1r-2v)*

invasissent, eos expulere. Strabo post Naronem fluvium Ardieos collocat,³²⁶ quam regionem ad presens Dalmatiam vocamus ... (M, f. 2v)

Jasno je da Zavorović za tumačenje zajedničkog drevnog porijekla Slavena ne prihvaća ni biblijsku ni Apijanovu teoriju, po čemu bitno odudara od ustaljenih historiografskih kanona dalmatinskih humanista, koji su, kao što je poznato, u svojim djelima isticali upravo biblijsku i ilirsku (antičku) tradiciju, ne bi li time osigurali dokaze o drevnosti slavenskog naroda. Zavorović sasvim oprečno stavovima svojih suvremenika i prethodnika³²⁷ duboko sumnja u mogućnost takve argumentacije etnogeneze Slavena, čime na neki način utire put kritičkoj historiografiji.

Zavorović ipak dijelom ostaje na tlu tradicionalnih humanističkih strujanja, pa ilirsko naslijeđe koristi kao povijesnu podlogu za legitimaciju teritorija Dalmacije, za što, čini se, nije želio ili naprosto nije mogao pronaći povoljniji model od onog ilirskog, koji mu omogućuje poveznicu s antičkim korijenima, ali i osigurava pravo da dio golemog prostranstva koje su nastanjivali Iliri kasnije poistovjeti s Dalmacijom.

4. 2. Odrizi ilirske tradicije u Zavorovićevoj stvarnosti: Dalmacija i Dalmati

Oko toga koliko je uopće za humanističku historiografiju, a prema tome i za dalmatinske humanističke pisce povijesnih djela, bilo važno razmatranja temeljiti na što starijim povijesnim izvorima slažu se i suvremeni stručnjaci. Bruna Kuntić-Makvić i Josip Vrandečić u svojim su radovima na temu utjecaja ilirske tradicije na humanizam u Dalmaciji analizirali

³²⁶ *The Geography of Strabo*, Harvard University Press, The Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts, 1967., str. 260.

³²⁷ Zrinka Blažević među sljedbenike biblijske teorije ubraja Pribojevića, Orbinija, Mrnavića, Glavinića, Zmajevića i Rattkaya, ali napominje da su Pribojević, Orbini i Rattkay miješali biblijsku i ilirsku teoriju. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 98; Miroslav Kurelac ističe hvarskog dominikanca Vinka Pribojevića kao osnivača ilirske slike o povijesti Južnih Slavena koju je iznio u svojem govoru *Oratio de origine successibusque Slavorum* iz 1525; Kurelac, M., Vinko Pribojević, str. 10.

sadržaj povijesnih djela istaknutih hrvatskih humanista iz dva važna aspekta, u skladu s kojima su iznijeli sistematičan pregled najvažnijih stavova dalmatinskih humanista o usko povezanim pitanjima porijekla Slavena i njihove teritorijalne rasprostranjenosti. Misao poveznica među djelima Jurja Šižgorića, Ludovika Crijevića Tuberonu, Vinka Pribojevića, Dinka Zavorovića, Mavra Orbinića, Ivana Tomka Mrnavića i drugih, jest prvenstveno nastojanje da etnički identitet definiraju na temelju teritorijalne pripadnosti, pa otuda i njihova težnja da svoju domovinu Dalmaciju smjeste u konkretne teritorijalne okvire i širu prostornu cjelinu (*Illyricum hodiernum, Croatia, Sclavonia...*)³²⁸

Budući da djelo *De rebus Dalmaticis* šibenskog humanista i povjesničara Dinka Zavorovića, koji se također bavio spomenutom tematikom, do sada nije bilo detaljnije istraženo, ovo će ujedno biti prilika da proučim koliko su prevladavajući stavovi dalmatinskih humanista o teritoriju Dalmacije i porijeklu njezina stanovništva našli odjeka u njegovom historiografskom stvaralaštvu, te kako on promišlja o tim pitanjima.

Prije no što će se upustiti u detaljnija razmatranja teritorijalne i etničke problematike, Zavorović već u prvoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* jasno određuje područje svoga istraživanja, pa piše da će se u baviti isključivo povijesnim događajima koji su se odigrali na području Dalmacije, a ne na području čitavog Ilirika: *Siquidem nobis est animo, quae in Dalmatiae tantum gesta sunt, non in universo Illyrico scriptis nostris commendare.* (M, f. 16r) No to nipošto ne znači da bismo se trebali dati zavarati takvim naizgled nepretencioznim Zavorovićevim pristupom, pa svakako preostaje utvrditi što je on sve razumijevao pod geografskim pojmom *Dalmacija*.

³²⁸ Vrandečić, pozivajući se na američkog povjesničara Rogersa Brubakera, razlikuje dva modela definiranja nacije te navodi princip temeljenja etničke zajednice na teritorijalno-političkoj pripadnosti (*ius soli*) i princip krvnoga zajedništva (*ius sanguinis*), ističući pritom da dalmatinska prednacionalna ideologija slijedi princip teritorijalno političkog etničkog srodstva, koji se u konkretnom obliku ogleda u djelima dalmatinskih humanističkih historiografa; Vrandečić, *Dalmatinski gradovi*, str. 52; Kuntić-Makvić, *Tradicija o našim krajevima*, str. 155-164. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 99-101.

Sudeći prema nastavku teksta rukopisa djela *De rebus Dalmaticis* Dalmacija je za Zavorovića bila vrlo prostrana – s istoka omeđena rijekom Drinom, sa zapada Rašom, s juga Jadranskim morem, a sa sjevera planinom Lovćen (*Adrium montem*), koju, kako kaže, «našijenci» zovu Crna gora: *Dalmatia igitur est Illyrii pars, quae ab ortu (ut in presenti nostra fert opinio) flumine Drino, ab occasu altero flumine nempe Arsia, a meridie Adriatico mari et a septentrione monte Adrio terminatur, quem nostrates Csarna gora nuncupant...* (M, ff. 16r-16v).

Smještanje Dalmacije unutar ovako širokih teritorijalnih okvira nije bilo strano ni drugim dalmatinskim humanistima – štoviše bilo je poželjno, pa tako primjerice Šižgorićevu Dalmaciju omeđuju Liburnija, Kurecija (Hrvatska) i Epir,³²⁹ a Pribojević njezine granice smješta između Istre, Hrvatske, Epira i Makedonije.³³⁰

Usporedimo li promišljanja istaknutih dalmatinskih humanista s onima Dinka Zavorovića, uvidjet ćemo da ih povezuje vrlo slična misao vodilja, a to je prije svega nastojanje da se stanovnicima Dalmacije osigura punovaljana veza s antičkim naslijeđem, na koje su oni, u skladu s humanističkom teorijom o autohtonosti Slavena, polagali puno pravo.³³¹ Pritom su Slavenima, nastanjenim na području Dalmacije, kontinuitet s antičkom prošlošću trebali osigurati čvrsti dokazi o njihovoj neprekinutoj teritorijalnoj i etničkoj protežnosti na istom onom prostoru koji je u antičko doba zauzimao Ilirik. Ne zaboravimo pritom važnu činjenicu da je za hrvatskog humanističkog pisca povijesti pitanje definiranja granica Ilirika, zapravo identično pitanju određenja granica njegove domovine Dalmacije. Stoga, kada dalmatinski humanist piše o Ilirku, on misli na Dalmaciju, a pod Ilirima razumijeva Slavene, među koje se ubrajaju i Dalmatinci. Naime, dalmatinski je humanizam, u želji za pronalaženjem što slavnijeg porijekla vlastitog naroda, iznjedrio takav specifičan

³²⁹ *Haec provincia Dalmatia a septentrione habet Curetiam quae hodie dicitur Croatia, a qua Curetes dicuntur populi. Šižgorić, O smještaju Ilirije, str. 24-26.*

³³⁰ Kuntić-Makvić, Tradicija o našim krajevima, str. 159.

³³¹ Vrandečić, Dalmatinski gradovi, str. 52; Kuntić-Makvić, Tradicija o našim krajevima, str. 156.

način samoidentifikacije, na kojoj počivaju brojne humanističke teorije o porijeklu Slavena, a karakterizira ih poistovjećivanje sa širim slavenskim etnokulturnim okruženjem.³³² Ovisno o ideološkom konceptu pojedinog autora i granice antičkog Ilirika interpretirane su na razne načine.

Zavorović piše o povijesti Dalmacije, pa isprva nastoji barem u terminološkom smislu razlikovati Ilirik i Dalmaciju, no u tome ne uspijeva ostati sasvim dosljedan, jer iz njegova je djela jasno da on Dalmaciju ipak doživljava kao integralni dio Ilirika, štoviše, na jednom mjestu u djelu *De rebus Dalmaticis* u potpunosti poistovjećuje ta dva toponima. Takva hijerarhija prilično podsjeća na opis iz djela *De situ Illyriae et civitate Sibenici* Zavorovićeve starijeg sugrađanina Jurja Šižgorića, pa postoji mogućnost da se Zavorović po tom pitanju ugledao na to djelo.³³³

Zavorović je bio osobito zaokupljen nastojanjem da na temelju antičkih izvora dokaže kako je Dalmacija u drevna vremena, dok je još bila dio Rimskog Carstva, zauzimala daleko veći prostor od onoga koji joj je pripadao u njegovo vrijeme. Taj je stav Zavorović nastojao poduprijeti prikladnim citatima iz djela onih antičkih pisaca u kojima je vidio vrhunski autoritet, a to su, kako se čini, bili Strabon, Plinije i sv. Jeronim, a kao srednjovjekovni autoritet citira Tomu Arhiđakona. Pozivajući se na Strabona Zavorović prvo zaključuje da su granice Dalmacije sa sjeverne strane u prošlosti bile mnogo šire te da je ona obuhvaćala i Bosnu te se protezala sve do rijeke Save: *Porro, ex hac Strabonis auctoritate facile constat longiores latioresque terminos versus septemtrionem tunc Dalmatiam habuisse. Siquidem eius medium Adrio monte occupante Bosznam in sese contineret ac ad Savm usque fluvium pertingeret. Hinc enim a nobis videlicet qui maritima teneamus loca ad Adrium montem trium est dierum iter, proinde Dalmatiae reliquum trium quoque dierum iter in septemtrionem haberet necesse est.* (M, f. 16r)

³³² Vrandečić, *Dalmatinski gradovi*, str. 60.

³³³ Usp. *Provinciarum Illyriae Dalmatia habetur nobilissima*. Šižgorić, *O smještaju Ilirije*, str. 24. Za cjelovit Šižgorićev opis granica Dalmacije vidi: Šižgorić, *O smještaju Ilirije*, str. 24-26.

Zavorović ubrzo identificira Dalmaciju s Ilirikom i time u svoje djelo izravno ugrađuje dobro znanu terminološku matricu dalmatinskih humanista koji su ilirsko nazivlje zapravo koristili kao sinonim za Dalmaciju. Ta je Dalmacija, odnosno Ilirik, kako Zavorović piše, dijelom bila nastanjena i Besima – antičkim narodom s tromeđe Bugarske, Srbije i Makedonije.

Spomen Besa u djelu *De rebus Dalmaticis* zaslužuje kratku digresiju. Prije svega, ono što odmah privlači pozornost kod pozivanja bilo kojeg humanističkog pisca na Bese jest način interpretacije njihove uloge u etnogenezi Slavena. Naime, unutar skupine prominentnih šesnaestostoljetnih teorija o autohtonosti pojedinih naroda uz pomoć kojih su tadašnji historiografi najčešće pokušavali pronaći što starije argumente o jezičnim i etničkim korijenima, tumačenje uloge Besa u etnogenezi balkanskih naroda iznjedrilo je možda najviše pogrešaka i nesporazuma. Prema riječima Vlade Rezara,³³⁴ koji je detaljno analizirao tu problematiku, u humanizmu je drevno podrijetlo Hrvata, Srba i Bugara bez problema dokazivano preko Ilira, Dalmata, Dardanaca i Tračana, dok se uz etničke korijene Bosanaca u to doba počinju vezati Besi – antički narod koji je, kako je spomenuto, zapravo živio na granici Bugarske, Srbije i Makedonije. Međutim, u humanizmu antički su Besi pogrešno poistovječeni s azijskim Pečenezima koji su u 11. st. nastanjivali područje donjeg toka Dunava, u čijoj su neposrednoj blizini sasvim slučajno bili obitavali i antički Besi.

Prema Rezarovim istraživanjima, sporna humanistička konstrukcija o Bosancima / »Besima» Pečenezima u humanističku je historiografiju ušla zbog Bonfinijeva nepreciznog i nemarnog tumačenja podataka o Pečenezima, koje Ivan Thuroczy u svojem djelu, koje je čitao i Bonfini, nedosljedno naziva *Bisseni*, ali i *Bessi*. U svjetlu humanističke nekritičke historiografije Bonfinijeva je pogrešna teza o tome da su Bosanci potekli upravo od »Besa»

³³⁴ Više o kritičkom osvrtu na problematiku vezanu uz pojedine humanističke interpretacije etnonima *Besi* vidi: Vlado Rezar, Kako su Pečenezi postali praocima Bosanaca, *Vijenac*, 167-9, Zagreb, 29. srpnja 2000., str.

Pečeneza, usprkos svojim očitim manjkavostima, replicirana u djelima brojnih istaknutih europskih i hrvatskih humanista.

Čitajući Bonfinijevo djelo *Rerum Hungaricarum decades* tu teoriju kasnije preuzimaju Alojzije Cerva Tuberon i njemački erudit Sebastian Münster, a od njih dalje Mavro Orbini. Rezar napominje da su nedostaci spomenute konstrukcije promaknuli čak i Ivanu Lučiću, Ivanu Lastriću, a među posrednicima te teorije našao se i Dinko Zavorović.

Međutim, čini se da niti Zavorović u pečeneskom porijeklu Bosanaca nije vidio ništa sporno, pa nije pokazao ni malo od one inventivnosti kojom je, primjerice, pristupio problemu dokazivanja drevnog porijekla slavenskog naroda ili granica Dalmacije. Premda je sasvim jasno da je u slučaju djela *De rebus Dalmaticis* Zavorovićev primarni zadatak opisati povijest Dalmacije, znajući da je on ujedno autor djela o propasti Bosanskog kraljevstva,³³⁵ možemo mu zamjeriti što tom prilikom pasivno preuzima spornu Bonfinijevu konstrukciju o etimologiji bosanskog imena: *Hanc Dalmatiae vel Illyrici vero partem, quam ex dictis gentibus una ultra Adriam montem versus Savum occupat, a Besis Bosznam dixere. Besi veteres populi fuere, quos Graeci Besos sepe vocarunt, quorum Strabo et Livius penes montem Emum sedes posuerunt. Eutropius vero, metropolis eorum Uardamam fuisse dicit, quae deinde ab Adriano Adrianopoli dicta est. Hi a Bulgaris ex inferiore Mysia eiecti in superiorem submigrarunt et proximam Savo regionem incolere, quam intercepta litera Bosznam a Besis vocavere (Bonifinio teste).* (M, f. 18r)

Ovakvo bezrezervno Zavorovićevo pouzdavanje u problematičnu teoriju o porijeklu Bosanaca, koju su prihvatili i drugi ugledni humanisti, s jedne strane svjedoči o širini historiografskih interesa šibenskog povjesničara i o utjecaju koji su na njega imali njegovi suvremenici, no ukazuje i na Zavorovićev zamjetan izostanak kritike prema novovjekovnim izvorima, i to posebice prema djelu Antonija Bonfinija.

³³⁵ O tom jedinom Zavorovićevu tiskanom povijesnom djelu, punog naslova *Ruina et Presa del Regno della Bossina. Descritta dal Magnifico Signor Dominico Zauoreo, Gentil'huomo Sebenzano*, (Venecija, 1602.), vidi: Novaković, Šibenska povijest Bosne, **str.**

Nema nikakve dvojbe oko toga da je Zavorović na relaciji *Ilirik – Dalmacija* bio spreman dokazivati antičko porijeklo slavenskog naroda u Dalmaciji, no preostaje istražiti u kakvom su međusobnom odnosu u njegovu djelu termini *Croatia* i *Dalmatia*. Pozivajući se po tom pitanju na izvore, Zavorović prvo citira Bonfinijevo djelo *Rerum Hungaricarum decades*, u kojem stoji da Dalmacija nije obuhvaćala kontinentalnu Hrvatsku, čiji je teritorij po mišljenju tog povjesničara započinjao od rijeke Une: *Sed non est, ut nos laterat, inter hos Dalmatiae fines Corvatiam quoque contineri, quae a flumine Una incipit a Messala Corvino Corvatia dicta (Bonifacio teste)*. (M, f. 16r) No samo nekoliko redaka niže Zavorović svojim riječima, a ne na temelju izvora, piše da se u njegovo vrijeme Dalmacijom nazivaju Hrvatska i Liburnija: *Sed nunc Dalmatiae nomine Corvatia Liburnia quoque nobis intelligitur*. (M, f. 17r)

Ovakvu naizgled bivalentnu interpretaciju termina *Croatia* u djelu *De rebus Dalmaticis*, moguće je objasniti razlikama u Bonfinijevu i Zavorovićevu poimanju granica Dalmacije. Bonfini je, po svemu sudeći, skloniji pozivati se na granice srednjovjekovne Dalmacije, dok Zavorović u skladu s vlastitim interesima, prevladavajućim stavovima hrvatske humanističke historiografije, ali i temom svojeg djela, Dalmaciju definira na temelju njezinih antičkih granica, čime joj nastoji priskrbiti pravo na što veći teritorij. Nekoliko redaka niže antičku veličinu dalmatinskih granica dokazuje pozivajući se na Tomu Arhidakona, koji je Dalmaciju bio omeđio daleko širim granicama od onih u Zavorovićevo doba:

... nec absque ratione qui Spalatensia chronica descripsit Dalmatiae fines posuit: ab oriente civitas Delmina, ab occidente Carinthia, a septentrione Danubium, a meridie Adriaticum... (M, f. 17r)

Ključan dio za razumijevanje odnosa u kojem se u Zavorovićevu djelu nalaze termini *Dalmacija* i *Hrvatska*, kao i prethodnog citata u kojem stoji «da se pod imenom Dalmacija

misli na Hrvatsku i Liburniju», jest dio teksta koji se nadovezuje neposredno na navedeni citat iz djela *Historia Salonitana*. Taj odlomak nudi Zavorovićevu teritorijalnu definiciju Dalmacije njegova doba, koja u skladu sa svojim antičkim korijenima obuhvaća golem prostor Panonije, Slavonije, Bosne, Hrvatske, Liburnije i Dalmacije:

... *et ii termini intra se continent illud quod Pannoniam, Szlavoniam, Bosznam sive superiorem Mysiam, Corvatiam, Liburniam et Dalmatiam appellamus ...* (M, f. 17r)

Sintagma *illud quod (...) appellamus* upućuje na vrlo izvjesnu Zavorovićevu želju da spomenutu definiciju Dalmacije predstavi kao blisku svim dalmatinskim humanistima, o čemu svjedoče i mnoga njihova povijesna djela.

Činjenica da Zavorović u svome djelu jasno svojim riječima piše kako je u njegovo vrijeme jedan od sinonima za Hrvatsku upravo *Dalmacija*, važan je element identificiranja njegovih političkih sklonosti, koje su, premda izražene pomalo nezgrapno, itekako valjan dokaz na osnovi kojega možemo suditi o Zavorovićevoj nacionalnoj svijesti.³³⁶ Taj Zavorovićev osobni iskaz važna je poveznica s nasljeđem dalmatinske humanističke historiografije, ali i svjedočanstvo o procesu evolucije ideje koja se u Šižgorićevu *De situ Illyriae* još nalazi u svojem začetku,³³⁷ a svoju punu formu i smisao poprima u djelu Ivana Lučića *De Regno Dalmatiae et Croatiae*.³³⁸

³³⁶ Michael B. Petrovich na temelju analize historiografskih djela Ludovika Crijevića Tuberona, Feliksa Petančića, Vinka Pribojevića, Stjepana Brodarića, Antuna Vrančića, Bartola Đurđevića, Matije Vlačića, Franje Petrisa, Dinka Zavorovića i drugih zaključuje da su dalmatinski humanisti dijelili snažan osjećaj pripadnosti paneuropskom intelektualnom krugu te da su osim toga bili veliki patrioti, privrženi svojem rodnom gradu, Dalmaciji i slavenskom okruženju. Usp. Petrovich, *Croatian Humanists*, str. 636.

³³⁷ *Haec provincia Dalmatia a septentrione habet Curetiam, quae hodie dicitur Croatia, a qua Curetes dicuntur populi. Ad occasum vero habet Liburniam, quae, ut dicit Plinius III°. Nat. hist. c. XXI., est finis et initium Dalmatiae Scardona in amne. Šižgorić, De situ Illyriae*, str. 24-26.

³³⁸ Poznato je da je Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis* čitao i znameniti trogiranin Ivan Lučić. Lučić, *O kraljevstvu*, str. 362. Lučić je, kao što je ustanovljeno analizom slabije poznatog prijepisa djela *De rebus Dalmaticis* (Zd), djelomično radio i na prepisivanju tog rukopisa.

Otac hrvatske historiografije, Trogiranin Ivan Lučić, svojim se djelom *De Regno Dalmatiae et Croatiae* donekle nastavlja na tradiciju pisanja hrvatske historiografije (Marulić, Orbini, Zavorović, Rattkay...), no on za razliku od svojih prethodnika ne piše samo kroniku, nego pitanju statusa Dalmacije i Hrvatske daje novu dimenziju i dublji smisao, želeći, uz pomoć autentičnih povijesnih izvora (a ne legendi), istaknuti poseban status svoje domovine koja je od davnina bila kraljevstvo (*regnum*). U taj sklop Lučić uključuje i Hrvatsku sa svojim međunarodno priznatim naslovom i statusom kraljevstva. Jer, kako objašnjava Miroslav Kurelac, Lučiću je bilo stalo da piše djelo za potrebe svoje domovine, a ne mletačke diplomacije. Kurelac ističe činjenicu da Lučić već u

Geografski opseg prostora na koji Dalmatinci polažu pravo Zavorović najprije smješta unutar granica antičkog Ilirika, a potom se fokusira na granice Dalmacije. Kako bi što uvjerljivije pokazao koliki je prostor obasezala Dalmacija, Zavorović poseže i za autoritetom sv. Jeronima: *Divus Hieronymus in libro De viris illustribus de se ipso verba faciens, loquitur in hunc modum: «Hieronymus Presbiter, patre natus Eusebio ex oppido Stridonis, quod a Gothis eversum Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit.» Ita, ut non autoritate Strabonis solum, sed viri huius sanctissimi perinde ac doctissimi satis perspectum esse arbitror, Dalmatiam priscis temporibus latiore multo quam hisce nostris extitisse, cuius adeo fines temporum iniquitates efficit angustiores...* (M, f. 17r)

Među antičkim piscima povijesti čiji se geografski opis teritorija Ilirika i Dalmacije po svojem opsegu poklapa sa Zavorovićevom vizijom Dalmacije ulaze Apijan i Plinije iz čijih je djela preuzeo katalog ilirskih plemena, kako bi i na taj način dokazao da su Iliri obitavali na zaista prostranom teritoriju.³³⁹

Zavorović je u djelu *De rebus Dalmaticis* teritorijalnu rasprostranjenost Ilira, odnosno Slavena, pokušao potkrijepiti dvojako – određenjem granica Ilirika i Dalmacije, te prikazom kataloga ilirskih naroda, što je djelima humanističkih pisaca povijesti bio čest slučaj. Ovisno o ideološkom aspektu pojedinog djela varirao je i način argumentacije rasprostranjenosti Ilira,

naslovu djela iznio svoju najvažniju misao – Dalmacija i Hrvatska zajedno čine jedan *regnum* (ne *regna*) i samostalna su, autonomna državna tvorevina. Kurelac, M., *Ivan Lučić Lucius*, str. 75-76. i 137.

³³⁹ ... et Plinius his eam verbis delineat, quæ pars ad mare Adriaticum spectat. Appellantur Dalmatia et Illyricum, ad septentriones Pannonia verget. Finitur inde Danubio, in ea coloniae Mona, Siscia, amnes clari et navigabiles in Danubium fluunt, Dravus per Serretes, Serapillos, Iasos, Sandrizetes, Savs per Colapianos Breucosque populorum haec capita, praeterea Arivazes, Asali, Amantes, Belgites, Carthari, Cornacates, Erausci, Hercuniates, Latonici, Oceriates, Varciani, Monclaudius cujus in fonte Scordisci, in tergo Tauarisii insula in Savo Metubarris amnicarum maxima. Praeterea amnes memorandi Colapis in Savum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficiens quae Segestica appellatur. Alter amnis Bacuntius in Savum Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensem et Amantissorum inde quadraginta quinque millia passum Taurinum ubi Danubio miscetur Savus, supra influit Valdanus, Urpanus et ipsi non ignobiles. Idemque asserit Plinius in Illyrico populos duodecim ius Italicum habuisse, caeteros in curias divisos stipendiarios fuisse, praeter collonias. Hi audio scriptores in Dalmatia ac Illyrii habitatoribus nominandis inter se disidentes, siquidem Plinius quibus supra nominibus, coeterum Apianus Alexandrinus Autarios, Ardios, Daorisios, Pleros, Atintanos, Palarios, Tribalos appellant, quamvis ambo hi scriptores eodem fere tempore floruerint. Vitam enim agebat Plinius imperante Traiano, anno Domini centesimo duodecimo. Apianus autem, imperatore Adriano statim vita functo, Traiano nempe salutis centesimo trigesimo nono. Huius diversitatis causa videtur, quod unus antiquioribus hos populos vocavit adeo, ut clare patet illam Illyrici partem, quae nunc Dalmatia est, primum Autarios, deinde Ardios incoluisse. (M, ff. 17v-18r).

no krajnji cilj humanističkog promišljanja o spomenutoj tematici uvijek je isti, a to je dokazivanje neprekinutog postojanja Slavena na prostoru Dalmacije i njihova identifikacija s Ilirima i prostorom na kojem su njihova plemena živjela u rimsko doba.³⁴⁰

Zavorović na početku svojeg djela, koje uvelike posvećuje upravo najranijoj povijesti Dalmacije i korijenima etnogeneze Slavena, o ilirskom plemenu Dalmata ne govori mnogo. Barem ne možemo zamijetiti da to čini na izravan način. Premda na jednome mjestu na temelju izvora Dalmatince poistovjećuje s ilirskim Liburnima,³⁴¹ te kasnije prema podacima iz djela *Historia Salonitana* definira granice Dalmacije,³⁴² čini se da je Zavoroviću važnije definirati teritorij i identificirati Dalmaciju sa širim ilirskim okruženjem te je na taj način poistovjetiti sa slavenskim svijetom, čime slijedi općeprihvaćeni model samoidentifikacije dalmatinskih humanista.³⁴³ Zavorović Dalmaciju podrazumijeva kao integralni dio antičkog Ilirika, što u djelu *De rebus Dalmaticis* dokazuje posredno – preko citata iz Apijanova djela *Ῥωμαϊκά: ... donec ad urbem Delminium, a quo Dalmatarum nomen illis indictum, terga dare compulit.* (M, f. 18v) Prilično je sigurno da je Zavorović svjesno posegnuo za Apijanovim citatom, znajući da će time svojim razmatranjima o najranijoj povijesti Dalmacije osigurati dostojan kredibilitet,³⁴⁴ jer Apijanovo se tumačenje etimologije ilirskog plemena Dalmati, ubraja među najstarije pisane dokaze o nastanku tog etnonima.³⁴⁵

³⁴⁰ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 99-101.

³⁴¹ *Maritimae hujus regionis acole, qui sub extremis Alpium radicibus agunt, inter Arsiam Titiumque amnes liburnos appellant (Iorande teste), a genere navigii levissimi velocissimique, quod Livius tercie decadis libro quarto levem biremem appellat, quibus Dalmate Ionium mare insulasque praedabantur.* (M, f. 16v-17r)

³⁴² *Dalmatiam priscis temporibus latiore multo quam hisce nostris extitisse, cuius adeo fines temporum iniquitates efficit angustiores, nec absque ratione qui Spalatensia chronica descripsit Dalmatiae fines posuit: ab oriente civitas Delmina, ab occidente Carinthia, a septentrione Danubium, a meridie Adriaticum et ii termini intra se continent illud quod Pannoniam, Szlavoniam, Bosznam sive superiorem Mysiam, Corvatiam, Liburniam et Dalmatiam appellamus.* (M, f. 17r)

³⁴³ Vrandečić, *Dalmatinski gradovi*, str. 52.

³⁴⁴ Još o porijeklu toponima *Dalmatia* u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis: Diximus paulo ante Dalmatis nomen Delmina civitate deductum, sed causa minime fuit allata, quod nec Apianus eam proposuit. Coeterum, si Livianę historiae quadragesimus septimus liber extaret, arbitror in hoc denominationis huius causam facile nos reperturos, nullibi enim suae historiae antea, praeter quam in anotationibus istius libri meminit Dalmatarum.* (M, f. 19r)

³⁴⁵ Ludwig Steindorff u svom je radu dijakronijski iznio neka od najpoznatijih tumačenja riječi *Dalmacija*, koja se mogu naći u historiografskim djelima, počevši od antike pa do srednjeg vijeka. Steindorff među ostalim ističe da je Apijan etimologiju etnonima *Dalmati* preuzeo od svojeg prethodnika, grčkog geografa Strabona (1. st. n.

O tome koliko je Zavorović doista bio zaokupljen nastojanjem da u svom povijesnom djelu o Dalmaciji iznese originalnu i neoborivu teoriju o njezinom antičkom porijeklu, svjedoči i sljedeći citat, u kojem on svojim riječima objašnjava dvojaku etimologiju toponima *Dalmatia*: *Quantum vero possumus nos conicere, duplicem crediderim huiusmodi denominationis causam extitisse ac primam quidem, quod cum Delminum ea munita civitas fuerit, quam historici testantur et proinde principum huius Illyrici partis vivum receptaculum, quod Dalmatia in præsenti dicitur, ista tumultuante ac deficiente totius prouintiae reliquum suam factionem sequebatur. Alteram vero, quia universa hac provincia ad ius petendum ac prouintiae metropolim Dalminum concedente, huiusmodi cognomen recepit.* (M, ff. 19r-19v)

Zavorović se na prvih dvadesetak folija djela *De rebus Dalmaticis* na svaki način potrudio čitatelja riješiti dvojbe oko autorova određenja termina *Ilirik* i *Dalmacija*. U skladu s modelom humanističke historije, kakav su njegovali dalmatinski pisci povijesti i Zavorović je svjestan koliko je važno što ranije u tekstu pozvati se na onu vrstu pisanih svjedočanstva koja izravno dokazuju da je Dalmacija izravan baštinik teritorija koji je u antičko doba zauzimao rimski Ilirik.

e.), čije se tumačenje bez sumnje zasnivalo na konkretnom znanju o antičkom gradu Delminiju (*Delminium*). Strabonova etimologija podudara se i sa suvremenim etimologijskim tumačenjima iz kojih proizlazi zaključak da je etnonim *Delmatae* izveden od toponima *Delminium*. Od istoga je etnonima izveden horonim *Dalmatia*, kojim je u užem smislu bilo označeno područje na kojem su živjeli *Delmati*, a u širem ime rimske provincije *Dalmatia* koja se prostirala do rijeke Save. Toponim *Delminium* slaviziran je u *DL'mno*, iz čega se kasnije razvio naziv Duvno, što potvrđuje da su se Slaveni rano naselili na tom području. Međutim, nema jezičnih dokaza o usporednom procesu tako rane slavizacije riječi *Dalmatia*, pa je vjerojatnije da je ona tek u razvijenom srednjem vijeku ušla u slavenske jezike, i to kao tuđica. Steindorff, Ludwig, Tumačenja riječi *Dalmatia* u srednjovjekovnoj historiografiji: istovremeno o saboru na *planities Dalmae*, *Etnogeneza Hrvata*, [ur. Neven Budak], Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995., str. 149-150. O Delmatima (Dalmatima) piše i Marin Zaninović, koji ističe kako je riječ o jednome od najznačajnijih ilirskih plemena, po kojemu je rimska provincija Dalmacija dobila ime. Prema albanskoj riječi za ovcu (*delmë*) lingvisti su izveli teoriju o tome da su Delmati bili ovčari. Potvrda tog značenja je i u imenu njihova glavnog grada *Delminium*, što bi značilo «paša za ovce». Zaninović, Marin, *Iliri u antici na hrvatskom tlu, Hrvatska i Europa: Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*, sv. 1., [ur. Ivan Supičić], AGM, Zagreb, 1997., str. 59; Zaninović, Marin, *Ilirsko pleme Delmati*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2007., str. 45-46.

Uz to, pri kraju opisa povijesnih zbivanja iz antičkog doba, Zavorović ne propušta u svoje djelo uvrstiti i neke prepoznatljive elemente ilirske nacionalne geografije,³⁴⁶ čija je primarna uloga bila u pomalo pastoralnoj maniri iznijeti idealiziranu, pjesničku viziju određenog geografskog prostora, te ga predočiti kao raj na zemlji. Zavorovićeva Dalmacija svoj je ideal dostigla u Plinijevu opisu te ilirske pokrajine, koji ju je prikazao kao prebogatu zlatom i iznimno plodnom stokom: *Scribit adhuc Plinius, quod in superficie huius provincie Dalmatiae adeo copiosa parva auri grana reperiebantur, ut illius temporis homines viginti auri libras quotidie funderent quodque pecudes bis in anno gravidae et quater tondebantur, quod usque in hodiernum aliquibus in locis habemus. Sed, utinam non fuisset hoc aurum in tot saxeos montes permutatum!* (M, f. 18r)³⁴⁷

U prvoj knjizi djela o povijesti Dalmacije Dinko Zavorović više pažnje posvećuje pitanju teritorijalne protežnosti Dalmacije, nego li problematici etničkog porijekla njezina stanovništva. Ugledajući se formalno na tradiciju dalmatinske humanističke historiografije Zavorović, pozivajući se na antičke izvore, prije svega pokušava teritoriju Dalmacije osigurati povijesni kontinuitet s njegovim antičkim korijenima i ilirskim naslijeđem, međutim, pitanju etničkog porijekla Slavena pristupa vrlo kritično, pa čak izričito odbacuje Apijanovu i biblijsku teoriju o njihovu porijeklu. Citirajući izvore, a dijelom pišući i svojim riječima, Zavorović u prvoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* objedinjuje ideju o zajedničkom drevnom porijeklu i teritorijalnoj rasprostranjenosti naroda te element nacionalne geografije – teme inače prepoznatljive u historiografskim djelima dalmatinskog humanizma.³⁴⁸ Sudeći prema sadržaju prve knjige, kronološki smještene u antičko doba, prije doseljenja Slavena na

³⁴⁶ Topos o nacionalnoj geografiji, kako ga na temelju sadržaja djela humanističkih pisaca povijesti definira Zrinka Blažević, prepoznatljiv je i Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis*. Riječ je o stilski specifičnom prikazu prirodnih i kulturnih obilježja pojedinog prostora, koji na idiličan način opisuje njegova prirodna bogatstva, floru i faunu, rudna bogatstva te klimatske uvjete, a u historiografskim djelima iz razdoblja dalmatinskog humanizma takav poetski opis krajolika sastavni je dio ilirske nacionalne geografije. Funkcija tog toposa jest u simboličkom smislu pridodati određenom prostoru sakralnu, idealiziranu dimenziju. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 105-107.

³⁴⁷ Riječ je o Plinijevu opisu rimske provincije Dalmacije iz doba cara Nerona, usp. lib. 33., c. 67., *Catii Plinii Secundi*.

³⁴⁸ O tome vidi više: Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 99-101. i 105-107.

područje Dalmacije, Zavoroviću je za taj period na primjeru Ilirika bilo važnije dokazati da je Dalmacija u antičko doba zauzimala daleko veći prostor od onoga koji joj je pripadao u 16. st., nego li baviti se razmatranjima o drevnom porijeklu Slavena, koja su se u razdoblju humanizma temeljila isključivo na legendama, a kojima Zavorović očito nije pridavao veliku važnost.

4. 3. Od Ilira do Slavena: Zavorovićev pokušaj interpretacije porijekla Slavena

Nakon početnih razmatranja o pitanju teritorijalne protežnosti antičkog Ilirika i Dalmacije, Zavorović u drugoj i trećoj knjizi djela iznosi vrlo jasnu kritiku dviju utjecajnih teorija tradicionalne humanističke historiografije o etnogenezi Slavena.

U drugoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis*, pišući o provalama Huna i Gota u Dalmaciju (M, f. 40v), Zavorović započinje s kritikom tzv. gotske teorije, koju će dodatno razraditi u trećoj knjizi (M, ff. 46r-46v, ff. 50 0v). Ta je teorija proizišla iz dvaju važnih srednjovjekovnih narativnih izvora za hrvatsku povijest – *Ljetopisa Popa Dukljanina* i djela *Historia Salonitana* Tome Arhidakona, u kojima su Slaveni, odnosno Hrvati pogrešno poistovječeni s Gotima i prema kojima se slavenska vladavina izvodi iz gotskog osvajanja Dalmacije, kamo su Slaveni navodno došli kao dio gotske vojske.³⁴⁹

Ideja o gotskom porijeklu Slavena među dalmatinskim je humanistima bila prilično raširen i dobro prihvaćen argument za dokazivanje povijesnog kontinuiteta slavenskog stanovništva na prostoru Dalmacije (npr. u djelima Vinka Pribojevića i Mavra Orbinija).³⁵⁰ Premda i Zavorović u djelu *De rebus Dalmaticis* opširno citira *Ljetopis Popa Dukljanina* i

³⁴⁹ Katičić, O podrijetlu Hrvata, str. 151-154, Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 238; Šanjek, Franjo, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988., str. 106.

³⁵⁰ Katičić, O podrijetlu Hrvata, str. 154. i 156.

Tomu, način na koji on koristi spomenute izvore kritizira tu verziju uvriježene teorije o etnogenezi Slavena.

Originalnost Zavorovićeve interpretacije ovog inače uobičajenog humanističkog argumenta za dokazivanje drevnosti slavenske kraljevske vlasti jest u tome što šibenski povjesničar na nekoliko mjesta svojevolumino intervenira u citirani tekst Marulićeva prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina* i djela *Historia Salonitana* te etnonim *Gothi* zamjenjuje etnonimom *Slovini*.³⁵¹ Time u djelu *De rebus Dalmaticis* narativni izvori (*Ljetopis Popa Dukljanina / Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* i *Historia Salonitana*), odnosno model argumentacije drevne slavenske vlasti u Dalmaciji ostaje identičan tradiciji hrvatske humanističke historiografije, no s novim ciljem, a to u Zavorovićeve slučaju znači konkretan raskid s poistovjećivanjem Slavena s Gotima. Riječ je o originalnom promišljanju šibenskog povjesničara, koje će obilježiti veći dio treće knjige njegova djela, pa čak i nadići okvire djela *Historia Salonitana* i Marulićeva prijevoda *Ljetopisa*.

U trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* u potpunosti posvećuje problematici etnogeneze Slavena. Valja napomenuti da je treća knjiga sadržajno i tematski najkompleksniji dio tog Zavorovićeve djela, a okosnicu opisanih zbivanja čini najstarija povijest Slavena i njihov dolazak na područje jugoistočne Europe. O tome koliko je pitanje etnogeneze Slavena Zavoroviću zaista bilo važno, svjedoči i činjenica da je riječ o dijelu teksta u kojem on izvorima pristupa mnogo aktivnije no što je to inače slučaj u humanističkoj historiografiji. Protivno tadašnjim kanonima, koji su takoreći dopuštali da citirani izvori umjesto samoga autora pripovijedaju o povijesnim zbivanjima,³⁵² uz neke Zavoroviću važne citate izvora u trećoj knjizi često nalazimo i njegove osobne komentare.

Nakon oštre kritike Apijanove i biblijske teorije o drevnom porijeklu Slavena iz prve knjige djela *De rebus Dalmaticis*, Zavorović na samom početku treće knjige naizgled daje

³⁵¹ Usp. str. doktorata o RDCG i HS u DRD.

³⁵² Kuntić-Makvić, *Antički izvori*, str. 35.

naslutiti da će se u sklopu razmatranja porijekla Slavena naposljetku ipak opredijeliti za sarmatsku teoriju, koju je iznjedrio poljski humanizam, pa citira djelo *De origine et rebus gestis Polonorum* Martina Kromera, jednoga od najistaknutijih poljskih povjesničara iz doba humanizma. Već prvi spomen Sarmatije iz Zavorovićeve citata pojavljuje se u kontekstu vjerojatno najistaknutijeg toposa sarmatskog ideologema o teritorijalnoj rasprostranjenosti, prema kojem Slaveni polažu pravo polovicu teritorija Europe i Azije.³⁵³ *Sarmatia, uti eam geographi describunt, duplex (!) est: Asiatica et Europea. Asiatica complectitur quicquid terrarum est inter sinum Venedicum (!): Livoniam (!), Svatiam, oceanum glazialem, Rha, sive Volam Moetim, mare Ponticum, Sarmaticos montes, Poloniam, Litvaniam et Samagitiam (Martino Cromero teste), quae Russi seu Rossi, Roxolani, Rutheni et Moscovita inhabitant. Europeam Poloni ii a regionis planicie Moscovita a metropoli sua denominantur.* (M, f. 41r)

Navedeni citat zapravo je *locus communis* poljske humanističke historiografije, a temelji se na sadržaju darovnice Aleksandra Makedonskog Slavenima. Zbog svoje snažne legitimacijske funkcije, posredstvom Pribojevićeve djela *De origine sucessibusque Slavorum* taj je topos imao odjeka i u hrvatskoj humanističkoj historiografiji,³⁵⁴ o čemu svjedoči i Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis*.

Zavorović ni u nastavku teksta ne napušta stajališta sarmatske historiografije o etnogenezi Slavena, pa ponovno posredno, preko Kromera, piše da su Slaveni došli iz azijskog dijela Sarmatije. Njihovo ime nije bilo poznato grčkim ni rimskim piscima, koji su ih pogrešno nazivali Venetima i Vandalima: *Ex hac Asiatica Sarmathia prodierunt populi qui se Solovini nominabant, hoc nomen usque Iustiniani imperatoris temporibus Graecis et Latinis scriptoribus incognitum fuit (eodem teste), quoniam variis etiam nominibus Vindi, Vinni, Vinuli, Viniti, Veneti, Heneti, fuerunt nuncupati. Hi Vandali, id est illam partem litoralem Germaniae, quae a Dantisco urbe seu Victula flumine (qui antiquius Viardus) usque ad*

³⁵³ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 99.

³⁵⁴ Blažević, *Ilirizam prije Ilirizma*, str. 99-100.

*regionem Daniam urbem Lubecam et fluvium Albim est [protoasis] antiquis incolis circa quingentesimum annum a Christo nato occuparunt.*³⁵⁵ (M, ff. 41r-41v)

Zavorovićev pristup izvorima ponovno se pokazao kritičnim. Na temelju evidentne razlike između etimologije slavenskih i germanskih imena Zavorović dokazuje da Slaveni nisu mogli biti Vandali, jer su ovi zapravo pripadali narodu Germana, čime zapravo direktno pobija jednu od najstarijih postavki sarmatske historiografije koju je u svom djelu *Historia Polonica* iz 1480. konstruirao začetnik sarmatizma Jan Długosz. Naime, Długoszeva interpretacija teorije o porijeklu Slavena obuhvaćala je i tezu da su oni preko Jafetova sina Negna Vandali:³⁵⁶ *Et aliquibus Vandali etiam appellantur, et Vandali minime sunt, quod solidis rationibus demonstrabimus. Vandali, qui in Hispaniis et Aphrica aliquandiu rerum fuerunt positi, non Solvini (!), sed Germani fuerunt. Id nomine regum ipsorum, quae Germanicam omnino similitudinem etymologiam habent clare ostendunt prout Gensericus, Hunericus, Gildericus, Sigerius, Transa Mundus, Guta Mundus et Sigismundus. Solovinatorum autem nomina omnino diversa a Vandalicis sunt, quae sonant Radoslauu, Dragoslauu, Wrossauu, W LL W Rasz, Twardisslauu, Sebisslau, Gliubimir a Budimir et similia. Si ergo diversa et istorum locutio, qui erit eadem natio.*³⁵⁷ (M, f. 41v)

Posredno, preko Kromera, Zavorović zatim citira bizantskog povjesničara Prokopija koji se i danas ubraja među najstarije izvore za povijest Slavena.³⁵⁸ U Prokopijevom djelu stoji da su Slaveni, za razliku od Vandala kojima su upravljali njihovi vladari, sve do Karla Velikog živjeli poput divljaka i bez ikakve vrhovne vlasti.³⁵⁹

³⁵⁵ Potcrtane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

³⁵⁶ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 77.

³⁵⁷ Potcrtana riječ ispravljena je prema rukopisu ZA2.

³⁵⁸ Margetić, *O etnogenezi Slavena*, str. 8.

³⁵⁹ *Ipsi Vandali Aphricam tempore Divi Augustini, circa annum salutis quadringentesimum occuparunt. Solovini autem Vandaliam circiter quingentesimum (ut diximus) annum invaserunt, praeterea Vandali sub regibus semper et molissimi atque delicatissimi fuere (Martino Cromero ex Procopii autoritate teste) Slovini vitam duriozem et incultam neglectamque ducebant, nec ab homine aliquo regebantur, sed plebeia communique libertate vivebant, prout infra suo loco dicemus. Hi populi mutato rerum statu a Carolo Magno et sequentibus imperatoribus Germanicis domiti ac religione Christiana et moribus civilioribus et tandem etiam lingua eorum imbuti fuerunt ...* (M, ff. 41v-42r)

Posebnu pozornost zaslužuje dio teksta u kojem Zavorović svojim riječima pobija srednjovjekovnu legendu o Čehu, Lehu i Mehu, izvorno proizišlu iz poljske humanističke historiografije: *Errant qui Dohemos (!), Polonos et Russos, auctoribus Ceho et Leho et Russo fratribus, ex Dalmatia originem suam ducere scribunt, quibus historiae et ipsa ratio adversatur Miechovita de origine Polonorum, Dohemorum (!) scribens. Cehum et Lehum, quorum hunc Polonum, illum Bohemorum aserit autorem, vult eos ex quodam loco Illyrici Pssari appellato prodisse, quem locum nullibi repperiri ipsi Crupe fluvii accole, prope quem Pssari locum constituit ipse afirmant. Extat tamen ad Sibenisi (!) Sici moenia in Dalmatia breve Promontorium Pssare ab incolis appellatura, sed ex eo potius uti existimo quod Canum, qui Slovina lingua Pssi dicuntur, aliorumque quadrupedum inutilia caducem eo loci proicere moris sit Sibenicensibus.* (M, ff. 41r-42v)

Ta je legenda imala istaknutu legitimacijsku funkciju u sklopu sarmatskog ideologema, a na temelju nje poljski su humanisti su izveli teoriju o tome da su Sarmati zapravo Iliri od kojih potječu i osnivači poljske države braća Čeh, Leh i Meh.³⁶⁰ Sarmatska teorija o porijeklu poljskog naroda i drugim je slavenskim narodima poslužila kao valjano uporište za dokazivanje vlastitog porijekla, pa je u razdoblju humanizma srednjovjekovna legenda o Čehu, Lehu i Mehu pronašla svoje pobornike i među hrvatskim humanistima (Pribojević, Orbini), koji su u svojim historiografskim djelima upravo na temelju te priče dokazivali drevno porijeklo Slavena, nastanjenih uz obalu Jadrana.

Spomenuta legenda prisutna je i u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis*, no on joj, kao što se vidi iz navedenog citata, pristupa na vrlo kritičan način, vjerojatno u želji da, kao što je to prethodno učinio s Apijanovom i biblijskom teorijom, pobije i taj fiktivni argument

³⁶⁰ Legenda o Čehu i Lehu, kojima su kasnije pridodani Rus ili Meh, nastala je među slavenskim narodima na sjeveru Europe (prvenstveno Česima i Poljacima), a temeljila se na tezi o njihovom južnjačkom porijeklu. Prema toj tezi sjeverozapadni Slaveni potječu s mediteranskog juga, točnije iz Hrvatske. Spomenutu legendu prvi navodi ruski pisac Nestor iz 12. st., pa onda poljski ljetopisci Kadlubek i Boguchwal iz 13. st., a kasnije tijekom humanizma teoriju o Čehu, Lehu i Mehu širi Poljak Długosz. Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, str. 35; Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 78.

za dokazivanje porijekla Slavena. Moguće je da Zavorović na tom mjestu pod zamjenicom *qui* misli na svoje sunarodnjake Dalmatince, te da tako izravno kritizira sve one dalmatinske humaniste koji u svojim povijesnim djelima pišu da Česi, Poljaci i Rusi zajedno sa svojim precima, braćom Čehom, Lehom i Mehom, vuku porijeklo iz Dalmacije. Kao dokaz tome koliko su u krivu, Zavorović se poziva na djelo *Chronica Polonorum* iz 1519., poljskog humanista Macieja Miechowite, no ne navodi točan citat iz njegova djela, pa možemo pretpostaviti da kada parafrazira Miechowitu (*vult eos ex quodam loco Illyrici Psari appellato prodisse*)³⁶¹ zapravo misli na selo Okra, kod Psara, iz kojeg su prema mišljenju sarmatskih historiografa krenuli Čeh, Leh i Meh.³⁶² Sudeći prema nastavku citata, Zavorović ne priznaje ni tumačenje Miechowite, pa piše da se pored šibenskih gradskih zidina nalazi brežuljak koji stanovnici zovu Psare,³⁶³ te kritički dodaje da je to mjesto vjerojatno dobilo ime po slavenskoj riječi za psa, jer su ondje Šibenčani običavali bacati životinjske otpatke.

Zavorović nakon svega iznosi, za tadašnje prilike naprednu misao, a ta je da nikada nećemo moći doznati pravo porijeklo slavenskog naroda, jer Slaveni nisu poznavali pismo, pa o svojoj najranijoj povijesti nisu ostavili nikakve pisane dokaze na temelju kojih bismo mogli suditi o tim davnim zbivanjima: *Vera horum populorum origo utpote eorum qui ab omni humanitate allieni (!) et obscuri aliisque gentibus ignoti certis coniecturis cognosci a nobis haud quamquam potest, quamvis nonnulli scriptum nobis reliquerunt hos populo(!) ex Iapheto*

³⁶¹ Ferdo Šišić citira to mjesto iz djela *Chronica Polonorum*: «Bijahu među njima knezovi Leh i Čeh, unuci Javanovi po lozi Helisinovoj. Oni su sa svojim narodom vladali u Hrvatskoj i Slavoniji, koje odvaja brza i plaha rijeka Krupa, a imali su kraljevsku prijestolnicu na gradu i u selu Psaru. Selo Psari stoji još i danas uz rijeku Krupu, te imade mnogo podanika i kmetova slovenskog jezika.» Šišić, Ferdo, *Ideja slovenske pradomovine u Podunavlju: biologija priče o Čehu, Lehu i Mehu, Godišnjica Nikole Čupića*, knj. 35, Beograd, 1923., str. 39-40. Prosperov-Novak, *Slaveni u renasansi*, str. 36.

³⁶² Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 79.

³⁶³ U vezi toponima Psar u sarmatskoj historiografskoj tradiciji Ferdo Šišić citira i poljskog povjesničara Długosza: «Braća prebivahu na gradu Psaru na visokoj hridini, koju je opticala rijeka imenom Huj; ovaj grad više ne postoji (naime XV. vijeku), ali se po ruševinama razbire nekadašnja njegova veličina, dok mu je selo Psari, koje se «i danas» nalazi ispod gradskih ruševina, učuvalo ime. Htijući se ukloniti razmiricama te su sve to više maha uzimale među Slovenima, braća Leh i Meh ostave sa svojim porodicama i blagom nesreću domovinu i grad Psari i odele na sjever, gdje su osnovali češku i poljsku državu». Šišić prema CD III., X., i XII. napominje i to da se u 13. i 14. st., u županiji zagrebačkoj (danas kod Sv. Ivana Zeline), spominje zemljišni posjed Psarjevo, i to kao *terra Pzer*, *terra inferior Pezerie*, *terra Pezeria* i *possessio Pezaar*, ali ističe da to mjesto nema nikakve veze s gradom Psarom o kojem piše Długosz. S tim Psarom ne treba povezivati ni brdo kod mjesta Krapine. Šišić, *Ideja slovenske pradomovine*, str. 38-39.

per Helissam ortos esse. Huius incertitudinis causam nullam aliam existimo nobis esse statuendam, quam quod hi populi ab omni literarum usu abhorruerint, proinde qui eorum gesta literis mandarent, scriptores non habuerint. (M, f. 42v) Time Zavorović indirektno kritizira tradicionalne stavove dalmatinske humanističke historiografije, koja je svoja razmatranja o etnogenezi Slavena rado temeljila upravo na legendama, a ne na znanstveno utemeljenim dokazima. Zavorović je u svom djelu prije spreman ustvrditi da se točno porijeklo Slavena ne može pouzdano ustanoviti, nego li služiti se nepouzdanim argumentacijama. Ipak, on ne napušta olako temu etnogeneze Slavena, pa na temelju Prokopijeva djela piše kako su Slaveni došli iz Sarmatije i preko Karpata provalili u Panoniju, a potom i u Ilirik. Služeći se djelom olomouckog biskupa Iohannesa Dubraviusa, Zavorović opisuje način života i ratovanja starih Slavena, pa piše da su Slaveni zajedno s Gotima ratovali u plaćeničkoj vojsci, ali da nisu imali nikakvog vladara, nego da su živjeli u plemenskoj zajednici.³⁶⁴

³⁶⁴ *Ex eadem Sarmatia venerunt illi qui eiectis Boiis Dohemiam, Lusatiam, Moraviam et caeteras vicinas regiones sui iuris fecerunt. Illinc emanarunt qui ultra montes Carpatios primum Pannoniam subuigarunt (!), deinde traiecto Iustiniani imperatoris temporibus Romani imperii loca compluribus in Thraciam et Illyricum usque ad Epidamnium depopulati sunt, qui etiam incolas ingentibus malis aficere partimque eos trucidando sine ulla miseratione partim aetatis discrimine in servitutum quos licuit abigendo quae bonis direptis deseuebant (Procopio teste). Hi qui primo Slovini, aliis postea nominibus (ut supra nobis scriptum est) dicebantur, quique ex tribubus et cognationibus cognomina sibi desumebant denominabantur Scyri, alteri Hyrri ex duabus tribubus unde sibi haec cognomina comparaverunt oriundi qui vagam mercenariamque militiam interdum cum Alanis et Gothis permixti militabant (Iohanne Olmucensi episcopo teste), qui non ab homine aliquo regebantur, sed ab antiqua plebeia communi libertate et idcirco omnes res quae vel utiles vel forte difficiles erant commune consilium deducebantur. His praeterea lege cautum erat a suis maioribus proditum, ne inter Deos aliquem nisi qui fulminis sit fabricator, rerum omnium dominum ac solum esse crederent illi boves et hostias caeteras mactarent. Fortunam vero nec sciebant quidem nec alias vim aliquam in homines habere fatebantur. Sed postquam sive domi morto correptis sive in praelio constitutis e propinquo mors iminebat iuebant quidem si incolumes forte evaserint. Deo confestim pro anima sacrificium fieri. Unde quum primum mortis illud discrimen defugissent, sacrificium ex voto ac promissis absolutebant et putabant ferme hoc pacto salutem sibi per sacrificia redimere. Silvas praeterea et ninphas (!) hi colebant et demones alios eisque sacrificia peragebant et inter sacrificandum vaticinabatur (eodem teste). Habitabant autem incondita quaedam lugaria et longo ab invicem intervallo (!) et singuli domicilii locum, ut sepe fit mutabant. In proelio autem pedestres plerique in hostes ibant clipeum letaque in manu gestantes thoracem, tamen non inducebant nonnulli vero nec tritam quidem et obsoletam habebant dum interest bellum fiebat vestem sed velamenta dumtaxat quadam ad foemur usque tendentia, quae biglicz (ut arbitrator) vocamus. Corporum vero et comarum colore nec candido admodum, nec rutilio prorsus, nec in nigredinem omnino vergente, sed subrutili magnopere et proluciore statura erant. Vitam vero, ut duriolem, ita et plane incultam neglectamque Mesagetarum more ducebant et quidem sordibus, ut illis cibus ingurgitabantur, calidi tamen sive malefici minime fuere sed in populando ac rapiendo Hunnicam Servabant consuetudinem. Non tello (!) occidere, vel armorum genere aliquo consueto, sed auctissimos in terram pallos figentes, summa vi miseros super imponere, summaque pati et id praecutum per inferiorem pudentamque, partem tradendo et per viscera adigendo interiora, exteriora re consueverant. Constat his sane*

Zavorović nastoji biti objektivan, pa potom svojim riječima, ne navodeći izvore, iznosi povijesni podatak o tome da su Slaveni oko 600. godine, za vladavina cara Mauricija doselili u Dalmaciju i Istru, no da su grčki, a potom i talijanski povjesničari ime tog naroda iskrivili u *Sclavini* ili *Sclavi*: *Hi Slovini anno salutis sexcentesimo circiter, imperante Mauritio in Dalmatiam ac Istriam migrarunt, quos quum Graeci scriptores proprio Slovinorum nimirum nomine donare velent, vim vocis non intelligentes illud in Sclavinos, Itali in Sclavos detorxerunt.* (M, f. 44r) Vezano uz pitanje doseljenja Slavena u Dalmaciju Zavorović zatim kritizira podatak iz Marulićeva prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina* gdje je pročitao da se to dogodilo za vladavine cara Justinijana. On napominje da se isti pogrešan podatak nalazi u izvorniku Hrvatske kronike, što znači da je u rukama imao obje verzije tog djela. Premda u trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* Zavorović za razdoblje hrvatskih narodnih vladara na gotovo četrdeset folija (M, ff. 44v-77v) ekstenzivno citira Marulićev prijevod *Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta*, prethodno se oštro ograđuje od podatka da su Slaveni u Dalmaciju stigli za Justinijanove vladavine, te piše da je kod drugih pisaca (koje ne navodi) pročitao da se to dogodilo oko 600., za vladavine cara Mauricija. U tome ide čak toliko daleko da kaže kako je ispustio taj dio *Ljetopisa*, da se ne bi činilo da prihvaća pogrešne podatke (usp. M, f. 44v).

Zavorović nakon toga napominje da Toma Arhiđakon Slavene naziva Gotima, no da je do toga vjerojatno došlo zato što u doba cara Justinijana povjesničarima ime tog naroda uopće nije bilo poznato.³⁶⁵ Važno je napomenuti da Zavorović na kraju svojeg razmatranja etnogenezi jasno aludira na to da je od Slavena koji su doselili u Dalmaciju poteklo i dvanaest hrvatskih plemena, što možemo shvatiti kako njegov pokušaj razrješenja etnogeneze Hrvata:

aliud tormenti genus excogitatum; nam et ad sudes quernas et crassiores alitum (!) in terram defixas peds (!) manusque captivorum deligate, fuste deinde caput diverberantes veluti canes serpentes vi et eiusmodi caetera desceviendo (!) morte confiniebant, quod usque in hodiernum a Turcis praecipue in Christianos in Dalmatia servari solet. (M, ff. 42v-44r)

³⁶⁵ *Coeterum Cronicon Spalatinum scriptor Gothos illos appellat, forsam (!) quia ad Iustiniani imperatore tempora Slovinorum nomen scriptores latuit omnino ut supra ex Cromero diximus.* (M, f. 44r)

*Illi vero qui in Dalmatiam fixere pedem in duodicim (!) latissimas tribus partiti sunt, quod Cronicon Spalantium scriptor nos docet. Quae vocabantur Kaczitovichi, sive Kacsichi, Ku Ka Kovichi, Subichi, sive Subichievichi, Hudomirovichi, Iametovichi, Czvitkouichi, Kovichi, Gussikovichi, Karincsichi, Lapkanichi, Poltkovichi, Lasinozitivichi, Samometovichi et Tugomirovichi.*³⁶⁶ (M, ff. 44r-44v) Navedeni citat Zavorović je preuzeo iz trogirskog rukopisa djela *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona u čijem se dodatku, kao što je spomenuto, nalazi i najstariji primjerak rukopisa *Pacta conventa*. S historiografskog aspekta Zavorovićevo citiranje djela *Historia Salonitana* zaslužuje pozornost i zbog toga što ukazuje na njegovu svijest o historiografskoj vrijednosti tog teksta, koji se i danas smatra trećim po vremenskom slijedu pisanim izvorom s podacima o porijeklu Slavena i Hrvata.³⁶⁷

Da rezimiramo, kada je riječ o etnogenezi Slavena, nema dvojbe oko toga da Zavorović zapravo ne želi spekulirati o toj temi niti se želi prikloniti nekoj od popularnih legendi, koje su u razdoblju humanizma funkcionirale kao mjerodavan argument za dokazivanje drevnog porijekla pojedinog naroda. Iz svega iznesenog, jasno je da Zavorović izričito odbacuje Apijanovu i biblijsku teoriju. Posebno je originalna njegova kritika tzv. gotske teorije koju zasniva na proizvoljnim intervencijama u citate preuzete iz djela Popa Dukljanina i Tome Arhiđakona, pri čemu zamjenjuje etnonim *Gothi*, etnonimom *Slovini*. Zavorović se jednako kritičnim pokazao prema sarmatskoj teoriji o Čehu, Lehu i Mehu, koja je bila popularna i među dalmatinskim humanistima. Takav Zavorovićev kritičan stav bitno odudara od ustaljenih obrazaca pisanja humanističkih historiografskih djela. Ova tema zaslužuje pozornost i zbog toga što se u takvom Zavorovićevom pristupu tumačenju nekih važnih pitanja, kao što je etnogeneza Slavena, ogledaju prve naznake suvremenijeg, kritičkog pristupa pisanju povijesnih djela, kakav će, pola stoljeća nakon dovršetka djela *De rebus Dalmaticis*, zaživjeti s Trogiranimom Ivanom Lučićem i njegovim *De Regno*.

³⁶⁶ Potcrtana riječ ispravljena je prema rukopisu ZA2.

³⁶⁷ Katičić, O podrijetlu Hrvata, str. 152-154.

5. Pitanje jezičnoga identiteta u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis*

Pitanje definiranja jezičnoga identiteta Slavena zauzima vrlo važno mjesto u historiografskim djelima mnogih hrvatskih humanista, stoga mu posebnu pozornost valja posvetiti i pri analizi djela *De rebus Dalmaticis*, pisanog u duhu kasne renesanse i humanizma, kada se potreba problematiziranja spomenute tematike u domaćih pisaca povijesti već posve bila iskristalizirala. Ipak, prije svega valja istaknuti da je to pitanje, razumljivo, usko povezano s problemom utvrđivanja porijekla i ugleda vlastitoga naroda na kojem su humanistički pisci povijesti velikim dijelom temeljili svoje teorije o etničkoj autohtonosti.³⁶⁸ Upravo zbog toga nije teško zaključiti zašto se u ranonovovjekovnoj historiografiji jezik smatrao osnovnim identifikacijskim elementom nacionalnog kolektiva, odnosno, nacionalne zajednice. Tome u prilog ide i činjenica da je u djelima hrvatskih povjesničara iz razdoblja humanizma često sa sigurnošću moguće identificirati upravo teoriju o jezičnom jedinstvu, koja u tim tekstovima zapravo funkcionira kao ishodište za pokušaj šireg teritorijalnog određenja ilirstva, odnosno slavenstva.³⁶⁹

Premda je o pitanju jezičnoga identiteta inače teško raspravljati bez doticanja problematike o teritorijalnoj rasprostranjenosti naroda, u ovomu će se dijelu rada, radi preciznije klasifikacije tematskih ciklusa u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis*, istraživanje ipak nastojati što jasnije fokusirati isključivo na jezičnu problematiku. Razmatranje toga problema započet će iz šire perspektive – definicijom termina «ilirski jezik» i osvrtom na hrvatsku glagoljašku tradiciju, a potom će se pokušati sistematizirati princip konstrukcije pitanja jezičnoga identiteta u djelima nekih istaknutih hrvatskih humanista.

³⁶⁸ Kurelac, M., *Historiografske koncepcije*, str. 239.

³⁶⁹ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 102.

Naposljetku će se na primjerima teksta neobjavljenog rukopisa *De rebus Dalmaticis* pokušati odrediti Zavorovićev stav o toj temi.

5. 1. Jezik kao dokaz starine: Tradicija jeronimskog i ćirilometodskog kulta u djelima hrvatskih humanista

Kulturno ozračje humanizma uvelike je odredilo stavove uglednih hrvatskih humanističkih pisaca prema pitanju vlastita jezika i pisma. Riječ je o dugotrajnom, višestoljetnom procesu, ukorijenjenom u razdoblju srednjega vijeka, dakle, u počecima hrvatske pismenosti,³⁷⁰ koji se u doba humanizma u potpunosti iskristalizirao i zadobio važnu ulogu u formiranju nacionalnog, teritorijalnog i vjerskog identiteta.

Jedan od možda najboljih dokaza takve uvjetovanosti hrvatskog humanističkog književnog stvaralaštva književnošću srednjovjekovlja jest široka recepcija teksta *Ljetopisa Popa Dukljanina* iz 12. st., koji je zahvaljujući kasnijem prijevodu i preradi Marka Marulića (*Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*) postao temeljem mnogih povijesnih djela 16. st., pa tako i Zavorovićeva djela *De rebus Dalmaticis*. Naime, hrvatska historiografija toga doba, uz sva općepoznata obilježja europske humanističke historiografije, pokazuje i osobit senzibilitet prema pitanjima konstruiranja nacionalnog i vjerskog identiteta, no važno je istaknuti da taj proces tadašnji pisci povijesti započinju već na razini jezika i posebne humanističko-arhaističke terminologije i nomenklature. Tako, od sredine 15. st. uz hrvatsko i slavensko nazivlje u djelima hrvatskih humanističkih povjesničara, koji svoje političke koncepcije o

³⁷⁰ Premda se u ovome radu najranije razdoblje hrvatske pismenosti neće detaljnije analizirati, istaknimo istraživanje Pavla Knezovića koje dokazuje da je hrvatski ranosrednjovjekovni latinitet po raznolikosti književnih vrsta i literarnim značajkama bio sasvim ravnopravan tadašnjem europskom latinitetu. Autor to zaključuje na temelju analize nekolicine reprezentativnih pisanih izvora za hrvatsku povijest ranog srednjeg vijeka. Knezović, Pavao, Ranosrednjovjekovni latinitet, *Hrvatska u doba kneza Branimira: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine*, Zadar, 2002., str. 173-193.

starini vlastitog naroda rado temelje upravo na tekstu *Ljetopisa Popa Dukljanina*, zamjećujemo porast upotrebe termina «ilirski» i «dalmatinski».³⁷¹

Općenito govoreći, razdoblje od 13. do 16. st. najproduktivniji je dio hrvatskog latinizma. Taj se period dijeli na srednji vijek (od 13. do 14. st.) te na razdoblje humanizma i renesanse (od 15. i 16. st.) tijekom kojega u sklopu humanističkih komunalnih zajednica u dalmatinskog priobalju te kontinentalne Hrvatske nastaju neka od najvažnijih historiografskih djela toga doba.³⁷² Sklonost proslavenskoj ideologiji, velikim dijelom nadahnutoj nostalgijom prema veličini rimske Dalmacije i Ilirika, ogleda se u djelima Jurja Šižgorića, Vinka Pribojevića, Ludovika Crijevića Tuberon, Mavra Orbinija, Fausta Vrančića, Dinka Zavorovića i drugih humanističkih pisaca povijesti koji veliku pažnju posvećuju upravo pitanjima porijekla Slavena i slavenskog jezika.³⁷³

Jezična je problematika u tekstovima hrvatskih humanista ujedno neizostavan dio argumentacije etničkog porijekla. Štoviše, riječ je o toliko prepoznatljivoj tematskoj cjelini da ju je gotovo bez ikakvih poteškoća moguće identificirati i u historiografskim djelima velikog broja hrvatskih humanističkih pisaca povijesti.³⁷⁴ Za hrvatsku historiografiju u tom je kontekstu bilo specifično pozivanje na legendu o sv. Jeronimu kao Slavenu, za koga se smatralo da je izumio glagoljicu i na slavenski preveo Sveto pismo, čime je jezičnoj zajednici Južnih Slavena, pa tako i stanovnicima dalmatinskog priobalja, pred tadašnjim crkvenim autoritetima izravno bila zajamčena upotreba slavenskog jezika i u bogoslužju. Ta se ideja kasnije, u razdoblju humanizma, u sklopu tipične humanističke prakse antikizacije, izvrsno mogla upotrijebiti i uklopiti u tada vrlo popularno teoretiziranje o autohtonosti slavenskog jezika i naroda.

³⁷¹ Kurelac, M., *Hrvatska historiografija*, str. 301. O tome kako je iz glagoljaške književnosti jednakovrijednost naziva *hrvatski* s nazivom *slověnski* dospjela u hrvatsku verziju Dukljaninove kronike, te o *slovinskom* kao sinonimu za *hrvatski* i *dalmatinski* usp. Katičić, Radoslav, «Slověnski» i «hrvatski» kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti, *Jezič*, br. 4, 36, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1989., str. 100-101 i 106.

³⁷² Glavičić, *Hrvatski latinizam*, str. 403.

³⁷³ Kurelac, M., *Hrvatska historiografija*, str. 301; isti, Vinko Pribojević, str. 10; Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 19.

³⁷⁴ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 102.

Možemo kazati da je među dalmatinskim humanistima na razvoj historiografije uvelike utjecao šibenski kanonik i povjesničar Juraj Šižgorić, koji je 1487. napisao povijesno-geografsku raspravu *De situ Illyriae et civitate Sibenici* i u tom tekstu među prvima istaknuo slavensko porijeklo sv. Jeronima, što su, kako kaže, Talijani kasnije pokušavali osporiti.³⁷⁵ Šižgorićev koncept pisanja povijesti u kojem se prvo polazi od opisa povijesti šire domovine (Ilirika, koji Šižgorić zapravo koristi kao sinonim za Hrvatsku), pa zatim povijesti uže domovine (Dalmacije) i naposljetku rodnoga Šibenika, kasnije će uvelike utjecati na koncepciju historiografskih djela mnogih važnih hrvatskih humanista. Tako će, primjerice, u 16. st. Šižgorićev opis povijesti Ilirika i grada Šibenika nadahnuti hvarskog dominikanca Vinka Pribojevića, autora znamenitog govora *De origine successibusque Slavorum* iz 1525. Nakon njega dubrovački će benediktinac Mavro Orbini upravo posredstvom Pribojevićeva djela u svojoj povijesnoj raspravi *Il Regno de gli Slavi* iz 1601. uvelike preuzeti spomenuti koncept pisanja povijesti ali i proslavenske i panslavenske ideje Vinka Pribojevića.³⁷⁶ Šižgoriću, Pribojeviću i Orbini uz to je zajedničko pozivanje na legendu o sv. Jeronimu, koji je prema njima dva stoljeća prije dolaska Slavena na istočnu obalu Jadrana izumio glagoljicu i slavenski jezik.³⁷⁷ Orbini se uz Pribojevića ugleda i na djelo dubrovačkog benediktinca Ludovika Crijevića Tuberona *Commentaria de temporibus suis* iz 1522. u kojem će, među ostalim, otkriti dokaze o tome da su Dalmatinci najvećim dijelom Hrvati.³⁷⁸ Nadahnuti slavenskom ideologijom svoja djela pišu i Faust Vrančić (*De Slowinis seu Sarmatis*), Ivan Tomko Mrnavić (*Regiae sanctitatis Illyricanae fecunditas*) i Franjo Glavinić (*Origine della provincia Bosna Croatia*). Svima njima zajedničko je nastojanje da dokažu povijesnu veličinu slavenskog, pa tako i hrvatskog naroda, te njegov kulturni i politički značaj, izniknuo na

³⁷⁵ Šižgorić, *O smještaju Ilirije*, str. 23-25.

³⁷⁶ Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 18-19.

³⁷⁷ Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 11.

³⁷⁸ Vjerojatno je riječ o sljedećem citatu iz Crijevićeva djela: «Od dalmatinske obale, koju oplakuje Jadransko more sve do rijeke Drave nalazimo iliričke narode, koje Ugri dijelom nazivaju Hrvatima, dijelom Slovincima, a dijelom Rašanima.» Crijević Tuberon, *Komentari o mojem*, str. 10. (latinski!)

temeljima rimskog Ilirika. S istim ciljem i Dinko Zavorović piše svoje djelo *De rebus Dalmaticis*, ali on odbacuje panslavističku ideologiju, dajući pritom prednost dalmatinskoj nomenklaturi. Zbog nekritičkog pristupa činjenicama sva ta djela, promatrano iz perspektive suvremene historiografije, obiluju povijesnim netočnostima, a mnoge postavke iznesene u njima često se temelje na neprovjerenim izvorima i legendama.³⁷⁹ Iz perspektive humanističke historiografije, riječ je, dakako, o sasvim legitimnom historiografskom pristupu, posve usklađenom s tradicijom tog doba. Takav pristup zamjetan je i pri pokušaju onodobnih hrvatskih pisaca povijesti da protumače porijeklo nastanka slavenskog pisma i jezika, u čemu važnu funkciju ima legenda o sv. Jeronimu kao tvorcu glagoljskog pisma i prevoditelju Biblije na slavenski jezik. Taj je motiv s vremenom postao važan element ilirskog ideologema kojim se nastojalo dokazati jezično jedinstvo slavenskog naroda, a svetojeronimski kult pritom je trebao dokazati da je slavenski jezik bio u upotrebi u Dalmaciji i prije doseljenja Slavena na to područje.

5. 2. Dva lica jezičnog identiteta: Glagoljaška tradicija i ilirski jezik u Dalmaciji

Osnovna obilježja humanističke i ranobarokne historiografije velikim su dijelom odredila pristup onodobnih povjesničara tematiziranju jezičnog identiteta Slavena. Poznato je da su pisci povijesnih djela iz razdoblja humanizma metodologiju temeljili na pozivanju na starije izvore, koji su im u tom smislu služili kao svojevrsan autoritet i idejno-politički argument. U tu su svrhu onodobni hrvatski historiografi posebice rado posezali za djelima antičkih pisaca, čija su djela njihovim stavovima o jeziku i porijeklu vlastita naroda osiguravala potrebnu vjerodostojnost i dostojnu «patinu» drevnosti.

³⁷⁹ Kurelac, M., *Hrvatska historiografija*, str. 301; Šanjek, *Povijesni pogledi*, str. 34.

Uz antičke izvore, takav je autoritet među starijim pisanim izvorima neosporno imala i Biblija, posebice Stari zavjet.³⁸⁰ Upravo zbog svoje univerzalnosti, Biblija je u razdoblju humanizma i renesanse postala neizostavnim legitimacijskim izvorištem i na planu definiranja jezičnog identiteta. Na prijelazu iz srednjega vijeka u humanizam i renesansu društvo i Crkvu zahvatile su temeljite i neizbježne promjene, u svjetlu kojih je svaki pokušaj očuvanja starine ujedno značio i otpor prema novim kulturnim obrascima i utjecajima. Na području kontinentalne Hrvatske i Dalmacije, to je konkretno značilo zalaganje humanističkih pisaca povijesti za prepoznavanje onih elemenata srednjovjekovne kulture koji u sebi sadrže bilo kakav oblik drevne slavenske individualnosti. Kada je riječ o očuvanju starine na planu jezičnih pitanja, možemo sa sigurnošću kazati da su u tom segmentu nastojanja hrvatskih humanista ponajviše bila usmjerena ka očuvanju glagoljice, kulta sv. Jeronima te tradicije crkvenih knjiga pisanih hrvatskim tipom crkvenoslavenskog jezika, što je neizostavno uključivalo i pozivanje na prijevod Biblije na taj jezik.³⁸¹

Takav je antikvarski pristup hrvatskih humanista bio uvjetovan njihovim ustrajnim identificiranjem sa slavenskom jezičnom zajednicom, koje je u dalmatinske intelektualne elite zaista dugoga vijeka. Premda se, promatrano iz povijesno-lingvističke perspektive, u Dalmaciji u 10. stoljeću za službene potrebe još uvijek upotrebljavao klasični latinski jezik, valja istaknuti činjenicu da je usporedo s njime postojao i dalmatinski *sermo vulgaris* ili narodni, vulgarni, govorni jezik s primjesama talijanskih i slavenskih riječi. Upravo iz tog razdoblja potječu i prva stvarna svjedočanstva o glagoljskom pismu koje je unatoč oštrim zabranama Rimske kurije, vrlo rano zaživjelo i na području Hrvatske. Jedno od rijetkih svjedočanstva te vrste jest pismo pape Ivana X. splitskom nadbiskupu Ivanu iz 925., u kojem

³⁸⁰ Kurelac, M., *Historiografske koncepcije*, str. 239.

³⁸¹ Kurelac, M., *Historiografske koncepcije*, str. 245. Razdoblje od početka 12. st. na dalje u paleoslavističkoj se literaturi obično određuje kao razdoblje *crkvenoslavenskoga jezika* npr. hrvatskoga tipa, češkoga tipa, ruskoga tipa, itd. *Hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika* u upotrebi je od početka 12. do druge polovice 16. st. Hercigonja, Eduard, *Glagoljaštvo i glagolizam, Hrvatska i Europa: Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*, sv. 1., [ur. Ivan Supićić], AGM, Zagreb, 2000., str. 383.

stoji da Crkva izričito zabranjuje svaku upotrebu drugog jezika za potrebe liturgije, osim latinskoga:³⁸² ... *ita ut secundum mores sancte Romane ecclesie in Sclauinorum terra ministerium sacrificii peragant in Latina scilicet lingua, non autem in extranea...*³⁸³ Unatoč takvom stavu službene Crkve, poznata su i kasnija svjedočanstva humanističkih pisaca povijesti o tom ranom razdoblju glagoljaštva, a jedan od vrijednih dokaza takve vrste jest citat iz djela Ivana Lučića o povijesti Trogira,³⁸⁴ u kojem stoji da je narodni jezik rano ušao u svakodnevnu uporabu. Postoje svjedočanstva o tome da je govorni dalmatinski bio raširen među gradskom elitom već u 14. stoljeću, ali da taj jezik nije bio razumljiv ostalim Dalmatincima koji su u to doba pretežito govorili većinskim, slavenskim jezikom.³⁸⁵ Usprkos takvoj dihotomiji među govornicima slavenskoga jezika s područja dalmatinskih komuna, činjenica da se među tim stanovništvom relativno rano javila potreba za komuniciranjem na narodnom jeziku, jasno svjedoči o njihovom nastojanju da se u etnokulturnom smislu povežu sa širim hrvatsko-slavenskim okruženjem.

U razdoblju humanizma vrlo nepovoljne političke prilike u kontinentalnoj Hrvatskoj i Dalmaciji doprinijet će formiranju fenomena konstrukcije (proto)nacionalnog identiteta.³⁸⁶ Stvaranju važnih osobitosti hrvatskog humanizma, koji je po svemu sudeći bio jedan od najranijih i najdugovječnijih u Europi,³⁸⁷ prvenstveno je pridonijela povlaštena blizina najjačih žarišta talijanskog humanizma, no na specifičan način dubok trag u stvaralaštvu

³⁸² Hercigonja, *Glagoljaštvo i glagolizam*, str. 378.

³⁸³ CD I., d. 22., str. 30.

³⁸⁴ «... kao što se to čita u onoj drugoj ispravi iz 986. i jedan od osnivača obnovitelja samostana Sv. Krševana, u ono vrijeme prior, tj. najviša vlast u gradu, ipak nije dobro poznao latinski jezik. Ne samo da se oporuci nalaze brojne pogreške, već su i mnoge riječi uzete iz narodnog...», Lučić, Ivan, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, (preveo i priredio Jakov Stipišić, suradnik: Miroslav Kurelac), Splitski književni krug, pisci XVII I XVIII stoljeća, Čakavski sabor, Split, 1979., str. 456.

³⁸⁵ Vrandečić, *Dalmatinski gradovi*, str. 63.

³⁸⁶ Vrandečić, *Dalmatinski gradovi*, str. 59-60.

³⁸⁷ Novaković, *Latinsko pjesništvo*, str. 61. i 64; Glavičić, *Hrvatski latinizam*, str. 404.

većine hrvatskih latinista-humanista ostavit će i njihovo protuosmanijsko opredjeljenje i izražen kršćanski duh.³⁸⁸

Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis* dijelom je također nastalo na tragu takvog nadahnuća, o čemu svjedoče i njegovi završni retci među koje je Zavorović uvrstio stihove šibenskog pjesnika Daniela Divnića.³⁸⁹

Humanizmu na hrvatskim prostorima svojstvena je i višejezičnost, pa se tada podjednako pišu djela na hrvatskom, latinskom i talijanskom jeziku.³⁹⁰ Ukratko, kada je riječ o humanizmu u kontinentalnoj Hrvatskoj, i Dalmaciji pored općih obilježja tog fenomena, ne smijemo zanemariti niti njegove nacionalne, regionalne i jezične osobitosti. U takvim okolnostima, u razdoblju humanizma, među pripadnicima dalmatinske kulturne elite pripadnost slavenskom svijetu neizbježno se manifestira u vidu povezanosti vlastitog identiteta i jezika. U razdoblju humanizma i na prijelazu u novovijekovlje istaknuti dalmatinski intelektualci Juraj Šižgorić, Vinko Pribojević, Mavro Orbini, Toma Niger, Aleksandar Komulović,³⁹¹ Dinko Zavorović, Ivan Tomko Mrnavić i drugi, na tragu djela srednjovjekovnih pisaca povijesti, otvoreno posežu za nazivima «Slaveni», «Iliri»,

³⁸⁸ Novaković, *Latinsko pjesništvo*, str. 60; Glavičić, *Hrvatski latinizam*, str. 407; Pet stoljeća, str. 13. «*Questione della lingua*, jednako kao i *questione della poetica*, među hrvatskim renesansnim književnostima doživljavano je na način gotovo homologan doživljaju istog kompleksa pitanja u humanističkoj i renesansnoj Italiji.» Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, str. 470.

³⁸⁹ *Turcha heu, heu rapuit rura et gens exera iura / Restat sola fides caetera rapta vides / Deo Gratias* (M, f. 135r)

³⁹⁰ Novaković, *Latinsko pjesništvo*, str. 66; Budiša, *Humanism in Croatia*, str. 267-268. Slobodan Prosperov-Novak procvat književnog stvaralaštva na hrvatskom objašnjava sve snažnijom afirmacijom narodnog jezika u renesansnoj književnosti, koja je u svojim počecima uvelike počivala na kultu antičkih jezika, da bi u razdoblju kasne renesanse prevlast preuzeo narodni jezik. Tako krajem renesanse pisanje na narodnom jeziku postaje praksa, a postupno se smanjuje udio književne produkcije na latinskom i grčkom jeziku. O tome svjedoče djela velikana poput Cervantesa i Shakespearea, ali i mnogih hrvatskih humanista. Također, hrvatska renesansna književnost pored poljske književnosti iste epohe najvažnija je pojedinačna nacionalna slavenska književnost toga doba, kako kvantitetom tekstova na hrvatskom ili latinskom jeziku, tako i visokom sviješću o najvažnijim jezičnim i političkim pitanjima vremena. Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, str. 67. i 470.

³⁹¹ Zavorovićev suvremenik, Splitsanin Aleksandar Komulović (1548.-1608.), papinski diplomat i pisac, utjecao je na Bartola Kašića i dao veliki doprinos razvoju hrvatskoga jezika na počecima hrvatske katehetske literature. Slično kao i Zavorović, Komulović se u 16. st istaknuo među hrvatskim intelektualcima koji su organizirali otpor protiv najezde Osmanlija. Korade, Mijo, Prijedlozi vizitatora Aleksandra Komulovića (1548.-1608.) za borbu protiv Osmanlija (uz 460. obljetnicu Komulovićeve rođenja i 400. obljetnicu njegove smrti), *Gazophylacium: Časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku*, god. 13, br. 1-2., Zagreb, 2008., str. 114-118. i 120-121. Prosperov-Novak, *Slaveni u renesansi*, str. 793-795.

«Dalmatinci» i «Hrvati».³⁹² Takvo nedvosmisleno identificiranje sa širim etnolingvističkim kontekstom dalmatinskim je humanistima olakšalo i omogućilo konstruiranje slavnoga porijekla vlastitog naroda,³⁹³ ali i konstruiranje identiteta nacionalnog kolektiva koje je u prijelomnim povijesnim okolnostima, u kakvima se kontinentalna Hrvatska zajedno s Dalmacijom tada zatekla, bilo presudno za formiranje stava dalmatinske intelektualne elite prema Veneciji i Ugarskoj.

O procesu konstruiranja jezičnoga identiteta i njegovoj važnosti svjedoče prvenstveno djela mnogobrojnih pisaca povijesti iz razdoblja humanizma na prostoru hrvatskih zemalja, koji su o toj problematici pisali još u doba kada znanstveni pristup toj tematici u današnjem smislu riječi nije postojao. Kada je riječ o jeziku i jezičnim pitanjima u njihovim djelima, osim već iznesenih općih obilježja toga razdoblja, važno je ispitati što je u to doba zapravo značio termin «ilirski jezik» te kakvi su sve jezični modeli bili okupljeni pod tim nazivom. To ujedno znači da će pitanje «ilirskoga jezika» u ovom radu ponajprije biti razmatrano iz perspektive renesansne historiografske tradicije u sklopu koje je nastalo i Zavorovićevo djelo *De rebus Dalmaticis*.³⁹⁴

Zbog kompleksne problematike i u želji za što jednostavnijom interpretacijom inače složenog fenomena «ilirskoga jezika», ovom prilikom ćemo se usredotočiti na znanstvene radove onih autora koji pitanju «ilirskoga jezika» pristupaju iz šire perspektive. Dobra podloga za razmatranje ove teme jest rad o «ilirskom jeziku»³⁹⁵ Micaele S. Iovine, koja polazi od nezaobilaznog razgraničenja povijesnog, izumrlog ilirskog jezika, i onoga ilirskog jezika

³⁹² Katičić, «Slověnski» i «hrvatski», str. 106.

³⁹³ Vrandečić, Dalmatinski gradovi, str. 60.

³⁹⁴ Iovine, Micaela S., The «Illyrian Language» and the Language Question among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, *Aspects of the Slavic Language Question*, [ed. R. Picchio and H. Goldblatt], New Haven, 1984., str. 101.

³⁹⁵ Iovine, The «Illyrian Language», str. 101.

koji se razvio mnogo kasnije – u sklopu historiografske i filološke tradicije južnoslavenskog humanizma 16. i 17. st.³⁹⁶

Iovine pritom precizno razlikuje drevni indoeuropski jezik kojim je u predrimsko doba govorilo stanovništvo nastanjeno na istočnoj obali Jadrana i u jugoistočnoj Italiji, od daleko «mlađeg» slavenskog jezika koji u sklopu kulturne tradicije 16. i 17. st. također nosi naziv «ilirski jezik». Dok je s jedne strane, jezik antičkih Ilira sačuvan u glosama klasičnih tekstova, zauvijek izumro zajedno s Ilirima, koje su nakon najezde Rimljana tijekom 7. st. u potpunosti istisnuli Slaveni, «ilirski jezik» južnih Slavena s druge strane, u 16. i 17. st. u sebi krije mnogo zahtjevniju zadaću od pukog uspostavljanja komunikacije.

Pod utjecajem specifičnih i nimalo lakih povijesnih okolnosti, među kojima posebice valja istaknuti osmanlijsku prijetnju i najezdu na kršćanske zemlje Europe, ilirski jezik u razdoblju humanizma osim svoje primarne lingvističke funkcije, zadobiva i posebno etničko, teritorijalno pa čak i vjersko značenje,³⁹⁷ stoga možemo kazati da u to doba ilirski jezik funkcionira kao jedan od važnih faktora diskurzivne samoidentifikacije slavenskih naroda.³⁹⁸ U tom smislu, etnolingvistička oznaka «ilirski» tada se najčešće upotrebljava u sintagmama «ilirska nacija» i «ilirski jezik» koji su posebice aktualizirani u 17. i 18. st., pod okriljem katoličke *Congregatio de propaganda fide*, dakle nakon održavanja Tridentskog koncila (1545.-1563.),³⁹⁹ kada službena Rimska kurija prestaje napadati sve «ilirsko», a *Propaganda* ilirskom jeziku u sklopu programa reforme liturgijskih tekstova dodjeljuje puni dignitet

³⁹⁶ U kontekstu suvremene interpretacije pitanja prevođenja i uporabe termina *ilirski* u djelima hrvatskih jezikoslovaca 16-18. st. Branka Tafra i Anela Mateljak ističu važnost razlikovanja lingvonima iz naslova pojedinih djela od jezika na kojem je djelo napisano. Pridjev *ilirski* je mnogo šireg značenja od današnjeg termina *hrvatski*, pa se stoga taj lingvonim u naslovima pojedinih djela nastalih tijekom humanizma i novovjekovlja nikako ne bi trebao prevoditi kao *hrvatski*. No sasvim je sigurno da se jezik tih istih djela s pravom mora nazivati hrvatskim. Za suvremenog je istraživača presudno ustanoviti koji je jezik opisan i kojim je jezikom djelo pisano, a ne kako se taj jezik u izvorniku naziva. Kao primjer autorice navode Kašićevu gramatiku *Institutiones linguae Illyricae* (1604.), čiji naslov treba prevesti kao *Osnove ilirskoga jezika*, no pišući o toj gramatici, jezik se mora nazivati hrvatskim. Mateljak, Anela; Tafra, Branka, Mjesto Šitovićeve gramatike u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja, *Zbornik o Lovri Šitoviću: Zbornik radova sa znanstvenog skupa «Lovro Šitović i njegovo doba»*, Šibenik-Skradin, 8.-9. svibnja 2008., Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009., str. 112-113.

³⁹⁷ Iovine, The «Illyrian Language», str. 102.

³⁹⁸ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 101-102.

³⁹⁹ Iovine, The «Illyrian Language», str. 103.

(*dignitas*), koji je sve do sredine 17. st., prema mišljenju Rima, s pravom pripadao isključivo latinskome.⁴⁰⁰ Pod snažnim utjecajem katoličke *Propagande*, koja se intenzivno zalagala za obnovu pokušaja vjerskog preobraćenja čitavog pravoslavnog istoka te je nastojala ujediti sve kršćane u borbi protiv Osmanlija, termin «ilirski» u razdoblju humanizma južnoslavenskim je intelektualcima u određenom smislu mogao pružiti kvalitetnu idejnu podlogu za takva nastojanja.

Tadašnje ozračje unutar južnoslavenskog kulturnog kruga neminovno je snažno utjecalo i na ugledne dalmatinske intelektualce, koji su isprva pod terminom «ilirski» razumijevali sve Južne Slavene.⁴⁰¹ Micaela S. Iovine i Radoslav Katičić napominju da su dalmatinski humanistički pisci s vremenom termin «ilirski» počeli prevoditi kao «slovenski» koji im postaje sinonim za «hrvatski»,⁴⁰² pa se pojam «ilirski» podjednako često rabio u lingvističkom i etničkom kontekstu. Naime, osnovna je postavka pisaca u razdoblju humanizma bila ta da su Hrvati, odnosno Dalmatinci zapravo Iliri, a samim time i Slaveni.⁴⁰³ S druge strane, katolički su misionari nastavili upotrebljavati pojam «ilirski», proizašao iz doslovnog prijevoda termina «lingua illyrica»⁴⁰⁴ misleći pritom na «nedostojan» narodni jezik koji se u razdoblju humanizma počeo snažno širiti među glagoljašima. Takvom negativnom stavu prema «ilirskom jeziku» unutar crkvenih krugova posebno je pogodovao kritički stav Rimske kurije, koja se u razdoblju prije 1622., kada je osnovana *Propaganda*, svesrdno zalagala za zabranu korištenja glagoljice u liturgijskim knjigama, zbog čega je termin «ilirski»

⁴⁰⁰ Iovine, *The «Illyrian Language»*, str. 116-117. Njegovanju hrvatskog u gramatikama tijekom 17. i 18. st. pogodovale su osnivanje Kongregacije te inzistiranje na upotrebi u narodu najraširenijeg govora. Knezović, Pavao, *Njegovanje hrvatskog u gramatikama latinskog jezika 17. i 18. st.*, *Zbornik Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini-jučer i danas*, [ur. Šimun Musa], Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2002., str. 54.

⁴⁰¹ Katičić, «Slovenski» i «hrvatski», str. 107.

⁴⁰² Iovine, *The «Illyrian Language»*, str. 113-114; «Ta je dva značenja naveo Mikalja u svojem rječniku. U njega se natuknica *Hrvat, Hervat* prevodi na latinski kao *Illyricus, Croata*. Da bi se to valjano razumjelo, treba znati da je u njegovo doba *Illyricus* bio terminološki čvrsto određen latinski ekvivalent za slovenski, *Slovinac*, a *Croata* se rabilo samo kao ime za Hrvata iz kraljevine Hrvatske, *Croaticus* kao pridjev za ono što mu pripada, te je ono uža narodnosna oznaka nego *Illyricus* i pokrivena je njome. Mikalja nam dakle jasno kaže da *Hrvat* može značiti isto što i *Slovinac*, ili pak imati svoje posebno značenje, označivati takva Slovinca koji je iz političke Hrvatske.», Katičić, «Slovenski» i «hrvatski», str. 106.

⁴⁰³ Kurelac, M., *Historiografske koncepcije*, str. 239; Katičić, «Slovenski» i «hrvatski», str. 106.

⁴⁰⁴ Iovine, *The «Illyrian Language»*, str. 114.

u tom kontekstu čak zadobio negativno značenje.⁴⁰⁵ Upravo zbog toga su hrvatski glagoljaši,⁴⁰⁶ u želji da opravdaju sve učestaliju upotrebu glagoljskog pisma u crkvenim tekstovima, posegnuli za svetačkim autoritetom, utjelovljenim u liku jednoga od najvećih crkvenih intelektualaca – sv. Jeronima. Glagoljaška je tradicija bez sumnje najzaslužnija za širenje sada već opovrgnute tzv. jeronimske teorije,⁴⁰⁷ prema kojoj je upravo sv. Jeronim, porijeklom Slaven, izumio posebno pismo – glagoljicu te je prvi na slavenski jezik preveo Bibliju.⁴⁰⁸ U crkvenim krugovima taj je potez glagoljaša upravo zbog pozivanja na sv. Jeronima razmjerno rano dobio odobrenje od Rima, o čemu svjedoči pismo pape Inocenta IV.⁴⁰⁹ od 29. ožujka 1248., upućeno senjskom biskupu Filipu, kojim mu je potvrđena uporaba glagoljice:

*Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Ieronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. (...) Nos igitur attendentes, quod sermo rei et non res est sermoni subiecta, licentiam tibi in illis dumtaxat partibus, ubi de consuetudine observantur premissa, dummodo sententia ex ipsius varietate littere non ledatur, auctoritate presentium concedimus postulata.*⁴¹⁰

Stoljećima nakon toga, u svjetlu nepovoljnih okolnosti uzrokovanih prozelitističkom politikom Rimske kurije, koja se sve do 17. st. protivila uporabi «ilirskog jezika» u liturgijske svrhe, *Congregatio de propaganda fide* javno potiče upotrebu slavenskog jezika u sakralne svrhe, a glagoljaška teorija o sv. Jeronimu ubrzo nailazi na široki odjek i među uglednim hrvatskim humanistima. No Rimska je kurija legitimnu uporabu glagoljice u liturgiji

⁴⁰⁵ Iovine, The «Illyrian Language», str. 116. Hercigonja napominje da tijekom 17. i 18. st. rimska *Congregatio de propaganda fide* iz crkvenopolitičkih razloga (unija Istočne i Zapadne crkve) u svoja izdanja hrvatsko-glagoljskih misala i brevijara uvodi istočni tip crkvenoslavenskoga jezika kao tobože najautentičniji oblik staroga crkvenog jezika. Hercigonja, Glagoljaštvo i glagolizam, str. 383.

⁴⁰⁶ Iovine, The «Illyrian Language», str. 103.

⁴⁰⁷ O tome vidi više: Rački, Franjo, *Pismo slovjensko*, brzotiskom Dragutina Albrechta, Zagreb, 1861., str. 35-40.

⁴⁰⁸ Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 34.

⁴⁰⁹ Šanjek, *Crkva i kršćanstvo*, str. 104-106.

⁴¹⁰ CD IV., d. 307., str. 343.

hrvatskim glagoljašima odobrila tek nakon što je pod okriljem *Propagande* 1631. objavljen *Missal rimskij* Rafaela Levakovića.⁴¹¹ Početkom 17. st., objavljivanjem gramatike *Institutiones linguae Illyricae* (1604.), isusovac Bartol Kašić pokušat će oblikovati jezičnu normu «ilirskog jezika», temeljenu na štokavskoj osnovi i pučkim govorima južne Dalmacije, koji bi bio razumljiv svim Južnim Slavenima.⁴¹² Dakle, izdavačku djelatnost na ilirskom jeziku, bez obzira na to jesu li njezini rezultati kasnije bili prihvaćeni ili ne, uvelike je poticala i sponzorirala upravo *Propaganda*, pod čijim su okriljem u to doba objavljeni brojni rječnici i gramatike, a sve to u svrhu jačanja i širenja katoličkog nauka. Poznatija djela te vrste u Hrvatskoj svakako je rječnik isusovca Bartola Kašića *Institutiones Linguae Illyricae* te *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium* (1740.) pavlina Ivana Belostenca.⁴¹³

Micaela Iovine skreće pozornost na to da su neki hrvatski književnici u tada počeli poistovjećivati termin «ilirski jezik» s terminom «hrvatski». Na tom je jeziku, primjerice, pisao Rafael Levaković (oko 1597.-1649.), a franjevac Franjo Glavinić (1588.-1652.) svoje djelo *Cvit svetih, to jest xivot svetih* (1628.) prevodi na *harvatski jezik*.⁴¹⁴ Prije njih Faust Vrančić u svome znamenitom rječniku *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, objavljenom 1595. u Veneciji, izričito spominje dalmatinski jezik, kojemu daje prednost nad svim drugim slavenskim jezicima, te ga sasvim jasno kao zaseban jezik svrstava

⁴¹¹ Iovine, The «Illyrian Language», str. 116.

⁴¹² Iovine, The «Illyrian Language», str. 127.

⁴¹³ Iovine, The «Illyrian Language», str. 111. Ozračje koje je nakon osnutka Kongregacije pokrenulo uporabu narodnog jezika odrazilo se i na nastojanja hrvatskih jezikoslovaca oko izgradnje hrvatskog standardnog jezika, koja se nastavljaju tijekom 17. i 18. st. Među važnijim sljedbenicima Kašićevih utjecaja treba istaknuti Jakova Mikalju koji 1637. o trošku Kongregacije u Rimu, pod naslovom *De institutione grammatica pro Illyricis accomodata*, na štokavskom objavljuje glasovitu Alvaresovu *Gramatiku*, prilagođenu hrvatskim učenicima. U 18. st. sastavljači gramatika Tomo Babić, Lovro Šitović i Josip Jurina upozoravaju na razlike između hrvatskog i latinskog, no Šitović jedini među njima hrvatski nikada ne zove iliričkim ili slovinskim nego isključivo hrvatskim i naškim jezikom. Knezović, Njegovanje hrvatskog, str. 68.

U Hrvatskoj tijekom 16. i 17. st. narodnim se jezikom pišu povijesna pravna i znanstvena djela, o čemu svjedoči i bogata produkcija takvih djela na hrvatskokajkavskom književnom jeziku čiji su autori Antun Vramec, Pavao Ritter Vitezović i drugi. Korade, Mijo, Povijesna, pravna i znanstvena djela na hrvatskokajkavskom književnom jeziku, *Kajkaviana Croatica: hrvatska kajkavska riječ*, Braća hrvatskog zmaja-MUO-Kajkaviana, Zagreb-Donja Stubica, 1996., str. 255-268.

⁴¹⁴ Iovine, The «Illyrian Language», str. 113-114.

uz bok latinskom, talijanskom, njemačkom i mađarskom.⁴¹⁵ Iz svega toga proizlazi logičan zaključak da u Hrvatskoj u to doba sve češća uporaba termina «ilirski» i «dalmatinski», kao sinonima za opću, slavensku nomenklaturu, počinje nadilaziti okvire jezične i etnokulturne problematike, te postaje važnim dijelom političke identifikacije naroda.

U tom prijelomnom razdoblju nastala su i sva tri Zavorovićeve djela – *Trattato sopra le cose de Sebenico* (prije 1585.), *De rebus Dalmaticis* (1602.) i *Ruina et presa del Regno della Bossina* (Venecija, 1602.). Dinko Zavorović sva je svoja povijesna djela napisao na latinskom i talijanskom, nekoliko desetljeća prije no što je zaživjela katolička *Propaganda*, no usprkos tomu, iskoristio je priliku da u jednome od njih (*De rebus Dalmaticis*) jasno iznese svoj stav prema slavenskom jeziku. Premda Zavorović u svom djelu *De rebus Dalmaticis* termin «ilirski» upotrebljava ponajprije u sklopu razmatranja pitanja etničkog porijekla Slavena i njihove teritorijalne rasprostranjenosti, a ne toliko u vezi s jezičnim pitanjima, kada piše o jeziku, Zavorović za slavenski dosljedno rabi termin «lingua Slovina». O tome vjerno svjedoči i jedan od citata iz prve knjige njegova djela *De rebus Dalmaticis* u kojem Zavorović vlastitim riječima teoretizira o tome da bi se Dalmatinci po pitanju jezika trebali bezrezervno prikloniti slavenskoj, a ne mletačkoj struji, pa piše da su Dalmatinci Slaveni i govore slavenskim: *I testantur etiam Romanos Dalmatiam incoluisse, qui Dalmatas ad suos mores sermonemque attraxere (!), (inscriptiones quae in diversis Dalmatiae locis usque in hodiernum cernuntur) prout tempestate hac ob assiduam cum Venetis consuetudinem, qui Itali sunt et in nobis qui maritima Dalmatiae incolemus loca imperium habent, ad illorum mores potius quam Solovinarum inclinamus et iccirco nominibus Italicis et quasi residuo sermonis utimur, nisi quod in privatis domibus, cum pueris, mulierculis et plebeis et vix*

⁴¹⁵ Faust Vrančić u predgovoru svojeg rječnika među ostalim piše: *Quod vero omnibus caeteris Slauonicae linguae idiomatibus, (quae late per totam Europam ramos suos pandens, à mari Adriatico in Asiam ad incognita septentrionis vsque littora extenditur) Dalmaticum praetulerim; ea causa est, quod inter reliquos purissimum sit, quemadmodum inter Italica Hetruscum. Vrančić, Faust, Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae, [ur. Slavko Goldstein], Novi Liber, Zagreb, 1992., s. f.*

Solovino nostro idiomate loquimur, cognomina vero Slovina quae in -dich desinunt, Italos imitantes in aliis syllabis, permutare conantes detorquemus. Corporum nostrorum indumenta comuniter Italica sunt et ideo ob obedientiam, quam Venetis debemus et Italicos mores quos imbibimus, Itali a finitimis nostris (quamvis falso) appellati sumus. (M, ff. 19v-20r)

Važno je istaknuti činjenicu da je Zavorović bio zaokupljen i pitanjem porijekla slavenskog jezika, čemu je posvetio dio treće knjige svojeg djela *De rebus Dalmaticis* u kojoj detaljno piše o porijeklu Slavena i Dalmatinaca. Zavorović pri tome, ugledajući se na druge istaknute dalmatinske humaniste (Jurja Šižgorića, Marka Marulića, Vinka Pribojevića i Mavra Orbinija), u djelo *De rebus Dalmaticis* spretno uklapa i tada već široko prihvaćenu srednjovjekovnu legendu o sv. Jeronimu, kao Slavenu, autoru glagoljice i slavenskog bogoslužja, koja je u to doba također funkcionirala kao važan element sakralne legitimacije slavenskoga crkvenog jezika.⁴¹⁶

5. 3. Pitanje slavenskog jezičnog identiteta u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis*

Razmotrimo li pažljivije teorije hrvatskih humanista o postanku slavenskoga jezika i pisma, uočiti ćemo da su na području hrvatskih zemalja u to doba usporedno postojale dvije tradicije koje su pokušavale dati odgovor na to složeno pitanje. S jedne strane, riječ je o kultu sv. Ćirila i Metodija, a s druge o kultu sv. Jeronima. Obje tradicije u razdoblju srednjega vijeka proširile su se zahvaljujući djelovanju hrvatskih svećenika glagoljaša, a tijekom razdoblja humanizma uzele su maha i među domaćim piscima povijesti koji su na taj način pokušavali argumentirati svoja razmatranja o genezi slavenskog jezika.

⁴¹⁶ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 85.

Pripisivanje izuma glagoljice i prijevoda Biblije na slavenski jezik Ćirilu i Metodiju dugoga je vijeka i potvrdu nalazi u još u hrvatskim glagoljskim kodeksima iz 14. st.⁴¹⁷ Međutim, usporedo s glagoljskom tradicijom jačao i stav tadašnje rimske Crkve, prema kojemu su solunska sveta braća, Ćiril i Metodije bili heretici čije su djelovanje na području širenja jezika i pisma naposljetku oštro osudili, a potom i zabranili pape Stjepan V. (885.) i Ivan X. (925.)⁴¹⁸ O tome piše i Toma Arhiđakon⁴¹⁹ u djelu *Historia Salonitana*, gdje jasno navodi osudu izrečenu na svečanoj sinodi svih prelata Dalmacije i Hrvatske, na kojoj je odlučeno da se bogoslužje nipošto ne smije obavljati na slavenskom jeziku kojim je «neki heretik Metodije» silno naštetio katoličkoj vjeri. Nakon takve žestoke osude Ćirilova i Metodijeva djelovanja od strane rimske Crkve, bilo je za očekivati da će hrvatski glagoljaši u strahu da ih se ne proglasi hereticima, početi napuštati to učenje. S druge strane, u želji da slavenskom jeziku i glagoljskom pismu osiguraju primjeren vjerski autoritet koji bi bezrezervno trebao biti prihvaćen od strane crkvene hijerarhije, hrvatski su glagoljaši bili primorani na drugi način dokazati svetost pronalazača spomenutog pisma. U tu svrhu izvrsno im je poslužila legenda o sv. Jeronimu, kojom su s jedne strane osigurali toliko potreban legitimitet za liturgijsku uporabu glagoljskog pisma i slavenskog jezika, a s druge su strane pokušali afirmirati Jeronima kao Dalmatinca, dakle, Slavena porijeklom.⁴²⁰ Tijekom stoljeća, među hrvatskim je humanističkim piscima povijesti legenda o sv. Jeronimu postala rado korišten argument uz pomoć kojega je bilo moguće dokazati jezično porijeklo Slavena, pa tako i Hrvata, odnosno Dalmatinaca. O tome svjedoči činjenica da su svetojeronimsku

⁴¹⁷ Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 36; Šanjek, *Crkva i kršćanstvo*, str. 106-107.

⁴¹⁸ CD I., d. 22., str. 28-30; Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 34.; Hercigonja, *Glagoljaštvo i glagolizam*, str. 378; Waquet, Françoise, *Latin or the Empire of a Sign*, [prijevod: John Howe], Verso, London, 2001., str. 42.

⁴¹⁹ *Inter que siquidem hoc firmatum est et statutum, ut nullus de cetero in lingua Sclauonica presumeret diuina misteria celebrare, nisi tantum in Latina et Greca, nec aliquis eiusdem lingue promoueret ad sacros. Dicebant enim, Goticas litteras a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem Sclauonica lingua mentiendo conscripsit. Quam ob rem diuino iudicio repentina dicitur morte fuisse dampnatus.* Toma, str. 70-71.

⁴²⁰ Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 34-35.

tradiciju s vremenom prigrlili mnogi istaknuti hrvatski humanisti, među kojima i Marko Marulić, Mavro Orbini, Vinko Pribojević i drugi.⁴²¹

Dinko Zavorović u djelu *De rebus Dalmaticis* pitanju porijekla slavenskoga jezika i pisma, kao i pitanju autorstva prijevoda Svetoga pisma na slavenski jezik poput mnogih svojih suvremenika posvećuje posebnu pozornost, međutim, za razliku od njih, Zavorović toj problematici pristupa s potpuno drugačijeg stajališta. Riječ je o dijelu treće knjige rukopisa *De rebus Dalmaticis*,⁴²² u kojoj Zavorović piše o porijeklu Slavena, služeći se pri tom opširnim citatima iz Marulićeva latinskog prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina – Regum Dalmatiae atque Croatiae gesta*. Prema Dukljaninovoju tradiciji, koja je u humanizmu, kao što je već spomenuto, također bila nezaobilazan element na koji se valjalo pozivati u kontekstu svakog ozbiljnijeg tumačenja etničkog i jezičnog porijekla Slavena, Konstantin (Ćiril) je zaređivao svećenike i za potrebe njihove svete službe sastavio pismo (ćirilicu), te je sa grčkoga na slavenski jezik preveo Evanđelje i Psaltir, kao i čitav Stari i Novi zavjet.⁴²³ Tu misao u svome djelu o povijesti Dalmacije vjerno slijedi i vrlo doslovno prenosi Dinko Zavorović. Odmah na početku svojega razmatranja porijekla slavenskoga pisma, Zavorović piše o tome kako je Konstantin – Ćiril 880. došao iz Bugarske u Dalmaciju, te da je upravo on tvorac crkvenog bogoslužja na slavenskom jeziku za čije je potrebe i preveo Sveto pismo na slavenski jezik: *Constantius (!) relicta Bulgaria in Dalmatia ad Budimerium venit, cuius doctrina et predicatione Budimerius Christi fidem cum tota Slovinorum gente sibi subdita amplexatus est. Quod anno salutis octogentesimo octuagesimo occurisse scribunt. Adrianus, Ecclesiae Romane pontifex, cum mirifica Constantii (!) opera audisset videre illum cupiens, ut ad se veniret per litteras petiit. Vir igitur Sanctus Constantius (!) cum iterim(!) presbiteros ordinasse vetus novumque testamentum e Graeco in linguam Slovinam transtulisset et*

⁴²¹ Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 40; Rački, *Pismo slovensko*, str. 38.

⁴²² Na ovom mjestu valja napomenuti da je Vjekoslav Štefanić u sadržajnom smislu detaljno analizirao spomenuti citat prema rukopisu ZA2 Zavorovićeve rukopisa *De rebus Dalmaticis*. O tome vidi više: Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 38-39.

⁴²³ *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 48-49.

eiusdem linguae missam composuisset credentesque in fide confirmasset Romam est profectus iussis apostolicis id poscentibus iter eundum ad Budimerium divertens per dies aliquot plebi predicavit, nonnullisque qui reliqui erant fidei Lavauro purificatisque Romam versus quo iter habebat discessit. (M, ff. 55r-55v)

Spomenuti je citat važan iz nekoliko razloga – naime, pornijom analizom na vidjelo su izašli neki suptilni Zavorovićeви zahvati u izvornik, za što je tijekom prethodnog istraživanja ustanovljeno da je njegov uobičajeni postupak za indirektno plasiranje vlastitih stavova o određenoj povijesnoj temi. Kada je riječ o Zavorovićevu načinu citiranja Marulićeva prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina*, čini se da je namjera šibenskog historiografa ponajprije bila ispraviti prema njegovu mišljenju netočne povijesne činjenice iznesene u Dukljaninovu ljetopisu. O tome svjedoči i dio teksta iz djela *De rebus Dalmaticis* u kojem Zavorović, najavljujući citiranje Marulićeva prijevoda, svojim riječima jasno piše kako smatra da Marulić naivno pristupa iznošenju vremenskih odrednica važnih povijesnih događaja, te da time stvara konfuziju. Zavorović na kraju ističe da je odlučio ispustiti dio teksta Marulićevog djela kako se ne bi činilo da prihvaća pogrešne podatke (usp. M, ff. 44v-45r).

Daljnjom analizom navedenog teksta Zavorovićeва djela nameće se zaključak da i on sam katkad «ispravlja» izvore. To, primjerice, potvrđuje sasvim netočan podatak, kojim Zavorović započinje svoje razmatranje jezične problematike, a prema kojemu se Ćiril po povratku iz Bugarske, oko 880. zatekao u Dalmaciji. S druge strane, vremenske odrednice tobožnjeg Ćirilova dolaska u Dalmaciju, koje navodi Zavorović, poklapaju se s činjenicom da je otprilike u to doba zaista dovršen ćirilometodski prijevod Svetoga pisma na glagoljicu (oko 882.), koji su Hrvati u procesu pokrštavanja i prihvaćanja kršćanstva prihvatili uz Jeronimov latinski prijevod Biblije (*Vulgata*).⁴²⁴ Da je Zavorovićeва namjera pri tome vrlo vjerojatno

⁴²⁴ Jambrek, Biblija u Hrvata, str. 64.

bila prikazati Dalmatince, odnosno Hrvate, kao narod koji je među prvima dobio Ćirilov prijevod Biblije, možemo zaključiti prema sadržaju preostalog dijela ovoga citata.

U očekivani repertoar Zavorovićevih intervencija u tekst Marulićeva izvornika ulazi i izmjena imena pape Stjepana, koje je u spomenutom citatu zamijenjeno Hadrijanovim imenom. Zavorović je, čini se, na tom mjestu želio ukazati na Dukljaninov propust,⁴²⁵ pa u svome djelu donosi korektan povijesni podatak o tome da je zapravo papa Hadrijan II. svetoj braći dopustio uporabu slavenske liturgije.⁴²⁶ Poznato je, naime, da su Ćiril i Metodije 867.⁴²⁷ došli u Rim, a u to je vrijeme poglavar katoličke crkve bio upravo Hadrijan II.,⁴²⁸ pa nema dvojbe o tome da je Dukljaninov podatak o njihovom susretu sa Stjepanom pogrešan. Premda je Zavorovićeva ispravka točna, iz prijepisa djela *De rebus Dalmaticis* nije jasno odakle konkretno Zavoroviću podatak o papi Hadrijanu II. Zavorović poput većine humanističkih pisaca povijesti nije dosljedno bilježio izvore kojima se služio, pa na čitatelju ostaje hoće li prihvatiti mogućnost da se autor djela o povijesti Dalmacije na tom mjestu zapravo poslužio glagoljaškim brevijarima, na što u ostatku teksta⁴²⁹ navedenog citata upućuje i direktan Zavorovićev navod o toj vrsti izvora.

Osim što je, kako i sam priznaje, želio ispraviti pogrešne podatke iz Marulićeva prijevoda, Zavoroviću je navedeni citat o Ćirilu kao prevoditelju Svetoga pisma poslužio ishodište za plasiranje u to doba prilično originalne teze prema kojoj su sveta braća Ćiril i Metodije, (a ne sv. Jeronim), Hrvatima predali slavenski jezik, pismo (ćirilicu) i za njih

⁴²⁵ U latinskom tekstu *Ljetopisa* stoji: *Regnante vero rege Svetopeleko misit papa Stephanus litteras ad venerabilem virum Constantinum doctorem, vocans eum ad se.* U hrvatskoj redakciji *Ljetopisa* piše: «I tada biše papa Stipan i posla listove ka svetu mužu Konstancu zovući ga k sebi...» *Ljetopis Popa Dukljanina*, str. 48-49. međutim, u bilješci stoji kako Šišić smatra ime pape Stjepana interpoliranom glosom.

⁴²⁶ Na isti način i Ludovik Crijević Tuberon u svom djelu *Commentarii de temporibus suis* ime pape Stjepana V. iz Dukljaninova *Ljetopisa*, kojim se služio, prepravlja u papu Hadrijana III. Usp. «Slovinci su, naime, u doba pape Hadrijana III., a dok je Svatopelek po dozvoli bizantskoga cara upravljao Dalmacijom, prihvatili kršćansku vjeru.» Crijević Tuberon, *Komentari o mojem*, str. 90. (latinski!)

⁴²⁷ HE 2, str. 713. (natuknica: Ćiril i Metod)

⁴²⁸ Prema redosljedu rimskih biskupa Hadrijan II. bio je 106. papa po redu, a pontifikat mu je trajao od 867. do 872. Krajem 9. i početkom 10. st. spominju se trojica papa imenom Stjepan – Stjepan V. (885.-891.), Stjepan VI. (896.-897.), Stjepan VII. (928.-931.); *Opći šematizam*, str. 18-19.

⁴²⁹ ...*ex sacris codicibus, qui brevitaria vocantur, quibus tercii ordinis Sancti Francisci sectatore in divinis officiis celebrandis utuntur...*, (M, f. 55v)

priredili bogoslužje na tom jeziku. Moguće je da se na taj način u Zavorovićevo djelu indirektno ogleda i trenutak Marulićeve spoznaje o porijeklu glagoljskog pisma kojem je on bio uvelike zaokupljen upravo tijekom rada na prijevodu *Hrvatske kronike*.⁴³⁰

U nastavku citata Zavorović piše o imenu Konstantina-Ćirila, ali ne navodi odakle mu točno podatak da je Konstantin ujedno Ćiril, nego samo svojim riječima kaže da se to «može pročitati u drugim knjigama». U svoje razmatranje o toj temi po svemu sudeći uklapa i djelić izvornoga teksta *Ljetopisa Popa Dukljanina*, inače izostavljenog iz Marulićeva prijevoda hrvatske redakcije toga djela, koje Zavorović u trećoj knjizi djela *De rebus Dalmaticis* opširno citira.⁴³¹ To bez sumnje dokazuje, da se Zavorović služio i originalnom verzijom *Ljetopisa*, ali citiranje Marulićeva prijevoda je za njega, kao humanističkog pisca, vjerojatno imalo veću težinu, pa se zato poslužio tom verzijom teksta. Zavorović zatim ističe svoju upućenost u ćirilometodsku tematiku, pa piše kako i sam Konstantina zove imenom Ćiril koje je pronašao u knjigama.

Ključni trenutak u Zavorovićevo promišljanju o ovoj temi svakako je konstatacija da je Konstantin-Ćiril autor prijevoda Svetoga pisma na slavenski jezik. Za razliku od brojnih hrvatskih humanista koji su većinom u potpunosti branili jeronimsku tradiciju (Juraj Šižgorić, Rafael Levaković, Ivan Tomko Mrnavić, Ivan Paštrić, Matej Karaman i drugi), ili su pak u svojim djelima miješali jeronimski i ćirilometodski kult, pripisujući zaslugu izuma ćirilskog pisma Ćirilu, a prijevod Biblije Jeronimu (Mavro Orbini i Vinko Pribojević),⁴³² Zavorović u djelu *De rebus Dalmaticis* vrlo jasno razlučuje Jeronima od Ćirila i u potpunosti se priklanja teoriji da je Ćiril zasigurno autor slavenskog pisma – ćirilice, da je tvorac prijevoda Biblije i liturgije na slavenskom jeziku.

⁴³⁰ Josip Bratulić, Il poeta Marko Marulić e la tradizione glagolitica in Croazia, *Colloquia Maruliana IX*, Književni krug, Split, 2000., str. 235.

⁴³¹ U Marulićevo prijevodu hrvatske redakcije *Ljetopisa* na tom mjestu stoji: *Erat ea tempestate Thessaloniceꝝ uir quidam nomine Constantius, multa uite sanctitate præditus philosophięque doctrinis apprime eruditus. Regum Delmatię, str.11. U izvorniku Ljetopisa stoji: Temporibus huius floruit, ut rosa, ex civitate Thessalonica quidam philosophus Constantinus nomine, filius cuiusdam Leonis patricii... Ljetopis Popa Dukljanina, str. 48.*

⁴³² Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 38-39.

Prema rukopisu M moguće zaključiti je da je Zavorović zaista vladao i ćirilicom i glagoljicom, pa je tim pismima zapisao ključne termine «ćirilica», «Ćiril» i kasnije «bukvica», čime je samo osnažio vlastiti kredibilitet za raspravu o porijeklu slavenskog jezika i pisma: *Constantius in aliis exemplaribus legitur Cyrilus, quo nomine postquam religionem profoetus (!) est donatum. Fuisse aiunt ac in aliis quibusdam Constantius philosophus Leonis patricii filius scriptum, quem et nos nomine descripsimus quo invenimus Cyrilus. Igitur, in hanc linguam Slovinam Sacram scripturam transtulit chareteremque praeterea quo Slovini scribunt quique a suo nomine chiurilicza ћурлицѧ, Solovinis dictus est excogitavit, quandoquidem Cyrillus nostro hoc idiomate Chiuril ћурнль dicitur.* (M, f. 55v)

Odmah nakon autoritativne izjave o tome tko je pravi autor slavenskog prijevoda Svetoga pisma, Zavorović dodatno otklanja svaku sumnju u vlastito poznavanje jeronimske i ćirilometodske tradicije, pa svojim riječima eksplicitno piše da su taj prijevod drugi krivo pripisivali sv. Jeronimu. Zavorović priznaje da je jedno vrijeme i sam bio zaveden pogrešnim mišljenjem puka, no naposljetku je ipak na temelju glagoljaških brevijara, kojima na žalost ne navodi ime, došao do prave istine. Ovo mjesto zaslužuje pozornost ponajprije iz dva razloga – prvi je taj što je riječ o izvornom Zavorovićevom komentaru. Naime, u doba kada je citiranje izvora bio svojevrstan imperativ u historiografskom poslu, što je zapravo značilo da citirani izvori pripovijedaju u autorovo ime, ovakav Zavorovićev osobni istup ima gotovo revolucionaran predznak. Očito je da je problematika jezičnog identiteta Slavena za Zavorovića bila toliko važna, da je odlučio odstupiti od historiografskih kanona svojega doba i svojim riječima izraziti kritički stav prema prihvaćanju jeronimskog kulta u Dalmaciji. Stoljećima kasnije, takvim je rijetkim, ali zapaženim autorskim istupima sebi priskrbio laskavi

epitet prvog novovjekovnog hrvatskog historiografa,⁴³³ dakako, u smislu preteče kritičke historiografije na čelu s Trogiraninom Ivanom Lučićem.

Uz to, u Zavorovićevu se inzistiranju na napuštanju jeronimskog kulta kao temeljnog ishodišta za interpretaciju jezičnoga porijekla Slavena ogledaju češko-moravski glagoljaški utjecaji, putem kojih su Hrvati najvjerojatnije i došli u doticaj s naukom solunske braće.⁴³⁴ Koliko je Zavorović kritičan u pogledu interpretacije ćirilometodskog kulta, svjedoči činjenica, da se, primjerice, istaknuti poljski humanistički historiograf – sarmatist Maciej Miechowita po pitanju porijekla slavenskog jezika u svome djelu *Chronica Polonorum* ipak priklanjao jeronimskoj tradiciji.⁴³⁵ Zavorović svoju tvrdnju o tome da je upravo Ćiril na slavenski preveo Sveto pismo dodatno potvrđuje sadržajem lekcije koju glagoljaši čitaju na matutinu, na Ćirilov rođendan, 9. ožujka, prema kojoj je Ćirilu trebalo punih pedeset godina za taj posao, pa zaključuje da Jeronim nije mogao imati toliko vremena na raspolaganju: *Hanc translationem acceptant alii in Divum Hieronymum referunt. Caeterum errant (ut proverbio fertur) a janua, perinde ac nos quoque huc usque vulgi opinionem sequuti (!) erravimus, sed enim postea hunc comentariolum perlustrantes quaque in eo continentur lectitantes, nimirum literaturae denominationem a Cyrilo ortum duxisse, tum ex sacris codicibus, qui breviaria vocantur, quibus tercii ordinis Sancti Francisci sectatore in divinis officiis celebrandis utuntur, quorum non pauci conventus in hac provintia Slovino idiomate Deo optimo Maximo laudes decantant, tum etiam ex Sarmaticis breviariis (hac deposita opinione) Cyrillum*

⁴³³ Kukuljević-Sakcinski, Dinko Zavorović, str. 138; Šišić, Dinko Zavorović, str. 38; Šupuk, Sitniji prilozi str. 149; Kurelac, M., Dinko Zavorović, str. 611; Antoljak, *Hrvatska historiografija*, str. 70; Livaković, Dinko Dominik Zavorović, str. 511.

⁴³⁴ Nakon Metodijeve smrti (885.) i poslije izгона Metodijevih učenika, te zabrane bogoslužja na slavenskom jeziku od strane pape Stjepana V. slavenska je pismenost zajedno s ćirilometodskom baštinom ipak nastavila supostojati zajedno s latinskom sve do druge polovice 11. st. O tome svjedoče brojni vrijedni primjerci staroslavenskih knjiga iz Češke. Sve to potvrđuje tezu o tome da se i nakon Metodijeve smrti slavenska pismenost sačuvala te se u obliku ruskih ćirilskih rukopisa i hrvatskih glagoljskih brevijara proširila na ostale slavenske narode. Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 27-29.

⁴³⁵ *Hieronymum autem Slavum fore constat, ex litteratura in Slavonico Bukwicza nuncupata, quam ipse aedit, et officia ecclesiastica sub illa litteratura Slavis ordinavit. A Damaso papa indultum in lingua Slavorum missandi expediendo, quod aliter astruere in Histria, Dalmacia et Croatia sacrilegium est.* Matthias de Mechow, *Chronica Polonorum*, pretisak, Krakow, 1986, iz predgovora bez paginacije. Usp. Bratulić, Il poeta, str. 230.

Sacram scripturam in nostrum idioma traduxisset ulla absque dubitatione affirmandum esse non dubitamus qui, ut lectio quam praedicti patres die nona Marcii quae istius Sancti Natalitia colunt in matutinis legunt nos satis superque docet in hoc sancto pioque opere absolvendo quinquaginta fere annos consumpsit. Quod longum satis temporis intervallum (!) Divo Hieronymo, ut post plurimis maximeque momenti operibus (ut omnibus constat) et negotiis impoedito, non superfuisset. (M, ff. 55v-56r)

Zavoroviću je bila poznata i činjenica da je papa bio zabranio obavljanje bogoslužja na slavenskom jeziku, što je kako navodi, pročitao u *Poljskom brevijaru*. Međutim, on ne navodi o kojem je papi riječ, pa možemo pretpostaviti da je *Romanus pontifex* iz navedenog citata zapravo papa Stjepan V. koji je 885. pisanim putem zabranio širenje nauka solunske braće:⁴³⁶
Quum Romanus pontifex horas canonicas in prohibitam et barbaram linguam a clero Cyrilli diocesis contra sanctorum patrum instituta decantari intellexisset, iracundia (!) contra Cyrilum motus est et ad se eum venire iussit. Verum auditis ab eo rationibus constitutiones ipsius conformavit, ut ex quarta lectione quae in eiusdem sancti memoriae dicato die decantatur ex Breviario Polonico habemus. (M, f. 56r)

Premda Zavorović temi o porijeklu slavenskog jezika i pisma pristupa vrlo ozbiljno, pa čak i kritički, pri iznošenju nekih detalja povijesnih zbivanja nemaran je poput tipičnog humanističkog pisca povijesti. Takav je slučaj sa nastavkom citata, u kojem se Zavorović na temelju jednoga od djela talijanskog humanista, pape Pija II. piše o trenutku kada je papa Ćirilu dopustio bogoslužje na slavenskom. Međutim, Zavorović opet ne navodi o kojem je papi riječ, kao ni koje godine se to dogodilo, ali vjerojatno misli na papu Hadrijana II.

Iako Zavorović u ovom segmentu nije bio precizan, po pitanju interpretacije autorstva ćirilice i glagoljice vrlo je jasan. Pozivajući se na glagoljašku tradiciju, smatra da Jeronim nije

⁴³⁶ Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 34.

preveo Bibliju na slavenski, ali da je autor glagoljskog pisma (bukvice),⁴³⁷ što sudeći prema venecijanskom prijepisu rukopisa *De rebus Dalmaticis*, čak bilježi glagoljskim slovima. Zavorović je dakle, u svom djelu o povijesti Dalmacije na neki način odlučio stati na kraj višestoljetnom miješanju jeronimskog i ćirilometodskog kulta, pa za razliku od većine svojih suvremenika, koji su najčešće prihvaćali jeronimsku tradiciju,⁴³⁸ a dijelom miješali jeronimsku s ćirilometodskom,⁴³⁹ jasno razgraničava te dvije tradicije i među prvima u šesnaestostoljetnom hrvatskom humanizmu⁴⁴⁰ donosi relativno sustavan prikaz tradicije slavenskog pisma i liturgije: *Constat etiam ex XIII capite Aeneae Sylvii, a summo pontifice, Slovine lingue usum in sacris Cyrillo concessum esse, idem quin etiam religiosi viri tercii ordinis Sancti Francisci sectatores, quos supra memoravimus. Divus Hieronymus per traditionem affirmant Sacram scripturam in Slovinam idioma minime traduxisse, sed eius alphabeti, quo his nostris in partibus haec exaratur translatio, quem nos Bultmiczam Ꙑꙑꙑꙑꙑꙑꙑꙑꙑꙑ vocamus, auctorem extitisse, quamvis aliis in locis supradicto Sancti Cyrilli caratere (!) tipis exussae reperiatur.* (M, ff. 56r-56v)

Zavorović nadalje vrlo originalno, ali i vrlo kritički (*halucinantur, male intellectis delusi*; M, f. 56v) razmatra porijeklo među hrvatskim humanistima inače raširene zablude o tome da je Jeronim autor prijepoda Svetoga pisma.

Na ovom je mjestu važno ukazati na još jedan podatak iz Zavorovićeva citata, koji će stoljećima kasnije jezikoslovcima postati jedno od glavnih argumentacijskih uporišta za

⁴³⁷ Poljak Stanislav Hozyusz (1504.-1558.) prvi je zastupao «zapadnu» pretpostavku, temeljenu na ideji da je glagoljica nastala u 8. st., na venetsko-istarskom području, te da to pismo nije stvorio jedan čovjek nego da je ono nastalo postupno kao rezultat različitih čimbenika. Ta pretpostavka proizlazi iz sličnosti strukture glagoljskih slova s merovinškim minuskulama i talijansko-lombardskom kurzivom. Ideju o glagoljici kao pismu koje prethodi prosvjetiteljskom nastojanju Ćirila-Konstantina zastupaju P. Diels, A. B. Kartašev, W. Lettenbauer i franjevac M. Japundžić. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo*, str. 107.

⁴³⁸ Rafael Levaković, Ivan Tomko Mrnavić, Ivan Paštrić, Matej Karaman, Ignacije Đurđević; Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 40; Rački, *Pismo Slovjensko*, str. 38.

⁴³⁹ Vinko Pribojević miješa dvije tradicije, pa u svom djelu *De origine successibusque Slavorum* iz 1525. jednom piše da je začetnik pismenosti u Rusa Ćiril, a potom da je Slavenima Jeronim dao početke pismenosti; Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 39.

⁴⁴⁰ Zavoroviću se u stavovima o autorstvu glagoljice i ćirilice približio Mavro Orbini koji također Ćirila smatra autorom ćirilice, a Jeronima autorom glagoljice. Štefanić, Tisuću i sto godina, str. 38.

rušenje jeronimskog kulta među Slavenima. Riječ je o citatu iz Jeronimova pisma Grku Sofroniju, u kojemu stoji da je za svoje sunarodnjake po jeziku priredio prijevod Biblije: *Nec hoc dico, quod praedecessores meos mordeam, aut quicquam his arbitres detrahendum, quorum translationem diligentissime emendatam olim meae linguae hominibus dederim.*⁴⁴¹ Taj je tekst, po svemu sudeći, Zavoroviću bio dobro poznat, jer ga parafrazira u svome djelu o povijesti Dalmacije, no za razliku od većine hrvatskih humanista, koji su u njemu vidjeli neoboriv dokaz za to da Jeronim pod sintagmom *meae linguae hominibus* misli na Slavene, Zavorović vješto pokušava ispraviti tu zabludu pa zaključuje da je na tom mjestu zasigurno riječ o Latinima, a samim time i o Jeronimovoj aluziji na *Vulgatu*: *Atque hunc emanasse errorem hinc existimo nempe hanc Cyrilli translationem homines caratere sive alphabeto, cuius Divus Hieronymus extitit auctor animadvertens in Divum Hieronymum eam retulerunt hallucinantur. Demum qui Divum Hieronymum nostrae gentis Sloviniae hominem asserunt, quique eum hanc linguam caluisse et Sacram scripturam in eam vertisse putant, idque ipsius Hieronymi verbis male intellectis delusi. Nam, ubi ipse in Epistola ad Sophronium se suę gentis hominibus sacros libros transtulisse ait, non Slovinos, sed homines suae linguae in eadem epistola Latinos intelligit, neque erat opere pretium virum tam insignem tantum in eo laborare, ut barbaris omnes Sacrae scripturae libros tam emucleate (!) traderet.* (M, f. 56v)

Naime, Jeronim je obraćajući se pismom Grku Sofroniju, zapravo želio naglasiti distinkciju između Grka i Latina, što je kasnije naišlo na potpuno pogrešno tumačenje među Slavenima. Takvom stavu slavenskih, a posebice dalmatinskih historiografa u humanizmu je posebno pridonijelo saznanje da se taj svetac rodio u Stridonu,⁴⁴² mjestu koje se prema nagađanjima nalazio negdje u Dalmaciji ili u Istri, što je Jeronimu automatski priskrbilo

⁴⁴¹ Rački, *Pismo slovjensko*, str. 38.

⁴⁴² HE 5, str. 343. (natuknica: Jeronim, sv.)

slavensko porijeklo, pa zato među slavenskim piscima povijesti nije ni moglo biti dvojbe oko toga misli li Jeronim na Slavene kada Sofroniju piše *meae linguae hominibus*.⁴⁴³

Zavorović nije bio zaveden tim stavom, pa dodaje da za Jeronima čitav posao prevođenja Biblije na slavenski zasigurno nije bio toliko vrijedan truda samo zato da bi naposljetku barbarskom narodu predao uređen prijevod Svetoga pisma. Time je Zavorović u svom kratkom autorskom istupu uspio ozbiljno uzdrmati višestoljetnu jeronimsku tradiciju u Hrvatskoj.

Dodajmo na kraju da Zavorović također podržava tezu o Jeronimovu slavenskom porijeklu, ali logično zaključuje da Jeronim vjerojatno nije ni mogao znati slavenski jezik, jer su Slaveni naselili područje Dalmacije gotovo dvije stotine godina nakon njegove smrti.⁴⁴⁴ Kao dokaz tome, Zavorović se poziva na onomastiku ilirskih plemena koja su obitavala području Dalmacije prije dolaska Slavena, a u kojoj, kako kaže, ne nalazi nikakvu sličnost sa slavenskom onomastikom:

Non negamus eum Dalmatiam et Illyricum fuisse at Slovinci in has provincias non prius quam circa sexcentimum annum Domini venerunt. Dominus autem Hieronymus circa CCCC vixit, ut supra dictum est, ideo non potuit hanc linguam caluisse, quod etiam confirmatur nonque Solovinum idioma minime usurpatum invenitur ante Slovincorum in has regiones de sensum, ut constat ex Illyricis nominibus, qui nullam similitudinem vel etimologiam cum Slovincis habent, prout supra libro primo anotavimus. (M, ff. 56v-57r)

Zavorovićevo se djelo *De rebus Dalmaticis* u smislu klasifikacije tematskih cjelina nimalo ne odupire humanističkim historiografskim kanonima, pa je tako njezin ključan dio sasvim očekivano posvećen raspravi o jezičnom porijeklu Slavena. Naime, jezik je za dalmatinske pisce povijesti tijekom humanizma bio ključni element identificiranja sa slavenskim okruženjem, a ta se vrsta argumentacije dobro uklapala i u njihove pokušaje

⁴⁴³ Rački, *Pismo slovjensko*, str. 38.

⁴⁴⁴ HE 5, str. 343. (natuknica: Jeronim, sv.)

teritorijalnog određenja Ilirika odnosno Dalmacije – pitanje na koje su odgovor pokušavala dati djela najpoznatijih dalmatinskih historiografa tog doba.⁴⁴⁵ Međutim, ono u čemu je Zavorović znatno odmaknuo u odnosu na svoje prethodnike, pa i neke suvremenike, nedvojbeno je činjenica da je u njegovu djelu *De rebus Dalmaticis* konkretiziran začetak težnje za kritičkim pristupom prema općeprihvaćenim humanističkim stavovima o jezičnim pitanjima. Premda je tematiziranje jezične problematike u Zavorovićevu djelu zadržalo svoju primarnu legitimacijsku funkciju, u historiografskom smislu Zavorović po tom pitanju nipošto nije isključivo pasivni interpret naslijeđenih humanističkih stavova i literarnih obrazaca. Iako još uvijek razmjerno ograničen autoritetom pisanih izvora, Zavorović svjestan važnosti definiranja jezičnog identiteta Slavena, odnosno Dalmatinaca, vješto koristi skučen autorski prostor kako bi svojim riječima argumentirano iznio vlastiti zaključak o toj temi, pri tom nepogrešivo detektirajući najslabija mjesta višestoljetne jezične predaje o slavenskom jeziku.

6. Zaključak

Analiza tematskih ciklusa iz svjetovne, crkvene i kulturne povijesti te o etnogenezi Slavena u djelu *De rebus Dalmaticis* pokazala je odlike naprednijeg historiografskog pristupa.

Na planu tema vezanih uz svjetovnu i crkvenu povijest Dalmacije važno je istaknuti Zavorovićev specifičan historiografski pristup povijesnim zbivanjima, temeljen na nastojanju da se iz perspektive lokalne zajednice pojedinih dalmatinskih gradova opišu povijesni događaji iz šire regionalne povijesti Dalmacije. Pišući o svjetovnoj i crkvenoj povijesti Zadra, Šibenika, Trogira, Splita, Dubrovnika i Kotora, Zavorović formira zaokruženu historiografsku cjelinu o Dalmaciji, postavljajući ju u jasan odnos prema Mletačkoj Republici i Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu i naglašavajući pritom otpor lokalnog, dalmatinskog stanovništva

⁴⁴⁵ Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, str. 101. Bruna Kuntić-Makvić po tom je pitanju analizirala djela Jurja Šižgorića, Ludovika Crijevića Tuberoni, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija i Ivana Lučića; usp. Kuntić-Makvić, *Tradicija o našim*, str. 155-163.

prema mletačkoj vlasti. Uz brojne narativne i epigrafske izvore, korištene u djelu *De rebus Dalmaticis*, valja istaknuti činjenicu da Zavorović učestalo koristi i diplomatske izvore, što svjedoči o njegovom naprednijem pristupu historiografiji, ali i povijesnim izvorima. U kontekstu povijesnih zbivanja iz svjetovne povijesti, zamjetan je porast udjela citata iz diplomatskih izvora za razdoblje razvijenog srednjeg vijeka.

Vezano uz teme o etnogenezi i kulturno-jezičnoj povijesti Slavena Zavorović se pokazao kao pravi prethodnik kritičke historiografije. Na planu Zavorovićevih razmatranja o etnogenezi Slavena zamjetno je njegovo izvrsno poznavanje nekoliko važnih humanističkih modela i teorija o porijeklu Slavena – Apijanove i biblijske teorije, sarmatske teorije o Čehu, Lehu i Mehu te tzv. gotske teorije. Ono što u historiografskom smislu Zavorovića izdvaja od većine njegovih prethodnika i suvremenika jest činjenica da je on u djelu *De rebus Dalmaticis* iznio kritiku svih navedenih teza, tipičnih za tradicionalnu historiografiju humanizma, pri čemu je posebno važna njegova kritika tzv. gotske teorije o porijeklu Slavena.

Jednako napredan je i Zavorovićev pristup pitanjima kulturno-jezične povijesti Slavena. Jasnim razgraničenjem jeronimske i ćirilometodske tradicije, Zavorović među prvima u šesnaestostoljetnom humanizmu donosi sustavan prikaz tradicije slavenskog pisma i liturgije, zastupajući tezu o tome da sv. Jeronim nije preveo Bibliju na slavenski, ali da je autor glagoljskog pisma (bukvice). Kritikom jeronimske tradicije, Zavorović je odbacio jedan od važnijih humanističkih argumenata o postanku slavenskog jezika, pisma i liturgije.

Sva navedena saznanja dokazuju da se Zavorovićevo djelo o povijesti Dalmacije bavi svim važnim temama humanističke historiografije, ali s bitno naprednijim i kritičnijim pristupom, što ga s pravom svrstava među preteče kritičke historiografije.

IV. ZAKLJUČAK

Glavni cilj ovoga rada jest identificirati čimbenike koji su u neobjavljenom djelu *De rebus Dalmaticis* (1602.) šibenskog humanista i povjesničara Dinka Zavorovića (Šibenik, oko 1540.-1608.) formirali početke kritičke historiografije koja je sredinom XVII. st. zaživjela s Ivanom Lučićem. Budući da u suvremenoj hrvatskoj historiografiji taj problem nije dostatno istražen, ovo je istraživanje prilika za njegovu znanstvenu analizu. Istraživanje je provedeno na temelju najboljeg rukopisnog primjerka latinskog prijepisa djela *De rebus Dalmaticis*, koje do sada nije bilo podvrgnuto detaljnijem proučavanju, a koje s obzirom na doba kada je nastalo posjeduje sva važna metodološka obilježja povijesnih djela nastalih na prijelazu iz XVI. u XVII. st., odnosno na razmeđu tradicionalne humanističke i kritičke historiografije.

U skladu s prethodno definiranim metodološkim pristupom, analiza početaka kritičke historiografije u djelu *De rebus Dalmaticis* fokusirana je na dva temeljna aspekta istraživanja, a to su analiza specifične humanističke metodologije rada na citiranim povijesnim izvorima, pri čemu je najveća pozornost posvećena proizvoljnim autorskim zahvatima u tekst citiranih izvora, te sukladno tome, analiza funkcije takve metodologije u sklopu tematskih ciklusa o svjetovnoj i crkvenoj povijesti, te jezičnim kulturološkim i etničkim pitanjima.

Istraživanje je pošlo od analize svih povijesnih izvora korištenih u knjigama od druge do osme djela *De rebus Dalmaticis*.⁴⁴⁶ Tipološkom analizom izvora ustanovljeno je da Zavorović koristi sva tri tipa povijesnih izvora, a to su narativni, diplomatski i epigrafski izvori. Kronološka klasifikacija narativnih izvora, temeljena na književno-povijesnim razdobljima, pokazala je da su korišteni antički (2), srednjovjekovni (8) i novovjekovni izvori (22), pri čemu je najveći udio novovjekovnih pisaca. Detaljna analiza frekventnosti i

⁴⁴⁶ U ovome radu istraživanjem su obuhvaćene knjige djela *De rebus Dalmaticis* od druge do osme, budući da su izvori i teme iz prve knjige analizirani za potrebe prethodnog istraživanja.

kvantitete referiranja na pojedine narativne izvore u djelu *De rebus Dalmaticis* izdvojila je nekoliko autora, na temelju kojih je definiran tekstualni uzorak za daljnje istraživanje Zavorovićevih autorskih zahvata u tekst citiranog izvornika. Tekstovi na temelju kojih je provedeno istraživanje specifične Zavorovićeve historiografske metodologije jesu *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona, *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta* Marka Marulića i *Rerum Hungaricarum decades* Antonija Bonfinija.

Analiza navedenih izvora pokazala je da Zavorovićev historiografski rad po pitanju starijih izvora – djela *Historia Salonitana* i Marulićeva latinskog prijevoda *Ljetopisa Popa Dukljanina* – odražava napredniji historiografski pristup u kojem se jasno očituju naznake napuštanja nekih važnijih postulata tradicionalne hrvatske humanističke historiografije. Detaljnom usporedbom teksta djela *De rebus Dalmaticis* i objavljenih izdanja spomenutih djela u više navrata su identificirane Zavorovićeve proizvoljne intervencije kojima je izmijenjen citirani tekst izvornika. Analiza tih zahvata pokazala je da nije riječ o slučajnim pogreškama prepisivača, nego o suptilnim i ciljanim autorskim izmjenama na razini etnonima i toponima, čime je bitno izmijenjen smisao citiranog izvornika. Najčešći i najvažniji zahvat te vrste u Zavorovićevu djelu *De rebus Dalmaticis* jest zamjena etnonima *Gothi* etnonimom *Slovini*. Analiza takvih i sličnih primjera pokazala je da Zavorović koristeći specifičnu metodologiju na taj način iznosi vlastitu kritiku tzv. gotske teorije o podrijetlu Slavena zastupljenu upravo u djelima Tome Arhiđakona i Popa Dukljanina. Zavorovićeva metoda formalno je još uvijek određena tipičnim humanističkim kanonima, što se očituje u opsežnom citiranju izvora u koje se naknadno intervenira kako bi se na taj način iznijela određena kritika, ali još uvijek bez sustavnog iznošenja vlastitih stavova, kao što je to slučaj u djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae* Ivana Lučića. Unatoč tome, djelo *De rebus Dalmaticis* po pitanju kritike starijih izvora i njihove ideologije, na kojima je u Hrvatskoj dugo bio temeljen veći dio važnih historiografskih djela iz razdoblja humanizma, pokazuje da se na prijelazu

XVI. i XVII. st. formirala metodologija usmjerena prema kritičkoj historiografiji. Prijelaz iz tradicionalne humanističke historiografije u historiografsku kritiku, čiji je začetnik bio Ivan Lučić, po svemu sudeći nije bio nagao. Taj je proces tekao desetljećima, a tijekom tog vremena u Hrvatskoj su nastajala povijesna djela, među kojima i *De rebus Dalmaticis* Dinka Zavorovića, koje je u skladu sa zahtjevima historiografske struke doba u kojem je napisano, posjedovalo važne metodološke odlike koje su nagovijestile kritičku historiografiju.

Zavorovićevo povijesno djelo o Dalmaciji nastalo je u sklopu šibenskog kulturnog kruga koji je svojim intelektualnim vezama bio snažno povezan i s drugim dalmatinskim gradovima. Zbog toga su u ovome radu neka metodološka obilježja Zavorovićevo rada na odabranim narativnim izvorima komparirana s djelima nekolicine istaknutijih Zavorovićevih prethodnika i suvremenika koji su stvarali unutar važnih dalmatinskih kulturnih središta. Usporedba djela *De rebus Dalmaticis* s djelima Ludovika Crijevića Tuberon, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija i Ivana Tomka Mrnavića na pojedinim je primjerima otkrila postojanje sličnih autorskih intervencija u citirani izvornik kao i kod Zavorovića. Analizom djela navedenih autora, s posebnim osvrtom na povijesne epizode (o padu Salone, granicama Dalmacije i sl.) opisane i u djelu *De rebus Dalmaticis*, dobiven je cjelovitiji uvid u evoluciju specifične historiografske metodologije na prijelazu humanizma u novovjekovlje, što dodatno potvrđuje da je Zavorovićevo djelo važna poveznica između ta dva razdoblja historiografije, te da utjelovljuje odlike naprednije humanističke historiografije.

Napredniji pristup povijesnim činjenicama ogleda se i Zavorovićevom razmjerno opsežnom i čestom korištenju diplomatskih izvora. U svjetlu Zavorovićeve kritike starijih narativnih izvora za hrvatsku povijest (*Historia Salonitana* i *Ljetopis Popa Dukljanina*), pouzdavanje u povijesne izvore prvoga reda, također je važna odlika djela *De rebus Dalmaticis* kao preteče kritičkoj historiografiji.

Analizom narativnih izvora ustanovljeno je da su Zavoroviću neka važna djela bila dostupna još u rukopisu (npr. *Historia Salonitana* i *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta*) te da je citirao i neke danas slabo poznate pisce čija su djela izgubljena (*Beati Ioannis Traguriensis episcopi vita*, djela Baltazara Splicićanina, Mihovila Solinjanina, Mateja Izara i Corrada Velmedija). Jednako je vrijedan Zavorovićev pokušaj da pojedina zbivanja iz crkvene povijesti te probleme vezane uz etnogenezu Slavena i povijest slavenskog jezika objasni na temelju podataka iz važnih liturgijskih knjiga, korištenih u slavenskom bogoslužju, od kojih je većina u doba kada je nastajalo djelo *De rebus Dalmaticis*, bila teško dostupna.

Saznanja o obilježjima Zavorovićeve metodologije, dobivena analizom korištenih izvora, poslužila su za daljnju analizu glavnih tematskih ciklusa iz djela *De rebus Dalmaticis* o svjetovnoj i crkvenoj povijesti te o jezičnim, kulturološkim i etničkim pitanjima. Grupiranjem pojedinih povijesnih epizoda oko zasebnih tematskih ciklusa dobiven je tematski uzorak od kojeg je sastavljena veća cjelina o povijesti Dalmacije, a taj bi se princip mogao primijeniti i na druga povijesna djela iz razdoblja humanizma.

Na temelju analize funkcije Zavorovićevih autorskih intervencija u tekst citiranih izvora, ali i na temelju njegovih kratkih komentara, dokazano je da je odmak od tradicionalne humanističke historiografije te začetak kritičkog pristupa najzamjetniji u tematskim ciklusima vezanim uz jezična i kulturna pitanja te etnogenezu Slavena. Pišući o jeziku i kulturi Slavena Zavorović iznosi oštru kritiku jeronimske tradicije, čime se opet suprotstavlja starijoj humanističkoj historiografiji, te se pod češko-moravskim glagoljaškim utjecajem priklanja ćirilometodskoj tradiciji navodeći dokaze zbog kojih je tvorac slavenskog bogoslužja, jezika i prijevoda Biblije sv. Ćiril, a ne sv. Jeronim.

Analizom teksta i autorskih zahvata ustanovljeno je da Zavorović jednako kritički promišlja i o problemu etnogeneze Slavena. Iznoseći jasnu kritiku izvora na kojima je starija hrvatska humanistička historiografija temeljila teorije o podrijetlu Slavena, Zavorović

odbacuje Apijanovu, biblijsku i sarmatsku teoriju. Ne želeći se povoditi za zastarjelim teorijama i neprovjerenim legendama na koje su se pozivali njegovi prethodnici, Zavorović se i u tom segmentu pokazao kao napredan povjesničar u čijem se djelu naziru počeci kritičkog pristupa važnim povijesnim pitanjima.

U sklopu tematskih ciklusa o svjetovnoj i crkvenoj povijesti ponovno su se ključnim pokazale epizode iz dalmatinske povijesti na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek. U djelu *De rebus Dalmaticis* Zavorović prema povijesnim izvorima za to razdoblje i dalje izražava najveću kritiku koja se manifestira na planu autorskih zahvata u starije izvore (*Historia Salonitana – O promaknuću nadbiskupa Lovre i Ljetopis Popa Dukljanina*), kritici narativnih izvora i tzv. gotske teorije te uvođenju specifične nomenklature. Za razliku od tradicionalne humanističke historiografije koja je propast Salone opisivala na temelju Tome Arhiđakona i Popa Dukljanina, Zavorović daje prednost drugim izvorima – Prokopiju, Mateju Izaru i Hermanu Schödelu, dok gotske, odnosno ilirske vladare naziva «dalmatinskim kraljevima», kritizirajući tako i ustaljenu humanističku nomenklaturu tog tipa.

Provedeno istraživanje definiralo je položaj neobjavljenog djela *De rebus Dalmaticis* Dinka Zavorovića u sklopu hrvatske historiografije kasnog humanizma. Nastalo u sklopu šibenskog kulturnog kruga, to je djelo važna poveznica sa starijom humanističkom historiografijom Šibenika (Juraj Šižgorić, Antun i Faust Vrančić). Analiza korištenih izvora i pojedinih tema u djelu *De rebus Dalmaticis* otkrila je sličnosti i poveznice s važnijim povijesnim djelima autora koji su djelovali unutar drugih dalmatinskih gradova i njihovih intelektualnih krugova (Ludovik Crijević Tuberon, Vinko Probojević, Mavro Orbini i Ivan Tomko Mrnavić). Promatrano u kontekstu tradicije šibenske i dalmatinske historiografije humanizma zamjetan je Zavorovićev odmak od brojnih ustaljenih humanističkih obrazaca pisanja povijesnih djela. Prvi važniji zaokret ogleda se već u naslovu djela *De rebus Dalmaticis* koji je u smislu regionalne identifikacije fokusiran na Dalmaciju, a ne na Ilirik ili

slavensko okruženje, što je bio čest slučaj s djelima Zavorovićeveih prethodnika i suvremenika. To je Zavorovićevo djelo prva povijest Dalmacije u kojoj se ogledaju konkretni pokušaji kritike starijih izvora, a time i tradicionalnog historiografskog pristupa povijesnim temama, kakav je obilježio stariju hrvatsku humanističku historiografiju. Korištenjem specifične metodologije rada na povijesnim izvorima Zavorović je uspio zacrtati glavne smjernice kritičkog pristupa tumačenju zbivanja iz svjetovne i crkvene povijesti te kulturoloških i etničkih pitanja. Time je dokazano da je djelo *De rebus Dalmaticis* važna poveznica između starije humanističke i kritičke historiografije kakvu je pisao Ivan Lučić. Unatoč nedostatku sistematičnije kritike izvora kakvu nalazimo u Lučićevom *De regno Dalmatiae et Croatiae*, djelo *De rebus Dalmaticis* legitiman je primjer napredne historiografije u kojoj su sasvim konkretno prisutni počeci kritičkog promišljanja o povijesnim zbivanjima. Činjenica da je u teškim povijesnim okolnostima s početka XVII. st. šibenski historiografski krug iznjedrio povijesno djelo koje je po mnogim svojim obilježjima ravnopravno ili čak nadilazi historiografsku produkciju tadašnjih dalmatinskih kulturnih krugova, svjedoči o važnosti Šibenika kao kulturnog središta bez kojega nije moguće razmatrati humanističku, ali niti kasniju kritičku historiografiju u Dalmaciji, Hrvatskoj i na Mediteranu.

Dobiveni modeli i metode primjenjivi su i na druga povijesna djela nastala tijekom humanizma, te bi istraživačima kulturne povijesti tog razdoblja trebala pomoći pri njihovoj kvalitetnijoj analizi i vrednovanju. Jednako tako, rezultati istraživanja provedenih u ovom radu mogu poslužiti kao upotrebljiv analitički predložak i interpretativni orijentir za razmatranje metodoloških pitanja koja su dovela do pojave kritičke historiografije.

PRILOZI

Prilog 1. Popis svih referencija na povijesne izvore u djelu *De rebus Dalmaticis*

Prilog 2. Udio referencija na narativne izvore u djelu *De rebus Dalmaticis*

Prilog 3.

Beati Ioannis Traguriensis episcopi vita:

(f. 84r) Interea Iohannes Traguriensis episcopus (ut eius vita legitur) more solito defatigatus, ut inter Iadrenses, qui hunc in Venetorum ditione persistebunt regem sedarent tumultum et ad pacis normam utriusque populi revocaret errorem ad cuius adventum gavisissimi sunt cives et supra quam dici possit gratulabundi effecti, veluti de suae salutis auctore ipsum adeunt gradu festino consulentes, quid facto sit opus, quid ne sit factum per ordinem pandunt, quos episcopus blande leniter consolatus est, dicens: «Nolite turbari, nolite filii metuere, nam et me causa salutis vestrae ad vos transmisit Deus, ite velociter et machinam vestram mihi nunciare studete!» Abeunt igitur ad locum festini, ubi regia machina tantam iam dederat stragem murorum, quod patebant hostibus intrinseca civitatis reparantesque, suam velocius episcopo quae gesserant, nunciant absque mora ille vero quam totius pergit ad locum et inter crepitantium saxorum turbines intrepidus perseverans elevatis in coelum manibus fixisque in terram gentibus hanc oratione fertur fuisse ad Dominum: «Omnipotens aeternae Deus, cui cuncta famulantur clementia, respice propicius ad preces servi tui et clementiam tuam ex orationem pro salute populi tui civitatis et illius quorum principis (f. 84v) hunc expugnare nititur exaudi et presta, ut sicut uterque populis gaudet unius deitatis cultura et eiusdem fidei claritate refugiet (!), ita unius eiusdemque terreni vectoris moderamine gubernetur, per Dominum nostrum Iesum Christum, qui tecum vivit et regnat in unitate spiritus sancti Deus in saecula saeculorum!» Surgens autem ab oratione, iussit lapidem sibi offeri quem ponens infunda inquit: «Dominus Deus Sabaoth, qui docet manus meas ad praelium et digitos meos ad bellum, qui lapidem fundae David in Philisteum direxit, ipse te dirigat in exteriorem machinam, quae absque humani generis laesione ictibus astrita tuis et toto corruat et dissipetur, ut nec alia loco illius valeat reparari!» Et haec dicens funes universos iussit trahi

potenter et percussa est machina exteriora extranea, nec non ictibus ita contrita sequentibus, quod sicut vir orando impetraverat nulla loco prioris potuit reparari. Videri autem rex, qui victoria prope adepta de manibus eius eripiebatur, coepit cogitare anxius, quo consilio potissime intererentur cedebat namque maiestati regiae ad ruborem absque victoriae triumpho ab inceptis victis Venetis desistere ad detrimentum vero totius sui exercitus ibi potentes vires effundere, ubi cossate fuerant iam effuse. Cumque iam nulla spes superesset de optanda victoria convertit mentis aciem ad partem consilii (f. 85r) sanioris et eos, quos armis non poterat, beneficiis apeditur expugnare. Mittit itaque legatos cum huiusmodi mandatis ad cives: «Quia si regere placet obtemperare clementiae, ducem vos inter regni primos et urbem quam incolitis, ut cognoscatis, me desiderare magis voluntarios amicos ascisceres, quam imperitate coactis.» Satisfaciunt igitur cives iuxta consilium santi praesulis regiae ditioni et fit deditio pro civium voluntate requirente vero rege, quibus essent auxiliis ab ipsius evasione liberati referunt seriatim se Iohannis Traguriensis antistitis praesidio munire fuisse ab eius impugnatione defensi iussit, ergo eum praesentari sibi et sciscitans cur tantum contra regis praesumpsisset potentiam tale responsum ab eo recepit: «Causa tuae salutis, bone rex, tuique exercitus credas haec omnia gesta, ne tu cum sis christianitatis insignitus stemnate (!) christianorum cruentatis sanguine et exercitus clementiae serenitatisque subiectus eodem cruore foedatus humanitatis exuto freno crudelitatis incurisset infamiam ac per hoc iram Dei omnipotentis contra se tecum pariter excitasset et sic sanguinem populorum pereuntium innocenter de manu regia requisisset Deus. Nunc autem salvo regis imperio salva sunt omnia et ex alto providit Dei clementia, ut et tuę ditioni subiceretur populus et manus tuorum a sanguine ipsius munde invenirentur.» (fol. 85v) Miratus rex in loquentia sapientia illius factas de eiusdem sanctitatis vita certior pronus adoravit eum et ait: «Ut video amicus Dei es et verbum eius in ore tuo verum et ideo sancte pater tuam deposito gratiam, ut pro me famulo tuo ad regem regum preces digneris fundere quatenus nos in pace custodiens nostri regni

habenas dirigat et post vita praesentis cursum cum electis suis regnum nobis indulgeat sempiternum.» Honoravit autem eum muneribus plurimis et pariter cum illo graviens pervenit ad oppidum Sibenicum ubi ecclesia beati archangeli Michaelis usque ad praesens cernitur esse constructa in qua dum sacra missarum celebraret mysteria columba nive candidior, solo rege vidente decendit super caput sancti praesulis et tam diu insedit donec iniciata sacrificia consumaretur, quibus peractis elevata est ad caelos nusquam ultra comparens. Quo viso miraculo, rex obstupuit et id ipsum circumstantibus revelans ait: «Vero nunquam audivi talia qualia de hoc viro viderunt oculi (!) mei hodie.»⁴⁴⁷ (M, ff. 84r-85v)

⁴⁴⁷ Potcrtane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

Prilog 4.

Baltazar Splicićanin:

Budvam expugnant et Bosnam oppidum in Catarino sinu prorsus everterunt populatoque Ascribio Ragusium versus profecti sunt, quibus hinc digressis principes quidam Ascrivientes viri supra quadam rupes natura situs satis munitus magis occasum versus sese receperunt ibique arcem erexerunt se, ut barbarorum furore salvarent ac tuerentur. Quandoquidem vetus Ascrivium omni carebat munitione, hoc autem parum a Cataro aberat, ut eius ad huc ruinae testantur in Rizonico sinu quem hodie Catari sinum dicunt. Ascrinium autem, ut ex sententia Plinii, vetustissima Romanorum civitas fuit, quam Conteranii (ut Baldasar Spalatensis scriptum reliquit) Gardono, vel ex Mario Nigro sexto geographiae libro Plinii auctoritate Deguntum appellabant.⁴⁴⁸ (M, f. 57r)

(f. 61r) Iterum Pannoniae princeps rursus infestis armis fines eius ingressus Ascrivium oppidum vacuum inventum omnino diripuit et incendit. Propterea Conteranei casu quod Schodre paullo (!) ante contigerat perteriti, noluerunt inimicorum impetum expetare (!) et patria relita (!) pars eorum in eam arcem super iam dictam rupem aedificatam sese receperunt. Pars autem (quod Baltassar Spalatensis refert) conscederunt (!) in naves quas terra longe amoveventes (!) rerum exitum opperiebantur. At ubi hic abiit, exercitus statuerunt. Ascrivientes novam urbem constituere, quae primam eorum patriam munitione ante in qua et se ipsos et sua omnia ab omni inimicorum impetu praesevarent et quia situs ubi eorum maiores arcem aedificrant satis opportunis illis esse videbatur, opus occeperunt atque partis infernae montis qui Loftima (f. 61v) Latinis autem Cloucus dicitur portionem inter aedificandum conflexissent. (M, ff. 61r-61v)

⁴⁴⁸ Potcrtana riječ ispravljena je prema rukopisu ZA2.

Prilog 5.

Matej Izaro:

(f. 47v) Salonam, nobilissimam populi Romani coloniam in suam potestatem habere decrevit, quam tempestate illa Constantinopolitanus imperator aliasque maritimas Dalmatiae civitates protegebat et colectis magnis viribus gravi obsidione imperat obduci, cuius vestigia ea supersunt, ut quanti momenti urbs illa fuerit haud difficulter ostendant. Parum a mari remota in planicie sita, interfluente flumine dividebatur opulenta nimis et foecunda quando Dalmatarum celeberrimum semper haec fuit emporium. Munitam urbem forti animo Ratimerii milites aggrediuntur, varia moenibus tormenta admovent, turrets ac vineas pars adhibent multi allatis scalis circumveniunt arietibus plerique moenia quatere. Portis alii admovere testudines, caeteri muros diversis artibus oppugnare. Contra oppidani instare fortius (f. 48r) dicere nullam deditionem sperrari (!) oportere, se christianos esse a Romanis oriundos adversus barbaros Romana virtute certaturos. Ad haec satis commeatum habere neque inedia neque siti defuturos. Contra his verbis Ratimerius ita iritari, ut aut ibi totum exercitum perdere, aut urbe potiri statuerit. Quare tercio die iterum pugnae signum dat, fossam compleri iubet, aggerum quoque potiri ut sine impedimento moenia cui adire licebat. Mox tures (!), arietes caeteraque (!) machinas propius admoveri. Ad urbis portas sigillatim castella erigi, quibus oppidanis a moenibus repellant, quae ad octavam usque cognationem extulerat. Quae ubi facta sunt, urbem undique invadunt. Pars moenia conscendunt reiciunturque instantius ab oppidanis, pars adacta testudine muros suffodiunt. Admotis multi machinis, moenia quassa diruunt aditumque urbi patefaciunt. Aliis sese ingerere student, in manibusque ceduntur. Contra oppidani resistere fortius et obstantius, in ruinis urbis cadere. Alii reclinato hoste, fimo et gesta terra obstruere aditus, obicere vasa vinaria completa saxi ubique clades miserima oritur, utrinque cadunt homines hinc multi a moenibus deturbati, aut

saxorum ruina collisi, illinc supra moenia sagitis iaculisque confossi, quia et multi urbem ingressi continuo obruncati sunt. Nam in media (f. 48v) urbe praesidium collocarunt, unde laborantibus dato signo e vestigio sucurebatur (!). Idem mulieres saxa conflatam picem ac sulphurem a qua ferventissima circumferre adiuvere viros. Praeterea hortari ut pro patria ac liberis pro aris ac focus obnoxius dimissent nil pluris estiment, quam pro patria mori praeterea illae plerunque virorum supplementum esse et in demortuorum loco se ultro sufficere. Pars earum securi, nonnullae saxis deturbare subeuntes. Harum opera subsidioque oppidani ita confirmati sunt, ut hostem undique deiecerint. Ratimerius milites ab oppugnatione revocat, ne suorum stragem augeat. In quo praelio barbarorum duo circiter milla desiderata, ex urbanis vix cecidere centum. Multi, ut utrinque saucii cives curatis aliquantis per corporibus, vigilans ubique disponunt, stationem quisque suam repetit. Diuturna moenia, aggere alto resarciunt alii alii (!), ut tutius urbem protegant, interiorem fossam valloque urbem circumveniunt crassoque. Intus aggere muniunt, ut si forte moenia deseruerint, intro se referant. Quibus certum erat aut obstinatissime patriam tui (!), aut signa fati iniquitate coguntur cruentissimam hosti victoriam relinquere. Ratimerius reficiendi ac recreandi spatium oppidanis sibi calamitosissimum fore ratus, quando (f. 49r) quandoquidem hinc victoriam differi ac suorum caedem augeri intelligebat iam consilium inquit assiduo urbem oppugnatione sollicitare et modo eludere, modo acrius infestare decrevit, ut negata quiete laboribus pariter et vigiliis conficiantur. Quin etiam pro virili parte sumendi cibi spatium abnegare student, quod prae nimia gentium multitudine facile poterat. Quare in sequenti die perfectum urbi proelium indicit clam praefectos cohortium admonet, ut datis vocibus proelium ineant. Die oppidanos eludant, ne respicerent noctu vero gravius adurgeant. E composito pugnam ineunt, a principio quacunque possunt arte vehementer infestant. Post quintam horam alii succedunt, pugnam redintegrant, pari arte ad vesperum usque dimicant igniente nocte, alii continent acerime quidem oppugnant. Per tenebras eludebantur ictus et quandoque ex insperato

inferebantur sub media nocte praelium instauratur, ingenti utrinque clamore pugna conseritur. Oppidani saxa trabesque devolvunt cum primis murorum hostes apropinquare coepissent, alios securibus e muro deturbant, strages instaurantur oppidani (!) continuata pugna inedia conscedare. Quod ubi in tribus quatuorve locis factum est, cessere sensim illi et intra secundam munitionem se recipiunt. Contra (f. 49v) illi a tergo instare et dum eos prosequi student in caecam fossam cadere, unde se redimere non facile poterant innumerabilis multitudo interiorem fossam sane compleverat, quem oppidani saxis telisque confodire agreditur. Quod ubi a succedentibus intellectum est ad lucem usque e muris pugnatum. Quando isti sepe potiunde urbis perciti acrius instare contra illi desperata salute obstinatius resistere. Illucescente die, rex moenia conscendit, quod ubi ab universo spectatum est exercitu innumera undique multitudo confluit cuius agmine non modo completa fossa sed aequatus (!) agger. Alius super alium urbem ingredi contendit. His igitur agminibus obruta civitas utirusque sexus caede completur. Passim dirigitur et nobilia civium Romanorum aedificia diruuntur neque tempus quicquam concessum et aris civium fortuna, aut praedae ablatae aut igni sunt absumptae. Decuriones quasi omnes ex edicto ante conspectum regis in foro caesi. In primo barbarorum ingressu, qui occurerunt nemo vita donatus est. Quamvis deinde qui caedi evaserant miserima captivitatis iugum tulerunt. Non solum in Salonenses, sed in christianos et Romanos ibi tunc Ratimerius saevire videbatur. Eo que magis exultabat barbaros, quo superiora Romana christianaque gentis aedificia (f. 50r) subverteret. Praestantissima demum populi Romani colonia tunc solo aequata nunquam post hac resurgere potuit, nisi quod aliqui ex optimatibus Salonitanis, qui excidium evaserant in palatio a Diocletiano imperatore aedificato Constantinopolitano imperatore concedente (Severo illustri viro duce) columnas prope Iovis templum occuparunt ibique habitationes pravas necessitati et non comoditati oportunas erexerunt.⁴⁴⁹ (M, ff. 47v-50r)

⁴⁴⁹ Potcrtane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

(f. 101r) Ragusium, quod ad Hungaros a Venetis quondam cum Iadra et Tragurio defecerat, iisdem fere temporibus Veneti recepere, sed quomodo res gesta est ex iis quæ ipsi Ragusienses in hanc sententiam afferunt de eorum civitate altius repetamus. Damianus Iuda, vir animo et divitiis gravis assumptus, ad summum dignitatis fastigium Ragusii suae patriae, degustata imperandi dulcedine noluit suo tempore imperium deponere, sed tyrannice illud retinens senatum haberi, qui sibi succesorem crearet, non sinebat. Quare reliqui eius concives ammissam libertatem considerantes, Petrum Benessam tyrani generum Venetias miserunt, qui particularium negociosum pretextu, illius senatus auxilium imploraret ac futurum nobilem Venetum se accepturos in eum magistratum offeret. Veneti haud renuentes, statim duas optime instructas triremes expediverunt, quibus duo viri ordinis senatorii duci Constatinopolim legati fingebantur. Qui Ragusium pervenerunt legatos miserunt visitatum tyrannum, qui ab eo peterent, ut triremes ascenderent, ut colloquium haberent. Tyrannus utpote qui nihil timeret insidiarum, ubi unam ex triremibus conscendit captus et ligatus est. Caeterum ita fortiter capite super unum ex pupis lignis percussit, ut denique animam efflaret. Civitas tyrani iugo hunc in modum excusso, Marcum Dandulum, qui unus fuerat ex duobus supra dictis senatoriis viris in rectorem sibi delegit. Quod non nulli millesimo ducentesimo decimo (f. 101v) quinto contigisse scribunt non nulli alii sexagesimo secundo supra duodecies centum. Andreas fuit ille gloriosissimus rex, qui pro christiana res publica sacrosanctam Syriae expeditionem ex apostolico decreto et ut paterno voto persolveret. (M, ff. 101r-101v)

(f. 117v) Hoc etiam tempore inter Catarinos et Ragusinos controversia oborta est, quam plurimorum praeces tum ex Catarinis, tum ex Ragusinis (f. 118r) qui arcto cognationis vinculo congiungebantur componere haud veluerunt. Benesorum, enim Buchiorum, Baseglorum, Cervorum, Gerrgiorum et Pozzorum Ragusinae familiae et hae patricii ordinis quae adhuc

Ragusium incolunt originem a Cataro habuerunt. Controversiarum vero causa Woislavus Woinovich comes de Vsiiz extitit, qui in regionem circa Ragusium dominabatur. Hic levi de causa anno millesimo tercentesimo sexagesimo bellum Ragusinis intulerat. Quo cunctis viribus eos exercebat, ii etiam, ut suis rebus providerent, arma caepere et sequenti anno rogatum misere Catarinos eis ut ferent opem adversus hunc inimicum, salesque in eius regionem minime permitterent deportari, sed enim Catarini se excusaverunt affirmantes se id quibusdam de causis haud quaquam facturos. Ea propter aliquas triremes miserunt Ragusini quae Catarinorum salinas demolirentur. Catarini autem hac accepta iniuria Wissavo (!) de Altomano, qui unus ex usurpatoribus regni Rasciae erat et Nicolao eius nepoli adheserunt, suis itaque gentibus armatis armis ex Italia desumptis Ragusinorum regionem acriter infestabant. Interim Strasimirum et Balsam fratres Zentae dominos hortantes, ut Catarinorum agrum hostiliter excurerent, quod facile consequuti sunt, quod cum ad Venetos esset delatum a Balsis et alto mano petivere terrestri exercitu Catarum (f. 118v) et Ragusinum occupatum irent, pollicentes se valida classe adhibita idem esse facturos Balsisque Catarum et Dyrachium, Nicolao autem stagnum et pontam (!) daturus. Illud autem Ragusini intelligentes de hoc statim Ludovicum fecerunt cerciorem, qui per litteras Balsae et Nicolao significavit, ni a suis infestandis civitatibus quam primum desisterent, suis copiis domum eorum usque statim se venturum, quibus cum Ludovici virtus postquam satis est perspecta ab omni opere desiverunt remque ulam (!) aliam cum his civitatibus habere voluerunt, quod fuit in causa, ut se invicem reconciliarint. Sed deinde anno millesimo trecentesimo septuagesimo primo, bellum inter se renovarunt, quod Catarini minime a vendendo sale cessare vellent in Altomani regione Ragusinorum hostis qui hanc ob causam multos ex Catarinus interfecerunt, quo inter eos procedente bello Triphonem Buchia et Nicolaum Drago ad Twartkum, Boszniae regem legatos miserunt, ut eum rogatum haberent, ne opem eius adversum Ragusinos vellet ipsis denegare, qui propterea civitatem et arcem tradere promittebant, hoc mirum imodum placuit

Tuvartho statimque suis inter dixit praecepitque (maximis indictis poenis) ne ex ipsis nullus vel minimum quid ex iis quae sunt ad victum necessaria Ragusium imp (f. 119r) ortarent, quod cum apud eos magni esset momenti ipsi quoque in Catarinorum damnum miserunt iritatum Georgium Balsa Zente comitem, qui suis copiis omnem Catarinorum regionem perditte vastavit, qua re populus ira comotus facto in urbis magistratu impetu (existimabant, enim id eius negligentia adigisse) eum cum maiori nobilium parte e civitate expulit. Hi autem quid sibi facerent ignorantes ad Ragusinos confugere, quos rogaverunt, ne eos desererent eisque propterea summam deinceps gratia illos animorum consertionem futuram reciperunt. Hoc in senatu Ragusino propositum est, atque re agitata constitutum est, flagitionibus (cunctis viribus adhibitis) opem esse ferendam, dubitabant si quidem facile fore, ut populus Ragusinus Catarinorum exemplo ductus eadem iniuria suos afficeret magistratus, qua propter cum Ragusii civitas sub Ludovici regis dominio no autem (ut illi affirmant) sub foedere tunc esset, quippe uti Pannoniae et Dalmatia rex dominus illius erat, Nicolaum de Zeth Dalmatiae et Corvatia bannum supplicatum misere, ut illius populi arogantiam reprimere vetter (!). Ipsemet Sibenicensis eiusdem criminis antea castigaverat. Bannus ad Catarinos Ragusinos minaces litteras misit. Qui Medoio et Matheo illius tumultus auctoribus acersitis, ut magistratium et nobilium gratiam sibi (f. 119v) reconciliarent, eosque in civitatem reciperent, persuadere conati sunt, quos iccirco cum Matheo de Georgio eorum legato viro eloquente. Catarum remiserunt hic autem virtute et eloquentia plurimis hinc inde superatis difficultatibus. Multas post altercationes huncque populum ratum suae rei publicae nomine faciens reconciliatione denique iter ipsos consecutus est. Hac secuta inter Catarinos reconciliatione, Perastini de nobilitate Catarinorum conqueri proinde tumultum agere coeperunt, dicentes ob res per eos male gestas se prae omnibus esse, qui omnia incommoda omniaque belli damna incurerent, verum hanc eorum concitationem Medous statim sedavit, vir tempestate illa divitiarum nomine ac existimatione onium (!) facile princeps huic inter coeteros filius extitit Niksa ex

*quo parte orta est Clara Mathei de Lucaris viri patritii Ragusii Dalmatiae Corvatiaeque banni uxor.*⁴⁵⁰ (M, ff. 117v-119v)

*(f. 121r) Catharo a Venetis occupato, ut supra diximus, Ragusini Ludovici regis mandato fratrem Petrum Gizdam e Catharo oriundum secreto miserunt, hortatum Catharino, ut in Ludovici fidem redirent atque culilibet, qui Ragusinum habitandi cause odiret omnem tum libertatem, tum immunitatem promitteret, cui Catharini responderunt, ni Venetos timerent, se omnia lubentissime facturos, quo sublato impedimento omnem adhibituros diligentiam, ut satisfacerent Ludovico regi hoc autem responso accepto ad hunc eorum (f. 121v) Venectorum (!) timorem pellendum animosque ea opinione firmandos Antonium Fiaschum, quatuor Ligusticis triremibus et militibus et aliis in bellis usum rebus onustis Rizonicum sine Cathari ingredi iusserunt procul omni dubioi credentes fore, ut promissis Catharenses starent, sed ii vel quod praesidium minime opportunum viderentur, vel aliqua alia legitima causa impediti fidem regni datam fefellerunt, quod anno salutis septuagesimo non supra terdecies centum contigisse aiunt et eodem anno idem Ragusini altero eorum sive Nicolai Dezeth Dalmatiae et Corvatiae banni iussu, Catharum misso a Catharinis per idem enixe contendebant, quem ita male tormentis hebuerunt Catharini, ut omni motrice brachiorum fac.... (!) destitutum reliquerunt, qua veluti iniuria Ragusini affecti aliquot eorum triremibus iussis populati sunt universam Catharinorum regionem, sed Veneti habita a Ludovico pace ei Catharum restituerunt.*⁴⁵¹ (M, ff. 121r-121v)

(f. 122v) quae regnavit cum matre Elisabetha annis fere quatur (!) et dudum Maria cum matre regni iura disponebat Stephanus Twartko, Boszniae, Rasciae et maritime rex, qui ad Dalmatiae dominium aspirabat, anno salutis octuagesimo quarto supra tredecies centum a

⁴⁵⁰ Potcrtane riječi ispravljene su prema rukopisu ZA2.

⁴⁵¹ Potcrtana riječ ispravljena je prema rukopisu ZA2.

reginis petiit ut ei Catharum concederent, qui tempestate illa earum ditioni erat affirmans, fore ut ipse civitatem facilius tueretur, tali verborum vi et arte cum mulieribus rem agitavit, quod factus est sui voti compos, cui (f. 123r) etiam petitioni Catarini favebat, quos pollicitationibus muneribusque alexerat. Reges Boszne ad Stephani Ostoie regis usque tempora Catarum tenuere. Cuius tempore rursus cum Ragusinis bellum Catarini saevius quam unquam antea egere. Erat nanque tunc temporis vir quidam nobilis Catarinus a quo nobili Ragusino grandis pecunia debebatur. Hic ubi Ragusium pervenisset, ita flagitante eius creditore in carcerem coniectus est. Catarini rogatum Ragusinos miserunt, ut illum dimitterent, quippe qui ab eis in Italiam mitebatur, ut publicis eorum necessitatibus satisfaceret et poterat creditor curare sibi satisfieri ex bonis quae in Catari regione plurima eius debitor habebat. Verum Ragusini creditore nullo pacto assentiente dimittere illum voluerunt. Catarini hac iniuria affecti, duas triremes miserunt, quae navium Ragusientium ex orientalibus partibus venientem variis onustam mercibus adversis ventis rosarum portu impulsam detinerent a quibus altera quoque quae Bario (f. 123v) Apuliae revertebatur opesque Ragusinorum plurimos ferrebat, non multos post dies detenta est. Hanc ob rem misi sunt a Ragusinis Catarum legati, qui tractarent de navium liberatione, sed in casum res acta est ea propter tres in Catari sinum triremes statim dimiserunt quas noctu Catarini aggressi sunt atque ex his una, quam ducis iniuria omni custodia carebat capta est. Reliquae sese fugae sponte dederunt captae autem dux vitam obiit. Quod Ragusinis delatum nuncium senatus mirum in modum doluit qui propetere incunctanter duas alias omnibus instructas rebus triremes, quibus Michael de Volza Babalus (ut aiunt) praeerat ad Catarinu obsidendum prioribus adidere. Digressus igitur Ragusino Babalus Catarique sinum ingressus, ubi ad sancti Gabrielis scopulum applicuit. Magna statim hominum manus in terram emicavit, quae hinc excursiones in hostium regionem agere occeperunt. Verum cum parum hinc longe Catarinorum manus illi obviam iret post hac Zentae domino collocatus, ab eo tria militum

millia in subsidium habuit, quibus Catarum obsessit. Cum autem animadverteret inimicos suum hoc studium nihil facientes agredi ulla asque (!) mora, civitatem deliberavit. Igitur constructo a septentrione agere eam est (f. 124r) omnibus viribus agressus. Videntes autem Conterranei in qualibet pugna plurimos ex illis cadere, omnium consensu Hieronymum Dragum legatum mittere ad Babalum. Constituerunt qui et triremem et quicquid aliud quod ad Ragusinos spectaret, restituere polliceretur, ei autem haec exponenti Babalus respondit se antequam senatum han (!) de re cerciorem faceret, nihil esse facturum, qui his intellectis Babulo mandavit, ab obsidione, ne desistere prius quam Catarini pollicitationibus satisfacerent, ii autem omnia restituerunt atque hunc in modum secuta pace ab obsidione liberati sunt. Carolus rex ex voluntate Elisabethę reginę procurante Nicolao de Gara, regni Palatino, per Balasium Torgach occisus est anno Dominice incarnationis octuagesimo quinto supra terdecies centum. Post Caroli eodem, Maria cum Elisabetha matre a Ioanne Corvatia praefecto hostiliter capitur, Elisabeth in Boztham amnem demensa, Maria vero in carcerem detenta. Dum haec ita geruntur, Stephanus Tunrartko (!) Boszniae rex Ungarorum factiones animadvertens, Chelmiae comitatum usque ad flumen Czetine occupavit et castris vi captis emporium Naronium evertit iuxta Norinum vetustissimam olim illius regionis civitatem. Atque in hoc loco admodum opportuno iuxta Naronis fluvium arcem aedificavit, cui Brasskanik (f. 124v) vocavit, quam paulo post Ragusinis ita poscentibus demolitus est. Universam regionem usque ad Pannonicae fines coepit et in Catarensi sinu alteram arcem construxit quam hodie castrum novum appellamus. (M, ff. 122v-124v)

Prilog 6.

Mihovil Solinjanin:

Narentani, qui Dalmatis ob continuis teresters maritimasque incursiones formidabiles erant Venetis invidebant, quoniam vires eorum in dies augere, a Dalmatiae imperium admodum exoptare videbantur. Dalmate autem omnes Narentanis ob eorum insolentiam excidium cupiebant (Michaele Salonitano teste). Qui Narentani ob odium et invidiam quam in Venetos exercebant navibus eorum, transitus intercipient, contra quos Petrus Cardianus Venetorum dux aliquot longas naves misit, eorumque insultus compressit. (M, f. 59v)

(f. 61v) Eodem contigit tempore hoc a Pannonia decedente exercitu non Dalmatiam solum astante, sed etiam Bosznam, ut saepius Vesecotri regionem Boszniae loci prope Bagnam Lukam positi populante, quod Neodorus, Miroslavus et Wrszanus sua, quae maximi momenti omnia secum ferentes Rizanum venerint, publicantes oppidum se velle construeri, in quo tuto possent habitari (Michaele Salonitano teste), quod ad Ascrivientes delato, rogatum eos miserunt, ut in eorum potitus iam incaeptę civitatis absolvenda aedificatione illam pecuniam impenderent et secum, uti cives et amici vitam ducerent. Bosznenses aliquot diebus interpositis responderunt, si nova urbs prima eorum patriae nomine diceretur, se quod ab eis petierant facturos, quod minime placuit Ascrivientibus, sed postea, id quodam episcopo suadente quo nam esset nomine insignienda sortiti sunt favente autem Bosznensibus sorte eo tempore nova illa civitas Catrus (!) in presenti vero littera interposita euphonie (!) gratia Catarus dicta est quam Bosznentium impensis validis moeniis munierunt. Haec civitas ab ea parte qua orientem spectat a Gurdich flumine qua vero meridiem ab Adriatico mari, qua denique septentrionem (f. 62r) a Parilo altero flumine alluitur haec eadem civitas ex Rizani ruinis a Bulgaris diruti plurimum incrementi suscepit, ut paulo inferius suo sumus loco dicturi

*et quamvis Ascrivienses sive Catharini, ut ab omni longe viverent servitute suam omnem ab initio adhiberent conatu, attamen quod Rasciae reges continuo eos infestabant, deinde anno domini millesimo centesimo septuagesimo octavo se illis dederunt a quibuscum nimum districti viderentur.*⁴⁵² (M, ff. 61v-62r)

⁴⁵² Potcrtna riječ ispravljena je prema rukopisu ZA2.

Prilog. 7. Popis diplomatskih izvora citiranih u djelu *De rebus Dalmaticis*

Prilog 8. Natpisi:

1.

(f. 59v) Quum Candianus occubisset, Veneta classis caeso principe fusa profligataque est, corpus eius gradumque deportatum honorificam ibi sepulturam (f. 60r) habuit. Praefuitque administrationi publice quinque menses tantum imaginis eius non ingrata patra in sui memoriam in senatu haec verba afixit, qua usque in hodiernum cernuntur.

DVM ADVERSVS NARENTANOS MANVS FORTITER

CONSEREREM, INTER MICANTIA ARMA

PIETATE VIRILITER CECIDI (M, ff.59v-60r)⁴⁵³

2.

Quum Petrus Urseolus Venetiarum Dalmatiaeque dux annos duo deviginti in ducatu vixisset boiit (!), corpus eius in aede Sancti Zachariae Venetiis sepultum est et in memoriam tanti principis haec scripserunt:

SVBIGO DALMATIAM COMMVNIS; COMMODITATE

SPONTE BONA MVLTI COLLA DEDERE IVGO (M, f. 68r)

3.

Sexto et vicessimo anno quibus Contarenus rem publicam administravit diem clausit et in ecclesia (f. 72r) Sancti Nicolai Venetiis sepultus est, ad quem haec in gestorum memoriam apposuerunt.

BELLO CONVICTAM IADRAM CASTIGO REBELLEM (M, f. 72r)

⁴⁵³ Isti natpisi citirao je i Ivan Tomko Mrnavić: *Quibus bellis Dux Venetorum Petrus Candianus maxima patrię clade obiit, cuius in comitio Veneto tale extat elogium: DVM ADVERSVS NARENTANOS MANVS FORTITER CONSEREREM INTER MICANTIA ARMA PIETATE VIRITER/VIRILITER CECIDI.* (Tamara, stranice transkripcije, doktorata).

4.

(f. 78r) Ladislavus fuit ille sanctissimus Hngariae (!) Dalmatiaeque rex, qui anno salutis nonagesimo quinto supra millesimum tercio Kalendas Augustas, anno regni sui undecimo in Domino obdormivit, corpus Varadini honorificentissimis exequiis sepultum est. Sive liberis aliqui decessisset, fuerunt neque an ne uxorem duxerit satis constat nisi quod ex epitapho quodam sepulturae inscriptio ad Vesprimi (f. 78v) ensem basilicam, in quam antisitites quidam Gesla et Othait reginarum ossa congessit. Epigramma tale est:

LADISLAI SANCTISSIMORVM PANNONIAE REGVM CON

SORTVM HIC OSSA QVIESCVNT⁴⁵⁴ (M, ff. 78r-78v)

⁴⁵⁴ Potcrtana riječ ispravljena je prema rukopisu ZA2.

IZVORI I LITERATURA:

IZVORI:

1) Neobjavljeni izvori:

Rukopisi djela *De rebus Dalmaticis* Dinka Zavorovića:

Bibliotheca Marciana, Venezia:

De rebus Dalmaticis libri octo, signatura: Cl. X. Cod. XL-3652.

Arhiv HAZU, Zagreb:

De rebus Dalmaticis libri octo, signatura: I. c. 44.

Znanstvena knjižnica, Zadar:

De rebus Dalmaticis libri quinque, signatura: ms. 616.

2) Objavljeni izvori:

Korištena izdanja narativnih izvora:

Appian's Roman History, Harvard University Press, the Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts, 1962.

Bonfini, Antonio, *Rerum Hungaricarum decades libris XLV.*, D. Carolus Andreas Bel, Lipsiae, 1771.

Caii Plinii Secundi Historiae Naturalis libri XXXVII., Leipzig, 1830.

Crijević Tuberon, Ludovik, *Komentari o mojem vremenu*, [uvodna studija i prijevod: Vlado Rezar, bilješke i kazalo: Tamara Tvrtković], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

Lučić, Ivan, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, [priredila i prevela: Bruna Kuntić-Makvić, uvodna studija i bibliografija: Miroslav Kurelac], Latina et Graeca, Zagreb, 1986.

_____, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, [preveo i priredio: Jakov Stipišić, suradnik: Miroslav Kurelac], Splitski književni krug, pisci XVII I XVIII stoljeća, Čakavski sabor, Split, 1979.

Lukarević, Jakov, *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quattro*, Venezia, 1605.

Ljetopis Popa Dukljanina, [priredio, napisao uvod i komentar: Vladimir Mošin, hrvatski prijevod latinske redakcije: Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić], Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

Obsidio Iadrensis, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. 54, Scriptores, vol. VI., [rukopis Veljka Gortana priredili Branimir Glavičić i Vladimir Vratović u suradnji s Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem] HAZU, Zagreb, 2007.

Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, [prevela: Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju: Franjo Šanjek] Golden marketing, Zagreb, 1999.

Pribojević, Vinko, *O podrijetlu i slavi Slavena*, [preveli: Veljko Gortan i Pavao Knezović, priredio: Miroslav Kurelac], Golden marketing, Zagreb, 1997.

Regum Delmatię atque Croatię gesta a Marco Marulo Spalatensi patritio Latinitate donata, [priredio: Neven Jovanović], *Colloquia Maruliana XVIII*, Književni krug, Split, 2009., str. 28-61.

Šižgorić Šibenčanin, Juraj, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, [prijevod: Veljko Gortan], Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1981.

The Geography of Strabo, Harvard University Press, The Loeb Classical Library, Cambridge, Massachussets, 1967.

Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, [ur. Franjo Rački], Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Scriptores 3, JAZU, 1984.

Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, [predgovor, prijevod i kritički aparat: Olga Perić, komentar: Mirjana Matijević Sokol, uvodna studija: Radoslav Katičić], Književni krug, Split, 2003.

Tomko Mrnavić, Ivan, *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas a Ioanne Tomco Marnavitio Bosnensi*, Roma, 1630.

Vrančić, Faust, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Ungaricae*, [ur. Slavko Goldstein], Novi Liber, Zagreb, 1992., (reprint).

Korištena izdanja diplomatskih izvora:

Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. I-XVIII., [ur. Tadija Smičiklas i suradnici], Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1904-1990.

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. II., [sakupio: Šime Ljubić], Zagreb, 1870.

Šibenski diplomatarij, sv. I., [priredili: Josip Barbarić i Josip Kolanović], Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1986.

LITERATURA:

Antoljak, Stjepan, *Hrvatska historiografija do 1918.*, sv. I., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1992.

Benyovsky, Irena, Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, *Croatica Christiana Periodica*, br. 41, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998., str. 137-160.

Benzoni, Gino, La storiografia e l'erudizione storico-antiquaria: Gli storici municipali, *Storia della cultura veneta dalla controriforma alla fine della repubblica*, vol. 4/2, Neri Pozza, Venezia, 1985., str. 67-93.

Birnbaum, Marianna D., *Humanists in a Shattered World: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, P.E.N. Croatian Centre & Most / The Bridge, Zagreb – Dubrovnik, 1993.

Blažević, Zrinka, *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.

Bratulić, Josip, Il poeta Marko Marulić e la tradizione glagolitica in Croazia, *Colloquia Maruliana IX*, Književni krug, Split, 2000., str. 227-239.

Brogi, Bercoff Giovanna, Il Priboevo e Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini, *Ricerche slavistiche*, 22-23, 1975-1976, str. 137-154.

Budiša, Dražen, Humanism in Croatia, *Renaissance Humanism: Humanism Beyond Italy*, [ur. Albert Rabil], vol. 2., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988., 265-293.

Burckhardt, Jacob, *Judgements on History and Historians*, Routledge Classics, 2007.

Burke, Peter, *The European Renaissance: Centres and Peripheries*, Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1998.

_____, The Uses of Italy, *The Renaissance in National Context*, [ed. Roy Porter and Mikuláš Teich], Cambridge University Press, Cambridge, 1992., str. 6-20.

Buturac, Josip; Ivandija, Antun, *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1973.

Cochrane, Eric, *Historians and Historiography*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1981.

Der Grosse Brockhaus, vol. I-XX., F. A. Brockhaus, Leipzig, 1928-1935

Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten, [ur. Johannes Helmuth i dr.], Wallstein Verlag, Göttingen, 2002.

Enciclopedia Italiana, vol. I-XXXV., Istituto Giovanni Treccani, Milano-Roma, 1929-1948.

Encyclopaedia Britannica 2009, DVD-ROM

Fenzi, Petar Antun, Domenico Zavoreo de Sebenico, *La Dalmazia*, 1845., br. 16., str. 145-148, br. 17., str. 153-155.

Franičević, Marin, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.

Glavičić, Branimir, Hrvatski latinizam, *Hrvatska i Europa: Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI stoljeće)*, sv. 2., [ur. Eduard Hercigonja], Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 403-421.

Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.

_____, O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka XII. stoljeća, *Historijski zbornik*, god. XXXVI (1), tiskavica Štamparskog zavoda «Ognjen Prica», Zagreb, 1983., str. 141-164.

Hercigonja, Eduard, Glagoljaštvo i glagolizam, *Hrvatska i Europa: Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*, sv. 1., [ur. Ivan Supičić], AGM, Zagreb, 2000., str. 383., str. 369-398.

Hrvatska enciklopedija, sv. 1-10., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1999-2008.

Iovine, Micaela S., The «Illyrian Language» and the Language Question among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, *Aspects of the Slavic Language Question*, [ed. R. Picchio and H. Goldblatt], New Haven, 1984., str. 101-156.

Jambrek, Stanko, Biblija u Hrvata: prevođenje, tiskanje i širenje Biblije u kontekstu naviještanja evanđelja, *Kairos*, br. 1, Biblijski institut, Zagreb, 2007., str. 61-90.

Janeković-Römer, Zdenka, Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem, u: *Benedikt Kotrulj, Libro del arte dela mercatura: Knjiga o vještini trgovanja*, [priredila i prevela: Zdenka Janeković-Römer], Hrvatski računovođa, Zagreb-Dubrovnik, 2009.

Jelić, Luka, Zvonik spljetske stolne crkve, *Viestnik Hrvatskoga arheološkog društva*, [ur. J. Brunšmid], Zagreb, 1895.-1896., str. 29-95.

Jovanović, Neven, Rukopisi Regum Delmatie atque Croatiae gesta, *Colloquia Maruliana XVIII*, Književni krug, Split, 2009., str. 5-24.

Katičić, Radoslav, O podrijetlu Hrvata, *Hrvatska i Europa: Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*, sv. 1., [ur. Ivan Supičić], AGM, Zagreb, 1997., str. 149-167.

_____, «Slověnski» i «hrvatski» kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti, *Jezik*, br. 4, 36, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1989., str. 97-109.

Klanczay, Tibor, Hungary, u: *The Renaissance in National Context*, [ed. Roy Porter and Mikuláš Teich], Cambridge University Press, Cambridge, 1992., str. 164-179.

Knezović, Pavao, Njegovanje hrvatskog u gramatikama latinskog jezika 17. i 18. st., *Zbornik Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini-jučer i danas*, [ur. Šimun Musa], Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2002., str. 53-69.

_____, Ranosrednjovjekovni latinitet, *Hrvatska u doba kneza Branimira: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine*, Zadar, 2002., str. 173-193.

Kontler, László, *Povijest Mađarske: Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Srednja Europa, Zagreb, 2007.

Korade, Mijo, Povijesna, pravna i znanstvena djela na hrvatskokajkavskom književnom jeziku, *Kajkaviana Croatica: hrvatska kajkavska riječ*, Braća hrvatskog zmaja-MUO-Kajkaviana, Zagreb-Donja Stubica, 1996., str. 255-268.

_____, Prijedlozi vizitatora Aleksandra Komulovića (1548-1608.) za borbu protiv Osmanlija (uz 460. obljetnicu Komulovićeve rođenja i 400. obljetnicu njegove smrti), *Gazophylacium: Časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku*, god. 13, br. 1-2., Zagreb, 2008., str. 111-127.

Kristeller, Paul Oskar, The European Diffusion of Italian Humanism, *Italica*, vol. 39, no. 1., 1962., str. 1-20.

Kukuljević-Sakcinski, Ivan, Dinko Zavorović, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1886., str. 126-138.

Kuntić-Makvić, Bruna, Antički izvori u djelu «De Regno Dalmatiae et Croatiae» Ivana Lučića, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 33., Zadar, 1991., str. 15-72.

_____, Tradicija o našim krajevima u antičkom razdoblju kod dalmatinskih pisaca XVI i XVII stoljeća, *Živa antika*, sv. 1-2, god 34, Skopje, 1984., str. 155-164.

Kurelac, Iva, O dalmatinskoj povijesti, *Leksikon hrvatske književnosti: Djela*, [ur. Dunja Detoni-Dujmić i dr.], Školska knjiga, Zagreb, 2008., str. 533-534.

_____, *Dinko Zavorović i njegov rad na staroj povijesti u I. knjizi djela «De rebus Dalmaticis»*, sv. I., magistarski rad, Zagreb, 2006.

_____, *Dinko Zavorović: Šibenski humanist i povjesničar*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2008.

Kurelac, Miroslav, Dinko Zavorović, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8., Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1971., str. 611.

_____, Historiografske koncepcije Franje Glavinića, *Zbornik radova o Franji Glaviniću*, [ur. Vatroslav Frkin, Eduard Hercigonja, Milan Moguš], Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1989., str. 237-270.

_____, Hrvatska historiografija, *Hrvatska i Europa: Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)*, sv. 3., [ur. Ivan Golub], Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 301-313.

_____, *Ivan Lučić Lucius: Otac hrvatske historiografije*, Clio Croatica, Školska knjiga, 1994.

_____, Vinko Pribojević i njegovo djelo, u: *Vinko Pribojević, O podrijetlu i slavi Slavena*, Golden marketing, Zagreb, 1997., str. 7-44.

_____, Život i djelo Ivana Lučića – Luciusa, u: *Ivan Lučić: O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, [priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić, uvodna studija i bibliografija Miroslav Kurelac], Latina et Graeca, Zagreb, 1986., str. 7-54.

Lauer, Reinhard, *Poetika i ideologija*, Prosveta, Beograd, 1987.

Livaković, Ivo, Dinko Dominik Zavorović, *Poznati Šibenčani: Šibenski biografski leksikon*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2003., str. 511-512.

Ljubić, Šime, Novi izvori za dalmatinsku epigrafiju, *Rad JAZU*, LXV., Zagreb, 1883., str. 129-154.

Margetić, Lujo, *O etnogenezi Slavena*, predavanja održana u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2006.

Mateljak, Anela; Tafra, Branka, Mjesto Šitovićeve gramatike u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja, *Zbornik o Lovri Šitoviću: Zbornik radova sa znanstvenog skupa «Lovro Šitović i njegovo doba»*, Šibenik-Skradin, 8.-9. svibnja 2008., Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009., str. 111-128.

Matijević-Sokol, Mirjana, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 2002.

Mažuranić, Vladimir, Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića, *Narodna starina: nepovremeni časopis za povijest kulture i etnografiju južnih Slovjena* 8, [ur. Josip Matasović], Zagreb, 1924., str. 121-153.

Mihelić, Darja, Retorični dodatki v interpretacijah humanističnega zgodovinskega opisa o prostoru med Alpami in Jadranom v zgodnjem srednjem veku, *Acta Histriae*, 17, Koper, 2009., str. 23-42.

Muljević, Vladimir, *Faust Vrančić: Prvi hrvatski izumitelj*, Hrvatska zajednica tehničke kulture, Zagreb, 1998.

_____, Hrvatski znanstvenici Antun i Faust Vrančić, *Encyclopaedia moderna*, XIV., 2 (42), Zagreb, 1993., str. 122-136.

Nazor, Anica, Glagoljske tiskane knjige, *Hrvatska i Europa: Barok i prosyjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)*, sv. 3., [ur. Ivan Golub], Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 275-283.

Neralić, Jadranka, *Epigrafika u djelima pisaca hrvatske povijesti*, (magistarski rad), Zagreb, 1988., str. 23.

Novaković, Darko, Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma, *Marko Marulić: Hrvatski latinsti*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.

_____, Šibenska povijest Bosne: Priča u tri dijela, *Vijenac* 8, 167-169, Matica Hrvatska, Zagreb, 2000., str. 32-33.

Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji: Cerkev v Jugoslaviji, Biskupska Konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975.

Ortalli, Gherardo, Cronisti e storici del Quattrocento e del Cinquecento, *Storia di Vicenza*, vol. 3/1., Neri Pozza, 1989., str. 353-380.

Perić, Olga, Predgovor u: *Toma Arhiđakon, Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Thomae Archidiaconi *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, Književni krug, Split, 2003., str. V-XXII.

Pet stoljeća hrvatske književnosti, Hrvatski latinisti, knj. 2., [ur. Rafo Bogišić], Matica hrvatska, Zagreb, 1969., str. 13.

Petrovich, Michael B., Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, *Slavic Review*, vol. 37., no. 4., Washington, 1978., str. 624-639.

Prosperov-Novak, Slobodan, *Slaveni u renesansi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2009.

Pubička, František, *Chronologische Geschichte Böhmens*, sv. I., F. A. Höchenberg, Leipzig-Prag, 1778.

Rački, Franjo, *Pismo slovensko*, brzotiskom Dragutina Albrechta, Zagreb, 1861.

Renaissance Historiography, [ur. Jonathan Woolfson], Palgrave Macmillan, Hampshire, 2005.

Repertorium fontium historiae medii aevi, vol. II-X, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma, 1967-2004.

Rezar, Vlado, Kako su Pečenezi postali praocima Bosanaca, *Vijenac*, 167-9, Zagreb, 29. srpnja 2000., str.

_____, Recepcija spisa «De administrando imperio» u Dubrovniku, *Zbornik radova sa skupa «Academia Ragusina»*, (u tisku).

_____, Uvodna studija, u: *Ludovik Crijević Tuberon: Komentari o mojem vremenu*, [uvodna studija i prijevod: Vlado Rezar, bilješke i kazalo: Tamara Tvrtković], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. VII-LXXXVIII.

Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb, 2003.

Steindorff, Ludwig, Tumačenja riječi *Dalmatia* u srednjovjekovnoj historiografiji: istovremeno o saboru na *planities Dalmae*, *Etnogeneza Hrvata*, [ur. Neven Budak], Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995., str. 148-158.

Stipišić, Jakov, Regesta pergamena iz zbirke obitelji Fanfogna Garagnin u muzeju grada Trogira, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU*, sv. 20., Zagreb, 2002., str. 289-321.

Stošić, Krsto, Dominik Zavorović, *Galerija uglednih Šibenčana*, vlastita naklada, Šibenik, 1936., str. 98-99.

Šanjek, Franjo, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988.

_____, Povijesni pogledi Mavra Orbinija, u: *Mavro Orbini, Kraljevstvo Slavena*, Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 9-54.

Šišić, Ferdo, Dinko Zavorović, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Naklada kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, Zagreb, 1914., str. 38-39.

_____, Ideja slovenske pradomovine u Podunavlju: biologija priče o Čehu, Lehu i Mehu, *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. 35, Beograd, 1923., 33-49.

Šrepel, Milivoj, Jurja Šižgorića spis «De situ Illyriae et civitate Sibenici a. 1487», *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, sv. 2., JAZU, Zagreb, 1899., 1-12.

Štefanić, Vjekoslav, Tisuću i sto godina moravske misije, *Slovo*, br. 13., Zagreb, 1963., str. 5-42.

Šupuk, Ante, Sitniji prilozi biografiji prvog hrvatskog historiografa, *Zadarska revija XVII/2*, Zadar, 1968., 149-152.

The Renaissance in the National Context, [ur. Roy Porter i dr.], Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Tvrtković, Tamara, *Između znanosti i bajke: Ivan Tomko Mrnavić*, Hrvatski institut za povijest/Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Zagreb-Šibenik, 2009.

_____, Marko Marulić u djelu Ivana Tomka Mrnavića, *Colloquia Maruliana XVI*, Književni krug, Split, 2008., str. 293-303.

_____, *De Illyrico Caesaribusque Illyricis dialogorum libri VII*, transkripcija, doktorska disertacija, str.

Vrandečić, Josip, Dalmatinski gradovi između regionalizma (*ius soli*) i hrvatskog nacionalizma (*ius sanguinis*): (teritorij kao čimbenik samoidentifikacije u dalmatinskim protonacionalnim ideologijama), *Glasje: časopis za književnost i umjetnost*, Thema, Zadar, 1994., str. 52-79.

Waquet, Françoise, *Latin or the Empire of a Sign*, [prijevod: John Howe], Verso, London, 2001.

Zaninović, Marin, Iliri u antici na hrvatskom tlu, *Hrvatska i Europa: Srednji vijek (VII-XII. stoljeće)*, sv. 1., [ur. Ivan Supićić], AGM, Zagreb, 1997., str. 55-71.

_____, *Ilirsko pleme Delmati*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2007.

Zenić, Milivoj, *U pohvalu od grada Šibenika*, Gradska knjižnica «Juraj Šižgorić», Šibenik, 2002.

WEB STRANICE:

<http://www.ffzg.hr/klafil/dokuwiki/lib/exe/fetch.php/z:08cm18-knjizica.pdf>

SAŽETAK:

SUMMARY:

Ključne riječi:

Humanizam, historiografija, Dalmacija, Šibenik, Dinko Zavorović, povijesni izvori, svjetovna povijest, crkvena povijest, etnogeneza Slavena, kulturna povijest.

Key words:

Humanism, historiography, Dalmatia, Šibenik, Dinko Zavorović, historiographical sources, mundane history, ecclesiastical history, ethnogenesis of Slavs, cultural history.

Životopis:

Iva Kurelac

Rođena je 1975. u Zagrebu. Maturirala je 1994. u Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu. Diplomirala je u siječnju 2002. pri Odsjeku za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Od rujna 2002. radi kao asistentica u Odsjeku za povijesne znanosti Zavoda za društvene i povijesne znanosti HAZU. Iste godine upisuje poslijediplomski studij hrvatske povijesti pri Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu (znanstveno područje: hrvatska povijest srednjeg vijeka).

Magistrirala je u listopadu 2006. s temom «Dinko Zavorović i njegov rad na staroj povijesti u I. knjizi djela *De rebus Dalmaticis*» pod vodstvom mentorice dr. sc. Olge Perić i komentatorice dr. sc. Brune Kuntić-Makvić.

Od 2002. do 2006. kao asistentica Odsjeka za povijesne znanosti HAZU sudjelovala je u radu na znanstvenom projektu *Srednjovjekovni izvori za hrvatsku povijest* i u izradi trećeg sveska serije *Codex diplomaticus, supplementa*.

Od 2007. u svojstvu asistentice Odsjeka za povijesne znanosti HAZU nastavlja rad na znanstvenom projektu *Latinički izvori, studije i pomagala za društvenu i gospodarsku povijest*, u sklopu kojeg je izradila doktorsku disertaciju na temu «Počeci kritičke historiografije u djelu *De rebus Dalmaticis* Dinka Zavorovića».

Autorica je više prijevoda tekstova i natpisa s latinskog, nekoliko transkripcija latinskih rukopisa i natpisa te više natuknica objavljenih u Hrvatskoj općoj enciklopediji. Napisala je više znanstvenih radova i prikaza. Sudjelovala je na nekoliko međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova.

Područje njezinog znanstvenog interesa vezano je uz humanizam, kulturnu povijest, hrvatske latiniste i izdavanje latinskih izvora.